

سعید بخشا

دیکھیں وہاں دارماں

دیس دیاں واراں

خالی

دیس دیاں واراں

پہلی جلد

سعید بھٹا

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیٹرنج، آرٹ اینڈ کلچر

پہلی وار: 2007
مکھ چتر: صابر نذر
مئل: 400 روپے
چھاپہ خانہ: شرکت پریس لہور

ISBN: 978-969-9199-02-8

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیٹریچر، آرٹ اینڈ کلچر
1-قذافی سٹیڈیم فیروز پور روڈ، لہور۔
042-9232167-70

وجاہت مسعود دے ناں

خالی

سارنی

9	ڈاکٹر شائستہ نزہت	مدھلی گل
11	سعید بھٹا	بہتلیاں واراں
20	میر بہرام	نورے چدھر ڈی وار 1
69	میاں جانی	نورے چدھر ڈی وار 2
110	میر چوغطہ	بھٹیاں بلوچاں دی وار
178	میر چوغطہ	بھٹیاں نسوآتیاں دی وار
269	میر چوغطہ	للیریاں منکسیاں دی وار
305	میر چوغطہ	للیریاں اعواناں دی وار
345		حوالے / حاشیے
358		انتظامی تے مالی اصطلاحاں
363		اوکھے لفظاں دے معنے
399		سوے
404		ناں
429		توماں وڑھیاں
437		تھاں
446		نقشے
448		ضمیمہ

خالی

مڈھلی گل

تُچے منکھ دے من اندرلی چننگ جدوں بھانیر بن کے مچدی اے تاں اوہ سے نوں گجھ دین جوگا ہوندا اے۔ ایہہ گل مفاداں نوں آگ لا کے جنون دے پینڈے پیاں ای جمدی اے۔ کم دا جنون سونے تے سہاگے وانگ ہوندا اے۔ ڈاکٹر سعید بھٹا دے کم تے جنون نوں ویکھ کے پتا لگدا اے کہ اوہ اک غیر معمولی لکھاری ہون پاروں کسے تعارف دے محتاج نہیں۔ اوہناں کھوج دے کھیتر وچ ویلیوں آگے نکل جان دی ”سزا“ ایس طرح کئی کہ اپنے سودھے تے کھو جے ہوئے کم نوں ہمیش شک دی اکھ نال ویکھیا، جیہدے پاروں اوہناں دے کم وچ پرفیکشن آئی۔ اوہناں ہتھلی کتاب توں پہلاں ”کمال کہانی“ جیہی کلاسیکی حیثیت دی کتاب سودھ کے پڑھن ہاراں نوں اچنبھے وچ پا دتا۔ ”دیس دیاں واراں“ اوہناں دی کئی ورھیاں دی محنت دا نتیجہ اے۔ ایہدی پہلی جلد وچ ستارھویں صدی توں لے کے انہویں صدی تک دے شاعراں دیاں چھ واراں شامل نیں۔ ایس پدھر تے پہلی واری نرول کھوج دا کم تہاڈے سامنے آ رہیا اے۔ ایہناں واراں وچ پنجاب دی تاریخ، وسیب، وسوں تے رہتل دے جیہڑے نقش اُگھڑے نیں، اوہ اسانوں اج اپنی پہچان لئی پریردے نیں۔ دارکاراں تے کھوجی دی بولی سکھراں نوں چھوہ رہی اے۔ ایہنوں پڑھ کے اک سوال ضرور پیدا ہوندا اے کہ ایس طرح دا سلیکھ اج دے ترقی یافتہ دور دے وجوگیاں لکھاریاں دے نصیب وچ

کیوں نہیں؟

پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لنگویج آرٹ اینڈ کلچر نے بڑے اچھے نال ایس کتاب نوں چھاپن دا پر بندھ کیتا اے۔ ایس ادارے دا سبھ توں وڈا مقصد ای ایہہ اے کہ ادہ پنجابی بولی نال جویاں ساریاں صنفاں نوں چھاپ کے لوکائی سامنے لیان دا آہر کرے۔ ”دیس دیاں واراں“ پہلی جلد ایس آہر دی پہلی کنی اے۔ آس اے تہانوں پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لنگویج آرٹ اینڈ کلچر دی ایہہ سوئی لکھت پسند آوے گی تے ادارہ انج دیاں سنجیدہ لکھتاں تہاڈی سیوا وچ پیش کردا رہوے گا۔

ڈاکٹر شائستہ نزہت

ڈائریکٹر

ہتھلیاں واراں

وار پنجابی دی اجیہی بنتر ہے جینے پنجاب دی ہزاراں ورھیاں دی تاریخ،
وسیب تے جیون نوں اپنے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ وار دی مڈھلی ریت بارے ایہی
دسیا جاندا ہے کہ جدوں پرانیاں سمیاں وچ کوئی سورما آوندی واہرنوں ڈکن کان پڑ وچ
نتردا تاں ڈھاڈھی بھٹ وی اپنے پر بھ نال ہوندے۔ اوہ واہر دے نال اُچی آواز وچ
واراں گاوندے۔ ایہناں واراں وچ سورے دے وڈکیاں دے کارنامے ہوندے،
جیہناں پاروں اوہدا حوصلہ ودھدا۔ اٹاں وچ نگاریاں دی گونج، سُمباں دا کھڑکار، کماناں
دی کڑک تے ہتھیاراں دی کاٹ دے سماں نوں سرکھنڈی تے نشانی چھنداں راہیں
محموظ کیتا جاندا۔ وارکار جنگی منظرناں نوں اکھراں دا بانا پوا کے امر کر چھڈدے۔
ایہدے مگروں دھارمک تے شنگار سی رنگ وچ وی واراں رچیاں جاون لگ پیاں،
پر ایہناں نوں وی بیرسی سبھا پاروں ای واراں من لیا گیا۔ اسیں بیرسی واراں نوں دو
حصیاں وچ ونڈ سکدے آں۔ پہلیاں واراں اوہ ہن جیہناں توں بدیسی دھاڑاں دے
ہلیاں دا پتہ لگدا ہے۔ دوجیاں واراں وچ دیسی قبیلیاں دی کھیہہ بازی دی سُوہ لگدی
ہے۔ ایہناں دوواں قسم دیاں واراں وچ پنجابی جیون دیاں مورتاں امر ہن۔ ہتھلیاں
واراں دیسی قبیلیاں دیاں لڑائیاں بارے ہن۔ اسیں اتھے ایہناں دا مختصر ویروا دیندے
آں۔

ایہناں واراں دا مُڈھلا گن اپنے سے دی عکاسی ہے۔ ”نورے چدھر ڈی وار“ اورنگ زیب دے سے دی بیٹی ہے۔ ایس وار وچ ایس گل دی دس پیندی ہے کہ گھوہ دی ٹیکنالوجی آون نال قبیلے باریں وچ پکیاں تھاہراں بنا رہے ہن۔ ہُن جن لاون دی تھاویں گھوہاں لاگے بھگیاں پے رہیاں ہن۔ دریاواں دے کنڈھیاں دی واہی تے بارشی پانی راہیں اگے فصل دی تھاویں رزق دا نواں وسیلہ گھوہ بنے ہن۔ انج مغل شاہی وی ہالہ تراون باریں تیکر اپڑی ہے۔ مغل نواب کیویں وڈھی لیندے ہن تے پکس مقابلے راہیں دیسی بندیاں وچ ویر دا بی بیجدے ہن؟ زمیناں دی ونڈ دے قانون کیہ ہان؟ شریکے دا مول کیہ ہا؟ ورگیاں گلاں نتاریاں گنیاں ہن۔ میر جو غطہ دیاں واراں وچ سکھ مسلاں دا باریں ول ودھن، بار دے قبیلیاں نال سنگ کسنگ تے وت دیوان ساون مل تے مولراج دے عام جیاں نال ویہار دی دس پیندی ہے۔ دیوان ساون مل تے راجا گلاب سنگھ دے ساڑے پاروں سنگھم واسی قبیلیاں اُتے کیہ اثر پیندے ہن۔ انج دیاں مہین گلاں وی نتار دتیاں گنیاں ہن۔ ایہہ میاں جانی تے میر بہرام ورگے وارکاراں دی ریت سانجھ دا ای سٹا ہا کہ اوہناں دے مگروں پنجابی وچ نجابت ورگا وارکار جمیا۔

ایہناں وارکاراں نرا سمکالی سورم گتی نوں ای نہیں نروریا سگوں اپنے سے توں پہلاں دیاں سورمیاں دی وی دس پائی ہے۔ ایہناں دیاں تلمیحاں وچ شہادت خان لکھیرا، چودھری جھامب، خان شہمیر ڈھڈھی، سہائل خان، لودی ککا، سید خاں گکھڑ، موج دین کاٹھیا، اگر خان، گڑھ ربے دا مرداد تے مانک مومنانا ورگے پنجابی پاتراں دا ویر واملدا ہے۔ اساڈے وارکار کسے ہیٹھا دے مارے ناہن، جیہڑے لاگلے دیساں دی تاریخ راہیں اپنے سورمیاں دا مہاندرا اگھاڑدے۔ اوہ اپنی تاریخ تے سورم گتی ریت وچ رچے ہوئے ہان۔ ایسے پاروں پہلاں دی تاریخ بارے وی سوچن کان پریردے

ہن۔

اُنہویں صدی دے مُڈھے دہاکیاں دا پنجاب بلدی دے بُتھے اگے آیا ہویا
ہا۔ ایسٹ انڈیا کمپنی ہندوستانی صوبیاں اُتے مل ماردی ہوئی پنجاب دیاں حدیں تیکر اپڑ
گئی ہا۔ اوہناں نوں کلکتہ توں خیوا تیکر راج قائم کرن دا سُننا پورا ہوندا نظریں آ رہیا ہا۔
نیپولین دی روسیاں ہتھوں بھاج مگروں روس وچکار لے ایشیا تے ہتھ صاف کردا ہویا
افغانستان دیاں کندھاں لاگے ہندوستان دی دولت اُتے چھہ لائی بیٹھا ہا۔ انج
چڑھدیوں برطانیہ تے لہندیوں روس پنجاب نوں گھیرا گھتی بیٹھے ہان۔ ایس سسے دے
وارکار میر چوغطہ ہوراں پنجاب دے شہراں وچ بنن والے اسلحے دا ویروا دتا ہے کہ
اودوں شاہ ولایت، لالو واہد، مٹھن کوٹ، ملتان تے بنوں دیاں تلواراں دی منگ ہوندی
ہا۔ تلواراں دے پھل گجرات دے کارگراں دے سراہے ویندے ہان۔ ماجھی سالم تے
بھٹی دے پک وچ سانگاں، تے برچھے ٹمن وچ بندے ہان۔ پتکاں لہور، جھنگ تے
بھکھر دیاں سُچیاں ہوندیاں ہان۔ اوہناں دے گنڈے تے بنداں کان بہاولپور، جہلم
تے پٹیالہ مشہور ہان۔ پہاڑی علاقیاں وچ بازود بندا ہا۔ تلواراں برچھیاں اُتے چاڑھن
والے اُچھاڑ جھنگ وچ بنات دے کپڑے راہیں بنائے جانڈے ہان۔ انج چا پدا ہے کہ
پنجابی آون والے ہڑھ توں اویسے ناہن۔ ستارھویں صدی توں اُنہویں صدی عیسوی
تیکر سورے کیہو جیسے ہتھیار ورتیندے ہان۔ ایہناں دے ناواں توں ای اسلحے وچ ویلے
دے نال آون والیاں تبدلیاں دا اندازہ لایا جاسکدا ہے۔ جیویں چھوی، بھلہا، گہاڑا،
سیلھا، برچھا، سانگ، کٹار، کاتی، نیزہ، توگ، تلوار، تیر، ترگش، ڈھال، سپرا، مشری،
کرمانی، میان، کمان، سرواہی، کھنا، بندوق، ٹپک، توپ وغیرہ۔

کب وڈے وارکار دی کلا دا ایہہ گُن ہوندا ہے کہ اوہ کئی کامیابی نال لڑائی
دے منظران نوں اُلکدا ہے۔ ایہہ چتر جینے جیوندے جاگدے ہوسن وار اونی ای پڑھن

سُنن والیاں نوں پوہسی۔ اساڈے وارکار ایس کلا وچ سپھل تھئے ہن۔ اوہناں گولی نال ڈگی گھوڑی نوں ناڑیوں ڈھٹھی پیرنی، نیزے دے جئے وچ گھسھن نوں باشک ناگ دے تریل وچ ترن، سر وچوں رت وگن نوں چونیاں اُتے عطر پھیل چھڑکن، تلوار دے میان وچوں نکلن نوں باہنی دا گنگا وچوں نھا کے باہر آون، گولی نال ڈگے اسوار نوں آتن وچ مُجرا کرن، سورے دی جوانی نوں کستوری دا بھار آکھن، یودھے دی دکھالی منگو دا شینہ ڈھیاں تراہ، دھاڑ دے پلے نوں بازاں دا بٹیریاں اُتے حملہ، لہو وگن نوں گنگو نال تشبیہ، لوٹھاں دے تڑفن نوں مجھ دا پانی وچ ترن، کنڈ وچ تلوار لگن نوں اڑھکاں دا موران تے ترٹ، وڈھے ہتھ نوں ترینگل دی ڈاہی آکھنا، واہر دے سن نوں میل دا کھانے توں رُس پونتا تے سورے دے تھڑکن نوں گجری دے سروں گڈوا کمبنا آکھیا ہے۔ ایہناں تشبیہاں تے امیجری توں چنھاں دا جیون آکھیں اگے جہم مارن لگ پیندا ہے۔

وارکار دا بک منصب ز پکھی ہون ہے۔ اوہ کسے وی جُوہ دا واسی ہوے، پر اپنی کلا نال نیاں کردا ہے۔ اساڈے وارکاراں چدھرڑاں، ماہنیاں، بھٹیاں، بلوچاں، نسوآنیاں، للیریاں تے اعماناں دے پاتراں نوں ز پکھی ہو کے اُساریا ہے۔ سورمیاں دی چڑھتل، ہتھیار دا ورتارا تے رن وچ بہادری دے کارنامیاں نوں دکھاون سسے کے دا کچھ نہیں پُوریا۔ وارکاراں جتھے نایکاں دیاں تھوڑاں ویکھیاں ہن اوہوں وی کئی کترا کے نہیں لنگھے سگوں پوری ایمان داری نال اوہناں دا مہاندرا وی ساہنے لیاندا ہے۔ ہتھلیاں واراں وچوں دو واراں نورے چدھرڑ بارے ہن۔ انسانی وسیب دے مڈھلے سسیاں توں ای زر، زن تے زمین کان لڑائیاں تے جنگاں ہوندیاں آئیاں ہن۔ نُورا اپنی پتی کان پتیریاں نال لڑدا ہے۔ نورے دی ورودھی دھر دا سانگا ماہنیاں نال ہے۔ ماہنیاں دا دُھن کھیوا ہے۔ اوہناں دا 1745ء تیکر ساندل بار وچ عروج رہیا۔ ایس

سے اوہناں راوی چھان دے قبیلیاں نال جو دھروہ کیے اوہ گلاں استھے دوہراون دی تھاہر نہیں۔ اوہ پنجابی لوک ادب دے پرتی نائیک ہن۔ ماہنی نورے نوں دی مرادنا چاہندے ہن۔ ماہنیاں موہرے بہادری نال کھلو جاون ای نورے نوں لوکائی دا من بھانا پاتر بناوندی ہے۔ میاں جانی ہوراں زکھی ہوکے ایس پاتر دیاں تھوڑاں دل دی دھیان دیوایا ہے۔ نورا ڈھاک چاویں بال نوں قتل کردا ہے یاں کیے جیے اگے سلاری سٹ کے جان بخشی کراوندا ہے تاں وار کاراں نورے دے ایس کوجھ نوں دی بیانیا ہے۔ ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ وچ بلوچ کٹو، موہلے دے بھٹی نوں پناہ دے کے قتل کر چھڈیندے ہن۔ بھٹی کھائی دے کوٹ اُتے ہلا کر کے سٹے پئے بلوچاں نوں مار چھڈ دے ہن۔ ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ وچ داد، پناہ دا بھٹی منت کریندے جگے نسوآنے نوں فار کریندا ہے۔ نسوآنے زیادا نسوآنا بھٹیاں کولوں صلح کر کے چھڈاوندے ہن تے وت لڑ پیندے ہن۔ وارکار بھادیں بھٹیاں دی جۂ دا ای ہے، پر ادس نیاں دی ترکڑی ڈولن نہیں دتی۔ انج دے داء بیچ ویراں وچ چل ویندے ہوسن پر سورما اوہی ہوندا ہے، جیہڑا اوکھے ویلے دی ڈھلیاں انسانی قدراں نوں ہتھوں نہ چھڈے۔

اساڈے وارکار ایس گل دا ڈوگھا شعور رکھدے ہانن کہ آل دوالے دے ادارے کیہ کردار ادا کر رہے ہن۔ میر چوغطہ ہوراں دا ہک من بھادنا پاتر دیوان سادون مل ہے۔ سادون مل اپنے نیائیں سبھا پاروں لوک پاتر دی تھان ملی بیٹھا ہے۔ میر چوغطہ ہوراں اوہدے نیاں نوں سلاہیا ہے۔ جے سادون مل دا پتر مولراج انیاں کردا ہے تاں اوہدے مکھڑے اتوں دی گھنڈ لاہیا ہے۔ اوہناں سادون مل دے کارداراں بارے دی جانکاری دتی ہے کہ کیویں وڈھی لیندے ہان۔ نورے چدھر ڈیاں واراں وچ مغل نواباں نوں دی وڈھی لیندیاں دکھایا گیا ہے۔ انج نیاں انیاں دوواں دے چتر پڑھن

ہاراں دے ساہنے آویندے ہن، جیہڑے سیراں نوں سے بارے سچیت کردے ہن۔
ہتھلیاں واراں وچ پنجاب دے دریا، گھاہ، بوٹے، جنور، روہی، تھل، بیلے،
پھاڑ تے دوجی فطرت بندے دی ساہ نال ساہ لیندی ہے۔ جی تے دھرتی وچ
دکھریاں نہیں۔ ہر شے دا وجود ہے تے او سے نال آدری ویندی ہے۔ جنور دی بندے
نال سانجھ جگت موضوع ہے۔ خورے انسانی وسوں وچ کائی اجیہی تھاں ہووے جتھے
جنور نال موہ نہ ہووے۔ میر چوغطہ دیاں واراں وچ مجھ نال پنجابی دے موہ دیاں کئی
سُدر مثالاں ملدیاں ہن۔ انج جاپدا ہے کہ پنجابی ریت آریائی تے مسلم متھالوجی نال
ہزاراں ورھیاں توں کھیہندی ہوئی اے وی نویں نروئی ہے۔

ایہناں واراں دا ہک وڈا گن ایہہ وے کہ اتھے سیراں دی حاضری موجود
ہے۔ وار کار آپوں ای سوال کردا ہے تے وت اوہدا ویردا دیندا ہے۔ ایہدا کارن نرا
گل دی دلچسپی ودھاوون ای نہیں سگوں سیر ای واراں دے پارکھ ہن۔ اوہ وار کار دی
کیتی گل دا وچ کچ گندے ہن۔ انج جیہڑا وار کار دھڑے بندی دا شکار ہووے یاں
انیاں دا سوہلا گاوے اوہنوں لوکائی وچ گل ای کوئی نہ کرن دیندا۔ واراں توں اڈ دو جے
پنجابی ادب وچ وی سیراں دی حاضری دکھائی دیندی ہے۔ انگریزی راج وچ
پروہڑیاں بولیاں دی چڑھ مچی تے اوہناں دی ویکھا ویکھی اسٹاڈے لکھاری وی وجوگی
لکھت لے کے پڑ وچ نترے۔ ایس سے ہک ہور وڈی تبدیلی چھاپے خانے دی آئی۔
ایہدے نال شاعر تے سیر دا ساٹکا وی بدل گیا۔ سیر ہن شاعر دا قاری ہا۔ قاری تے
شاعر وچکار بازار ہا۔ چھاپے دے طفیل بھاریں شاعری باہلی وکی ہوسی، پر ہن اوہدا مول
’وست‘ بن گیا۔ شاعر اتھے بلھے شاہ تے وارث شاہ وانگوں جیوندا جاگدا پاتر بن ای نہ
سکدا۔ انگریزی راج سے ایہہ دھروہ ہویا کہ پنجاب واسی دوجیاں بولیاں دا ادب
نصاباں وچ پڑھدے۔ جدوں اوہ اپنیاں بولیاں دل پرتدے تاں سکھائی والیاں

بولیاں دیاں پچیاں نوں ای ادب دا نور مُنارا من بہندے۔ اوہناں دی وچار دھارا تھلے
پنجابی ادب ہونکدا رہ جاندا۔ اُنج ایہہ واراں اسانوں سیر تے شاعر دی جیوندی جاگدی
سانجھ والا سماوی چھتے کراوندیاں ہن۔

ہتھلیاں واراں وچوں میاں جانی دی وارتوں اڈ باقی پنجاں واراں نال ’وچار‘
دتا گیا ہے۔ اُنج تاں وار پویوں شعری صنف ہے پر ایس ریت دا پہلا کارن ایہہ دے
کہ جے چھھاں دے میراٹی ویہت یاں راوی دی جوه وچ وار پڑھدے تاں اوہناں
سیراں نوں وار دا پچھوکر دسنا ضروری ہوندا۔ تہوں ای اوہ وار وچ رچ دس سکدے۔
’دو جا ایہہ کہ آون والیاں پیڑھیاں آگے اوہ تصویر نہیں ہوندی تے سورمیاں دے جے
جانیاں نوں دی بہت گچھ ورسر گیا ہوندا ہے۔ ایس پاروں ’وچار‘ راہیں گل نتار کے مگروں
اٹاں پڑھیاں جانداں۔ ایہہ ’وچار‘ جیوندا جاگدا مکالمہ ہوندا ہے۔ اسڈی جاچے گل دا
ایہہ ڈھنگ وڈے وڈے نثر لکھاریاں نوں وی گھٹ ای نصیب ہوندا ہے۔

ہتھلیاں واراں وچوں ستارہویں صدی دے وار کار میاں جانی دی
”نورے چدھر ڈی وار“ سینہ بہ سینہ ٹری آوندی ہائی تے اسیں ایہہ وار سرفراز میراٹی،
موضوع سرو والا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ کولوں 26 دسمبر 2001ء نوں فیتہ بند کیتی۔
سرفراز ہوریں میاں جانی دی دہویں پیڑھی ہن۔

میر بہرام تے میر چوغطہ دیاں واراں چوغطہ خان ہوراں کولوں نقل کیتیاں
ہن، جیہناں دا واسا پپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ ہے۔ چوغطہ خان ہوراں
دے وڈکیاں وچوں میر بہرام، میر معظم تے میر چوغطہ ہوریں ترانے پنجابی شاعر
ہوئے ہن۔ میر بہرام ہوراں ”نورے چدھر ڈی وار“ لکھی۔ میر بہرام دے پتر میر
معظم ہوراں ”بھٹیاں لکاں دی وار“ تے ”مہر مگل دی وار“ لکھیاں۔ میر معظم دے پتر
میر چوغطہ ہوراں ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، ”للیریاں

منکیاں دی وار‘ تے ’’للیریاں اعواناں دی وار‘ لکھیاں۔ ایہہ واراں میر چوغطہ ہوراں دے پوترے میاں باز ہوراں نوں زبانی یاد ہائن۔ میہیں باز ہوریں چنگے چیتے تے ٹھہاویں گل پاروں چھھاں اُتے ہائن۔ اوہناں دی پنجابی شاعراں وچوں مولوی دلپزیر بھیروی نال گوڑھی یاری ہائی۔ لوک کتھی کمال دین میہیں باز وانگر گل کرن دی کوشش کردا ہا۔ میہیں باز ہوراں بڈھے وارے ایہہ واراں اپنے پوترے چوغطہ خان نوں 43-1942ء وچ لکھوادتیاں ہان۔ اوہناں دیاں لکھوائیاں واراں وچوں ’’بھٹیاں بلوچاں دی وار‘ 29 اپریل 1942ء نوں قلم دی نوک تیکر اپڑی تے ’’للیریاں منکیاں دی وار‘ 4 مئی 1942ء نوں لکھی گئی۔ دو جیاں واراں نال دیہاڑ تے مہینے دا نزوار نہیں۔ اوہناں علاقے دے کئی زمینداراں بارے یادداشتاں وی اپنے پوترے چوغطہ خان نوں لکھوائیاں۔ چوغطہ خان ہوراں 43-1942ء وچ لکھیاں واراں دا دو واری اُتارا کیتا۔ انج ایہہ تریخا اُتارا ہے، جیس توں اسیں نقل کیتی ہے۔ اسیں اوہناں دی ہتھ لکھت دا عکس ضمیمے وچ دے دتا ہے۔ ایہناں اُتاریاں ویلے اوہ دو واراں ’’بھٹیاں میکناں دی وار‘ تے ’’سید بہرام دی وار‘ پہلے رجسٹراں توں نہ اُتار سکے۔ ہُن پہلے دوویں رجسٹراں ہو چکے ہن۔ ایس پاروں ایہناں واراں بارے کائی کچی تھتھی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ اتھے ایہہ گل کرنی کتھادیں نہ ہوسی کہ شاعراں نے ایہناں واراں دا سرناواں پوڑی دتا ہے جیویں ’’نورے چدھر ڈی پوڑی‘ وغیرہ۔ پنجابی ادب وچ وار دا لفظ پرچلت ہوون پاروں اسیں وار لکھ دتا ہے۔

چوغطہ خان ہوریں پہلاں پہل ایس گل دے حق وچ ناہن کہ ایہہ واراں چھاپے چڑھن۔ جدوں اسیں 1991ء وچ اوہناں دے خاندان دے شاعراں دیاں لکھیاں واراں بارے پچھیا تاں اوہناں اساڈے سوال دے جواب وچ دسیا کہ ایہہ واراں میر معظم ہوراں دیاں لکھیاں ہوئیاں ہن۔ اسیں اوہناں دیاں دتیاں معلومات

مطابق ”کلیات شاہ عظیم“ وچ ایہی جانکاری دے چھڈی۔ اسیں ایس مھلکھے پاروں ڈاڈھے پچی آں۔ ہُن ایہہ قلمی داراں پڑھن مگروں ہر گل نتار دتی گئی ہے۔ پنجابی دُنیا میاں باز تے چوغطہ خان ہوراں دی تھورایت ہے کہ اوہناں اٹھارھویں اُنہویں صدی دا ایہہ انملا پنجابی ورثہ سانجھی رکھیا۔ اوہناں دے خاندانی ریکارڈ موجب میاں باز ہوراں دی تاریخ وفات یکم ستمبر 1948ء ہے۔ چوغطہ خان ہوریں 2 جنوری 1925ء نوں جے تے 18 جون 2007ء نوں ایس جگ توں چلانا کر گئے ہن۔

ہتھلیاں داراں دی سوڈھ تے ویروے کان اسیں نجم حسین سید، محمد سلیم الرحمن، ڈاکٹر جسوندر سنگھ، غلام حسین ساجد، اسلم کولسری، امجد سلیم، خاقان حیدر غازی، راء شیر محمد بھٹی تے راء ثناء اللہ بھٹی ہوراں دے دیون دار آں، جیہناں دے سچاویاں پاروں اساڈیاں راہواں سوکھیاں ہو گئیاں۔ ڈاکٹر شائستہ نزہت ہوراں دیاں چٹا دُنیاں نہ ہونڈیاں تاں خورے ایہہ کم ہور دی کئی ورھیاں تیکر نہ نیڑ سکدا۔ شبنم اسحاق، شفق رشید تے فیصل جپا ہوراں کمپوزنگ توں پروف ریڈنگ تیکر میرا ہتھ دنڈایا۔ حماد الرحمن تے یاسر دیوان اشاریہ بناون وچ مدد کیتی۔ میریاں دُعاواں دے تمبو ہمیش اوہناں دے سراں اُتے تنے رہسن۔

ستارھویں توں اُنہویں صدی وچ رچیاں ایہہ ان چھپیاں داراں پنجاب دا انملا ورثہ جان کے پنجابیاں دے ہتھیں اڑاون دا چارا کیتا ہے۔ پڑھن ہار جے میریاں بھلاں تے تھوڑاں ول دھیان دیویسن تاں اوہناں دا تھورا سر متھے اُتے۔

جے یار فرید قبول کرے

سعید بھٹا

نورے چدھر ڈی وار 1

میر بہرام ہوراں دے وڈ وڈیرے موضع گل، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دے رہن والے ہان۔ اوہ پنجابی لوک ادب دے مشہور پاتر نورے چدھر ڈی جدی میراٹی ہان۔ جدوں پنہاں دے کنڈھے (پپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ) تے مشہور بزرگ حضرت حافظ دیوان چشتی قادری ہوراں ڈیرا لایا تاں نورے چدھر ڈی اوہناں دا مرید ہو گیا۔ نورے چدھر ڈی اپنے جدی نوکر میر بہرام نوں حضرت حافظ دیوان ہوراں دی سیوالی گھلیا۔ چوغطہ خان ہوراں اساڈے اک سوال دے جواب وچ دیا:

”میر بہرام اودوں لوہڑتا ہا۔ نورے چدھر ڈی اپنے مرشد
دی سیوا کان اوہنوں گل توں پپیل بھٹا گھلیا۔ نورے آکھیا: ایہہ
تہانوں پیا پویندا رہسی۔“ (1)

حضرت حافظ دیوان ہوریں ستارہویں صدی عیسوی وچ ہوئے ہن تے میر بہرام اودوں لوے چھوکرے ہان۔ میر بہرام ہوراں ”مدح حضرت حافظ دیوان“ وچ اوہناں دے صاحبزادیاں دیاں صفتاں گنوائیاں ہن تے اوہناں دے وڈے پتر حضرت شیخ عبداللہ ہوراں نوں پگ دی مہارکھ دتی ہے۔

شیخ عبداللہ تاتا نوری، رب دی حضوری، کمائی تاں پوری،

روزہ صبری، پگ دی مہارکھ، ٹکا دستار دا (2)

انج ایہہ سچ سبھا اندازہ لایا جا سکدا ہے کہ اوہ حضرت حافظ دیوان دے

پتراں دے ہانی ہوسن۔ (3)

میر بہرام ہوراں دی ”نورے چدھر ڈی وار“ توں شہادت خان لکھیرا تے

نورے چدھر ڈے ہیلپ دی دس پیندی ہے۔

ساگنوں جھیرا جھیرے، دریا ٹھیلے کانگ

نورا گھلے دولت تے یار بیگ، نال بھرا سلطان

آکھیں شہادت خان نوں، میرے دُعا سلام (4)

شہادت خان لکھیرا وی ستارھویں صدی عیسوی دا پاتر ہاتے دارا شکوہ نوں

اوپنے اورنگ زیب دے مقابلے تے پناہ دتی ہا۔ اک لوک کہانی وچ ایہدا ویروہ انج

ملدا ہے:

”زمانہ اورنگ زیب بادشاہ دا ہے۔ بادشاہ دارے نوں

ماریا، سکے بھرا نوں۔ شاہ دارے نال جنگ ہوئی اورنگ زیب

دی۔ شاہ دارا نٹھا، ایہہ جا وڑیا کمالیے، شہادت خان لکھیرے

کول۔ اوس نوں آکھیوس، ”میں دارا ہاں۔ میرے واسطے دنیا اتنی

ہو چکی ہے کہ کدائیں لکن دی واہ نہیں۔ جے انعام لیں تاں مگر

جاسوس چڑھے ہوئے ہین۔ انعام بڑے ملسنی۔ میں باغی بادشاہ

دا ہاں۔ جے اللہ واسطے چاں بہائیں تاں دن محشر دے خدا دے

دربار توں درجہ لے لوں۔“ (5)

”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: منگمری ڈسٹرکٹ“ (6) تے ”دی پنجاب چیفس“

(7) وچ سعادت یار خان دا ویروا آوندا ہے۔ خورے اوہو پاتر لوک بولی وچ شہادت خان بن گیا ہے۔

میاں جانی دی لکھی ”نورے چدھر ڈی وار“ وچ کئی تاریخی پاتراں دا ویروا ملدا ہے۔ جیویں جھنگ دا اٹھواں سیال حکمران جہان خان چدھر ڈاں تے ماہنیاں دی صلح کراون دی کوشش کردا ہے۔

سنیا جھنگ جہان خان، آ ڈھکیا اپرت
کھو پنڈا ساس ماس، خون ہکا رت
گھلیا لکھیا جہان خان، پروانہ ہتھ
چاچے جوں لکھیا ڈٹھا، نندل میں مت (8)
نواب جہان خان سیال ماہنیاں تے چدھر ڈاں دی صلح کراون وچ سہیل نہیں
تھیندا۔ جدوں ایہناں دوواں قبیلیاں دی تباہی دی خبر جہان خان تے اڑدی ہے تے
اوہ جھوردا ہے۔

خان لگی حیرانگی، ہویا مشتاق
بھڑے ماہنی جیت مال، کر کھوٹے ساک (9)
بلال زبیری ہوراں جھنگ دے اٹھویں سیال حکمران جہان خان دی وفات دا
سال 1700ء دیا ہے۔ (10) ایس توں ایہہ گل نتردی ہے کہ نورا چدھر ڈ 1700ء
توں پہلاں ای ماریا گیا ہاتے اودوں میر بہرام ہوریں مسیس جوان ہوسن۔
میر بہرام ہوراں دے سے بارے اک ہور ڈھکدا گوڑ وی لایا جا سکدا
ہے۔ اوہناں دے پوترے میر چوغطہ ہوراں پنجابی وچ کئی واراں لکھیاں جیناں دے
وچ مہاراجا رنجیت سنگھ، دیوان ساون مل تے دیوان مولراج دا ویروا ملدا ہے۔
”بھٹیاں، بلوچاں دی وار“ دا اک پاتر راء صاحب بھٹی دیوان ساون مل دی کچھریوں

جھٹ کے آدنا ہے تاں میر چوغط اوہنوں مہارکھ دیندا ہے۔

چوغطیا صاحب آئے دیاں لکھ مہارکھاں، رب توں لیوم مگ (11)
”امپریل گزٹیر آف انڈیا پنجاب“ وچ لکھیا ہے:

"After the death of Ranjit Singh, however, quarrels took place between Sawan Mal and Raja Gulab Singh; and in 1844 the former was fatally shot in the breast by a soldier." (12)

دیوان سادن مل 1844ء وچ قتل ہوندا ہے تے اوہدی کچھریوں پر تے راء صاحب توں میر چوغط دی مہارکھ ایس گل دا ثبوت ہے کہ اوہ 1844ء دے نیڑے تیڑے جیوندے ہون۔ میر بہرام دے پوترے دے 1844ء دے دوالے جیون توں ایہہ تھوہ لگدا ہے کہ میر بہرام ہوراں حیاتی دیاں مڈھلیاں بہاراں ستارھویں صدی عیسوی وچ تے اٹھارھویں صدی وچ لما جیون جیوے ہون۔ انج اوہناں دی وفات 1750ء دے لاگے ای ہوسکدی ہے۔

میر بہرام ہوراں ”نورے چدھرڑ دی وار“ توں اڈ اپنے مُرشد دی عقیدت وچ ”مدح حضرت حافظ دیوان“ دی لکھی۔ ایہہ مدح ”پنچم“ لہور نومبر، دسمبر 2002ء وچ چھپ چکی ہے۔ میر بہرام ہوراں دا کہو پتر میر معظم ہائی تے اوہ وی وار دا شاعر ہائی۔ اوہناں دے پوترے میر چوغط ہوراں پنجابی وچ کجھ واراں لکھیاں۔ اوہناں دی اولاد ہن وی پیپل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ دسدی ہے۔ (13)

ایس وار دے پاتراں دی بُوہ جھنگ دا ضلع ہے۔ چدھرڑ قبیلے دے سردار چودھری جھامب دے بارھاں پتر ہان تے اوہ آپوں ڈپھری، تھانہ بھوانا، تحصیل

چنیوٹ، ضلع جھنگ دا واسی ہا۔ وار دے چدھرڑ پاتر چودھری جھامب دے پوترے پڑپوترے ہن۔ وار دے کھ پاتر نورے دی درودھی دھر دے چدھرڑاں بھتے، تاجے، کرلی دا سانگا کھیوے دے ماہنی سیالاں نال ہے۔ کھیوا چدھرڑاں دے پنڈاں دے لاگے ہے تے ماہنیاں دا دُھن ہے۔ نورے دے ہتھوں پھتوہل خان ماہنی تے اوہدے پتراں توں محبت خان ماہنی مارے جاندے ہن۔ ماہنیاں تے چدھرڑاں دا اخیر لایدھ شیخن، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ ہوندا ہے۔ ایہہ پنڈ چھماں دریا دے اُبھر دے تے لہندے کنڈھیاں اُتے ہن۔ کھیوا تحصیل جھنگ وچ آوندا ہے تے وار وچ دسے دو بے پنڈ تحصیل چنیوٹ وچ آوندے ہن۔

”چودھری جھامب دی وار“ وچ درتیاں کجھ ٹکاں توں اوہدے سے دا سچ

سبھا اندازہ ہوندا ہے:

سور خداوند بادشاہ، سچ موہن گائے
اکبر تے سلطان محمود، رل کھانے کھائے
اکبر دے گھر جہانگیر، سلطان دا موج دریائے
دیکھ کے اگلے سانگ نوں، پیار ودھائے
استنبولوں بادشاہ، ڈالی گھلائے
اگے چودھری جھامب، کول سد بہائے
کدے تساں ہے جاوئا، ہو کدوں آئے
اسیں ہاں استنبولوں، دلی سدھائے
ڈالی ہے بادشاہ دی، کھانے لکھ سوائے (14)

بک لوک کہانی وچ چودھری جھامب دا ویروا آوندا ہے کہ چودھری جھامب جہانگیر (1605-1627ء) دی قید وچ ہے۔ بادشاہ اعلان کراوندا ہے کہ کوئی اوہدے

پہلوان مرلیے دا مقابلہ کرے۔ چودھری جھامب آکھدا ہے کہ میرے پترجمین خان نوں بلوآؤ۔ (15) ایس توں جاپدا ہے کہ چودھری جھامب ستارہویں صدی دے مڈھلے دہائیاں وچ گراڑی عمر دا ہوسی۔ چودھری جھامب دے بارہاں پترہن، جیہناں دا ویروا وچار راہیں وارکار نے وار دے مڈھ وچ دتا ہے۔ نورا چدھرڑ، چودھری جھامب خان دا پوترا ہے۔ جیہڑا اپنے پتریراں کرلی، مسن تے تاجے نوں قتل کر کے اپنا حصہ لیندا ہے۔ میاں جانی دی لکھی ”نورے چدھرڑ دی وار“ وچ اک تک انج ہے۔

یارو سو جا سلطان، لکھیا اورنگ (16)

اتلی تیک توں نظریندا ہے کہ نورے دے پتر یار بیگ نوں ”شجاع“ دا خطاب اورنگ زیب لکھ کے گھلیا ہا۔ ایس پہلاں میر بہرام دی جیونی وچ نواب جہان خان دے حوالے نال لکھ آئے ہاں کہ وار دے پاتراں دا سما ستارہویں صدی دا اخیر لا دہاکا ای بندا ہے۔

نورے دے پتریراں دا ساٹکا کھیوے دے ماہنی سیالاں نال ہے۔ نورا پہلاں پھتوہل خان ماہنی نوں قتل کردا ہے تے پھیر اوہدے پتر محبت خان ماہنی نال اخیر لے یدھ وچ ماریا جاندا ہے۔ ماہنی سیالاں بارے ”تاریخ جھنگ سیال“ وچ لکھیا ہے:

”کھیوا خان کے بعد اُس کا بڑا لڑکا شہمیر خاں۔ اُس کے بعد شہمیر خاں کا لڑکا ملک علی خاں۔ اُس کے پیچھے اُن کا لڑکا فتوح خاں پھر صاحب خاں اُن کا لڑکا کھیوا کی ریاست پر قائم ہے۔“ (17)

ستارہویں صدی دے جھنگ دی پشتو پال وسوں ہے۔ نگڑیاں قبیلیاں ہٹھاڑ دی بھوئیں اُتے ای مل ماری ہوئی ہے۔ ڈنگر، پشتو ای مال ہے۔ ہٹھاڑ وچ دریا دی

سجیل اُتے ای واہی ہوندی ہے۔ ایہہ واہی دی ان کھاون جوگی ہے۔ چرائی دیاں ساویاں جُوہاں اُتے مل ای نگریاں دی ہوند دا نشان ہے۔ برصغیر پاک و ہند وچ بھاویں ترک شاہی دے آون نال ای بلداں والا گھوہ (persian-wheel) آ گیا ہائی، پر پنجاب دیاں باریں وچ ستارھویں صدی عیسوی وچ ایہدے گھرے دسدے ہن۔ چیتن سنگھ ہوراں عرفان حبیب دے وچاراں دی ویاکھیا کردیاں لکھیا ہے:

"Habib argues that the persian-wheel was introduced in India during the Turkish conquest. He traces its origin and diffusion outside India as well as the development of the different components that go into its construction. From its introduction, therefore, until the seventeenth century, sufficient time elapsed for the spread of the persian-wheel to large parts of Punjab."(18)

جھنگ دے کئی قبیلے تیرھویں توں ستارھویں صدی وچ ای پکے ٹکانے بنا رہے ہن۔ وسوں وچ ایس تبدیلی دا کارن گھوہ ہے۔ چھماں دے دوالے تے باریں وچ گھوہ کھٹی رہے ہن۔ پشو پال وسوں نوں قبیلیاں اُکا تاں نہیں چھڈیا، پر نال نال واہی دا مہاڑ پانی پاروں بنیا ہے۔ وارکار دے آکھن موجب:

”نواب صاحب! تروٹاں بھریاں۔ جنگل آباد کیتن۔“

اودوں کڑانا حد تے ہے۔ ایدوں سلیمان حد تے ہے۔ توں سردار
ہیں ہک جنگل لکھ کے دتی جا۔ آباد کرلے۔ آباد کیتی ہوئی کیوں
متگدا ہے۔“ (19)

ستارہویں صدی عیسوی وچ جنگل آباد کیتے جا رہے ہن تے ایہدا کارن
بلداں والا گھوہ ہے۔ پنجاب دیاں باریں مکمل طور تے انگریزی راج وچ ای آباد
ہوئیاں، پر ستارہویں صدی دے جھنگ وچ تاں بلداں والا گھوہ ای وڈی ٹیکنالوجی
ہے، جیہڑی بارشی فصلوں تے ہٹھاڑ دی واہی توں اڈ رزق دا نواں وسیلہ پیدا کردی
ہے۔

گھوہاں دی واہی پاروں پکے ٹکانے بن رہے ہن۔ ایس توں پہلاں تاں
کسے ہک جوہ چوں ساوَل مکدی ہے تاں جن اگانہہ ٹر جاندے ہان۔ پٹو پال وسوں وچ
چرائی دیاں جوہاں ای قبیلیاں دی مکل دیاں حدوں ہان۔ واہی نال لہور، دلی دے
شاہاں نوں ہالہ دینا پیندا ہے۔ جیہناں نکلے تارنے ہن اوہناں نوں ماکی دی چتا دی
گھیردی ہے۔ اجے ایہہ ماکی ذاتی ملکیت وچ نہیں بدلی۔ مغل راج وچ نواباں،
فوجداراں نوں جاگیراں دے دان ملدے ہن، پر پرانیاں جوہاں وچ بیٹھے قبیلیاں
بارے راج ویہار دکھرا ہے۔ اوہناں نوں جدی جوہاں چوں پٹیاں ناری تھی سکدی
ہے۔ ایس پاروں اوہناں دی سرداری نوں ای سروپے نال سجا دتا جاندا ہے تے ہالہ
سوکھ نال تردا رہندا ہے۔

کس زمیندار نے رُکنا ہالہ دیونا ہے تے اوہدے کنے گھوہ پئے وگدے ہن۔
ایتھوں ای تیر میر والی پرت جمدی ہے تے شریکے دا مڈھ بچھدا ہے۔ شریک تاں ساچھی
دار ہے تے لوک سیانف موجب سبھ توں وڈا شریک رل جمیا ہے، جیہنے جائیداد وچوں
پتی وٹڈنی ہے۔ انج جائیداد دی وٹڈی ای شریکا ہے۔ جائیداد تے دولت ای وڈپ دے

نشان ہن۔ زمینداری دسوں وچ زمین ای سبھ کجھ ہوندى ہے۔ انگریزی راج توں پہلاں زمین پرائیویٹ ملکیت ناہی ہوندى۔ زمین دا مالک بادشاہ ہوندا ہاتے اوہ نواباں نوں جاگیراں ونڈا تے نگڑے زمینداراں دی جدی جوہاں وچ سرداری من لیندا۔ ایہناں قبیلیاں وچ اگے وراثتی زمین ونڈی جاندی۔ مغل راج سے زمیناں دے حق دا قانون دکھو دکھرا ہا۔ جیویں راجدھانیاں دے دوالے یاں جتھے شاہی پکڑنگڑی ہوندى ہا اوہ جاگیراں جدی ناہن ہوندىاں۔ دیسی قبیلیاں وچ زمین دے وراثتی ہون دا ویروا ”ہیر وارث شاہ“ وچ وی آوندا ہے۔

وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث، بھر زمین رنجھیٹے نوں آیا اے (20)
 ایہہ وراثتی ونڈ برابر ناہی ہوندى سگوں ”پگ“ آلے بھرا دا باہلا حصہ ہوندا ہا تے دو جیاں دا گھٹ۔ چودھری جھامب دے بارھاں پتراں چوں تاں تے پگ آئی ہے۔ انج چودھری جھامب دی سرداری دے وارث تن ہن تے دوئیاں نوں ماڑا موٹا حصہ ای ملدا ہے۔ وارکار دے آکھن موجب:

”نورے آکھیا، نواب صاحب! ترہئی پتی میری ہے۔
 دلی دا دفتر چاں دیکھ۔ بے ایہناں دے پیوواں نوں سرپا آئن،
 بے ایہناں دے پیوواں نوں کنگن آئن تاں میرے پیو نوں وی
 آئن۔ بے ترہئی پتی نہیوں دیندا۔ بارھاں پیتاں آلے قائم
 پیٹھن۔ رگن کے دتی جا۔“ (21)

راج تے پگاں منگیاں نہیں ملدیاں۔ ایہناں دے دعویداراں نوں پک ہوندا ہے۔ وارکار دے آکھن موجب:

جیہڑے تلواروں نکھتے ودھ کے، پگ اوہناں دا ونڈا (22)
 پگاں تے سرداریاں دی ہک ہور ٹیکی سانگے ہن۔ سانگیاں دی لج قبائلی تے

جاگیرداری نظام دا ہک وڈا ڈھرا ہن۔ پونجی وادی وچ وی پی۔ آر ورگے نئے اکسیر ہوندے ہن، پر سانگیاں والا گورھ نہیں ہوندا۔ ایہہ سانگے وڈیاں دے وڈیاں نال تے وچکارے میل دے اپنے جیہاں نال ہوندے ہن۔ جے کدی وچکارے میل دا جی اتلیاں نال کائی سلاما لیکئی کڈھ لوے تاں اپنیاں نوں پیا جگھدا ہے، پر وار وچ تاں ساریاں دھراں ای گھڑیاں ہن تے ایہناں دا بار وچ صدیاں تیکر وچکا رہیا ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”کنیں دیہاڑے ہوں بجن ونڈی گئے۔ برادری ونڈی گئی۔ قبیلے ونڈی گئے۔ تاجے کا قبیلہ پنڈی آلے بھٹی، بھٹیاں دی وی رت۔ طاہرانا قبیلہ کھیوے آلے ماہنی، ماہنیاں دی وی رت۔ سلیمے کا قبیلہ رشید پوریے سیال، جیسے رشید پوریے نکلیاں توں تداہاں پئے سمھلن، جیسے سلیمے کے تداہیں پئے سمھلن۔“ (23)

انج دی ہک تصویر اوس ویلے اگھڑی ہے جدوں نورے دی ورودھی دھر نواب نوں وڈھی دیندی ہے۔ نورا اپنے سانگے دار شہادت خان لکھیرے کولوں مدد منگدا ہے۔

”یار بیگ آکھیا: بابا! ایس نواب دے نال شہادت خان لکھیرے کمالیے آلے دا بڑا سانگا ہے۔ نورے آکھیا: یار بیگا! اج دی گھڑی شہادت خان لکھیرا سانگا جانے یا نہ جانے۔ دن بھلے تاں متر وی بھلے۔ بجن کورا بھانڈا ہوندا ہے کھڑکا کے چھوڑیے۔“ (24)

ستارھویں صدی دیاں باریں وچ ہالہ کنا ہوندا ہاتے ایہہ کیوں تردا ہا۔

ایہدے بارے کوئی کچی تھتھی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ مغل راج سے ہالہ دی قانونی حیثیت دکھو دکھ صوبیاں وچ اڈری ہا۔ مغل ہندوستان دی واہی نیجی تے ہالہ بارے لکھیاں کتاباں وچ تاں پنجاب دا ویروا ٹاواں ٹاواں ای لکھدا ہے تے پنجاب دیاں باریں بارے معلوماتاں نہ ہون دے برابر ہن۔ چیتن سنگھ ورگے مورخ موہرے دی بار بارے مواد ناہی۔ وارکار نے نکلیاں دی وصولی بارے لکھیا ہے:

”نکے دلی ادا ہوندے ہان۔ چھیویں مہینے نواب چڑھدے ہان۔ نکے اگاڑے جاندے ہان۔۔۔ جوں بھرنا لہور دا پے گیا۔ انائی لگ جاوے۔ بھرا ہمت اچ ہون۔ سلیم کمزور ہو جاوے۔ سلیمے پتی سٹ گھتی۔ بھراواں چالئی۔“ (25)

وار دی کہانی موجب تاں نواب دلیوں لہور تے پھیر بار وچ آوندا ہے۔ ہالہ اگاڑن کان دلیی کارندے ای ہوندے ہان تے خورے دلی دا نواب ہالہ پڑتالین ای آیا ہے۔ وار دے وچارتوں ہک گل سدھ ہوندی ہے کہ جیہڑے جی زمین نوں آباد کرن گروں ہالہ ناہن تار سکدے، اوہناں دا ہالہ دو جیاں توں اگاڑ کے زمیاں اوہناں نوں دے دتیاں جاندیاں ہان۔ چدھرڑاں دی لڑائی دا مول دی ایہوا گل ہے۔

چڑھدے دا اکھان ہے کہ وڈیاں بندیاں کول خالی ہتھ نہیں جائی دا۔ اُنج تاں شاہی نظاماں وچ تحفے سوغاتاں عام جیہی گل ہوندی ہے۔ بادشاہاں توں ٹری ریت نکے سرکاری کامیاں تیکر رچی ہوندی ہے، پر شاہ جہان تے اورنگ زیب دے سے تاں ایہہ ریت سکھراں نوں چھوہن لگ پیندی ہے۔ محمد اطہر علی ہوراں اورنگ زیب دے سے ایس ریت دا ویروا دتا ہے۔ اوہناں دے لفظاں وچ:

”اُمرآ جب بھی کوئی خاص رعایت شہنشاہ سے حاصل کرنا چاہتے تب بھی نذر پیش کرتے تھے۔“ (26)

”پیش کش کے علاوہ نذر تھی۔ 1700ء میں اورنگ زیب نے حکم صادر کیا کہ سب پیش کش جو نقدی میں دی جاتی ہے نذر کہی جائے۔“ (27)

”نذر“ جیہنوں پنجابی وچ وڈھی آکھیا جاندا ہا۔ جے نواباں، منصب داراں تے عہدیداراں نوں شاہی دربار وچ نذر، نذرانے دینے پوندے ہاں تاں اوہ لوکائی دا لہو چوسدے ہاں۔ بادشاہ وی ایس رمز دے بھیتی ہاں، پر اکھ ٹوٹن وچ ای سبھے بھلیاں ہاں۔ وار وچ نواب دی وڈھی یاں نذر دا ویروا نکو۔

”چدھرڑاں آکھیا : ہزار روپیہ نذر لے تے نورا مار۔
نواب آکھیا، لکھ دیہو۔“ (28)

”چوکیاں کھلوتین۔ مہتابیاں پیاں بلدین۔ شمعدان پے بلدن۔ دے کے وڈھی کھر اڈھی ستے پے نواب نوں دے کے مروڑا پٹ جگایا۔“ (29)

”آہن: بندے دا مل لکھ روپیہ۔ لکھ تاں لیندوں۔ میرا تاں توہیں مل ونجا چھڈیا ہے۔ ہک ہزار لیا ای میرے مارن دا۔ چار ہزار لے لے مینوں مارن دے۔ نواب آکھیا، لکھ دے۔“ (30)

وڈھی دی چوکی رقم اگاڑن کان مغل نواب دیسی لوکاں نال مہین سیاست کردے ہاں۔ جتھے ویر وروڈھ ویکھیا اوتھے ”نذر“ لے کے دوجی دھرنوں نواباں دے کارندے مکا چھڈ دے ہاں۔ اجوکی بولی وچ پلس مقابلہ سمجھ لوو۔ اساڈے وارکار موجب تاں نواب دوواں دھراں توں وڈھی لیندا ہے۔ جیہڑا مرگیا اوہدی مکان کاہیں دیونی ہے تے جیہڑا پچیا اوہ نواب دا خاص زمیندار تھیا۔ مغل نواباں دے ایہناں کارنامیاں نوں کھ رکھیاں ای میاں جانی آکھیا ہا۔

بھڑ دے ماہنی جیت مال، کل نچی گنگوں (31)

وار دے وچار توں پتہ لگدا ہے کہ ستارہویں صدی دے دلی دے نواب یاں
بیورو کریسی دیسی بندیاں نال ہندی بولی بولدے ہان۔ وارکار نے پوریاں دے مؤنہوں
نکلے ٹاویں لفظاں نوں ورت کے بار واسیاں نوں ہسایا ہے۔

”کہاں نورا، سلیمے دا، کہاں نورا، سلیمے دا۔“ (32)

”یہ بات شہادت خان آلی کہیں سکھائی۔“ (33)

”کیا کم کیا نورے، سلیمے دیا۔“ (34)

”ہٹ جا چھاس کی آفات، تیرا سلام معاف۔“ (35)

وار پویوں شعری صنف ہے، پر چھاس دے میراٹی وار پڑھن سے نثر وچ
گل سمجھاندے ہن تے اوہدے مگروں آٹاں پڑھدے ہن۔ ایس نثر، گل یاں دیا کھیا لئی
”وچار“ دا لفظ ورتیا ویندا ہے۔ ایس ریت دا پہلا کارن تاں ایہہ وے کہ جے چھاس
دے میراٹی ویہت یاں راوی دی جوہ وچ وار پڑھدے تاں اوہناں سیراں لئی وار دے
پاتراں دا پچھو کڑ دسنا ضروری ہے۔ تڈوں ای اوہ وار وچ وچ وچ وچ سکدے ہن۔ دو جا
ایہہ کہ ویلا بیٹن نال آون والیاں پڑھیاں اگے اوہ تصویر نہیں ہوندی تے وار دے
پاتراں دے جے جائیاں نوں وی بہت کجھ و سرگیا ہوندا ہے۔ ایس پاروں وچار راہیں
گل نثار کے مگروں اٹاں پڑھیاں جاندیاں ہن۔ ایہہ وچار جیوندا جاگدا مکالمہ ہوندا ہے
تے وچار وچ سیراں دی حاضری تھاں تھاں دسدی ہے۔ اساڈی جاچے گل دا ایہہ
ڈھنگ وڈے وڈے نثر لکھاریاں نوں وی گھٹ ای نصیب ہوندا ہے۔ ایس پہلاں
وارکار دی جیونی وچ متھ آئے ہاں کہ وارکار 1750ء دے لگ بھگ ای مریا ہوسی، پر
وچار بارے ایہہ گل نہیں آکھی جاسکدی کیوں جو نثر پیڑھیو پیڑھی شعر وانگوں چیتے دا
حصہ نہیں رہندی۔ میاں باز نے 1942-43ء وچ جدوں ایہہ نثر لکھوائی ہا تاں وچوں

چونہ پٹھیاں دا کھپا ہا۔ اُنچ وچار وچ ورتی سیانف میر بہرام دی ای ہے۔
”اساڈے علاقے اچ ترائے گھر زمیندار ہن۔ ماہنی کھیوے

دے، سلیمے کے چدھرڑ، نوٹھینہ دے سید۔“ (36)

نواب ولی داد خان سیال ماہنی سیالاں کولوں کھیوا 1745ء وچ کھس لیا
ہا۔ (37) اوہدے مگروں ماہنیاں دی کدی چھھاں اُتے ساکھ نہیں رہی۔ نوٹھینہ دے
سیداں اُتے وی انگریزی راج توں پہلاں عروج رہیا ہے۔ انگریزی راج وچ سلیمے
کے چدھرڑاں دی وی کائی اجیہی ساکھ نہیں دسدی۔ انگریزاں دے سے چنیوٹ دے
ایہناں علاقیاں وچ ہور دھراں سرکڈھدیاں دسدیاں ہن۔ جے ایہہ سیانف وارکار دی
نہ ہوندی تاں راوی میاں باز اپنے سے دے وڈے زمینداراں دے ناں گواندا۔ ایس
توں ایہہ شانکلدا ہے کہ وچار وچ ورتی سیانف تے اسلوب میر بہرام دا ای ہے۔

متن

1

وچار: چودھری جھامب، وچھل دے تے پگ ہوئی ہے۔ بارھاں پتر ہوون
چودھری جھامب، وچھل دے دے۔ کیہڑا کیہڑا؟ ہسو وی جھامب دا، بندو وی جھامب
دا، وریو وی جھامب دا، خانو وی جھامب دا، عیسیٰ وی جھامب دا، موسیٰ وی جھامب دا،
چندا وی جھامب دا، پھتا، طاہر دا، طاہر وی جھامب دا، تاجا، جمین دا، جمین وی جھامب دا،
نورا سلیمے دا، سلیم (سلے+ما) وی جھامب دا۔ چودھری جھامب موت دا پیالہ پی جاوے۔
بترٹ چدھرڑکی پے جاوے۔ ڈولا جاوے۔ چدھرڑکی بارھاں چوں ترینیں تے پگ آ
جاوے۔ ترینیں نوں خدا یمن چاں بخشیا۔ اودوں آگئی طاہر تے اودوں آگئی سلیمے
تے۔ نکلے دلی ادا ہوندا ہان۔ چھیویں مہینے نواب چڑھدے ہان۔ نکلے اگاڑے جاندے
ہان۔ دلی دے دفتر تے ناں چڑھیا ہویا ہووے تاجا تخت پور، خون پور دھوکھر۔ دھوکھر،
بُونگا تے گل سلیمے نوں ڈھبی جاوے۔ ڈپھر کے تے بیر آلا ونڈ تاجے نوں ڈھبی
جاوے۔ کلری ونڈ طاہر نوں ڈھبی جاوے۔

جوں بھرنا لہور دا پے گیا۔ انائی لگ جاوے۔ بھرا ہمت اچ ہوں۔ سلیمہ کمزور ہو جاوے۔ سلیمے پتی سٹ گھتی۔ بھراواں چالئی۔ آپ اچ تاں بھرا نبھا جاوون۔ پچھے پتیر ہو جاوون۔ طاہر دے گھر پھٹتا ہووے۔ حمین دے گھر تاجا ہووے۔ سلیمے دے گھر نورا پیدا ہووے۔ کیہا نورا؟ دھاڑ وی نورے دی۔ پانسا وی نورے دا۔ نورا جوانی آچڑھیا، مدیں آچڑھیا۔ اپنا ہوکاتے اپنی دُہائی نورے آ پھیری۔ جتھے کتھے نورا آکھے، ”بھراواں او! پتی دیہو چاں۔“ بھرا آکھن، ”تیرے پیوٹی ہے۔“ نورا آکھے، ”پیوٹی ہے پتی میں منگناں ہاں، دیہو چاں۔“ کنیں دیہاڑے ہوں جن ونڈی گئے۔ برادری ونڈی گئی۔ قبیلے ونڈی گئے۔ تاجے کا قبیلہ پنڈی آلے بھٹی، بھٹیاں دی وی رت۔ طاہرانا قبیلہ کھیوے آلے ماہنی، ماہنیاں دی وی رت۔ سلیمے کا قبیلہ رشید پوریے سیال، جیسے رشید پوریے سیال نکلیاں توں تداہاں پے سمھلن، جیسے سلیمے کے تداہاں پے سمھلن۔ نورے کول کیہ برکت؟ چار نورے ہوئیں بھرا ہائے۔ کیہڑا کیہڑا؟ نورا، سلیمے دا، سلطان، سلیمے دا، مرجا، سلیمے دا، صادق، سلیمے دا۔ پنج نورے دے پتر۔ کیہڑے کیہڑے؟ یار بیگ، نورے دا، خضر، نورے دا، ذلا، نورے دا، لکھا، نورے دا، جسرت، نورے دا۔ جیویں یار بیگ پگڑا بدھا، خضر وی پگڑا بدھا، جسرت وی پگڑا بدھا۔ چھیواں بھتریا سلطان دا پتر دولت ناں ہاس۔ دو جنجوے پتریلے ہاس کلو تے پیر خان۔ ہُن نورے ہتھ پکے چاں گتے۔

کنیں دیہاڑے ہوں لہور دے اچوں نواب دی آمد ہو پوے۔ پہلا دروازہ لہور دا چنیوٹ، چنیوٹ آ کے نواب دے دھونے دوں، دوں آ کیتی۔ پھتو بل خان ماہنی ورتے زعم بچ ہووے۔ پھتے، طاہر دے نوں وی لے لے۔ تاجے، حمین دے نوں وی لے لے۔ کرلی، مسن دے نوں وی لے لے۔ جا کے نواب دا سلام چاں کریں۔ کچہری لگی ہوئی ہے۔ نواب بولیا: اے پھتو بل خان ماہنی، پھتتا، طاہر دا، تاجا،

حمین دا، کرملی، مسن دا، علاقے اچ خیر ہے۔ چدھرڑاں آکھیا، ”صاحب! تیرے راج بھاگ نوں علاقے اچ خیر ہے۔“ پھتوہل خان ماہنی بولیا: جناب لحاظ پئے کریندن۔ اوڈھر پئے کریندن۔ خدا تینوں دتی زمین۔ تیرے کیتی سوحوالے۔ زمین نوں وڈا دکھ ہے۔ نواب آکھیا، ”نواباں دیاں ہون زمیاں۔ نکلے ادا ہون دلی۔ کیا دکھ ہے زمین نوں؟“ پھتوہل خان ماہنی آکھیا، ”ہک نورا چدھرڑ ہے۔ نہ وسدا ہے نہ ون دیندا ہے۔“ نواب آکھیا، ”کتنے نورے دے لشکر ہن۔ کتنے کوٹ ہن۔ کتنے قلعے ہن۔ کائی ایڈی بلا ہے نورا؟“ پھتوہل خان ماہنی آکھیا، ”نہ کوئی کوٹ بیس، نہ کوئی قلعہ ہے۔ دو پیڑھی جیڈے بیس ٹھٹھے۔ پنج بیس پتر۔ ہک بیس بھتریا۔ دو جٹ مار خورے رکھے ہوئیں۔ جو کوئی لٹڈا، جو کوئی ادھر وکڑ، جو کوئی بدخواہ، اوہدے کول ہے۔ کھے ٹھٹھا لٹ لے ویندا ہے کھے بلیدا گھٹ لے ویندا ہے۔ نہ وسدا نہ ون دیندا۔“ نواب آکھیا، ”جے میں اوس نوں اپنے پوتے تے اپنے بلے چاں لائیں مت کوئی تہانوں گھانا آوے۔“ نواب بولیا: اے آباد خان، سٹھ اسوار دا جتھے دار ہووے۔ اوس آکھیا، ”جی۔“ نواب آکھیا، ”جا نورا سنے پتریں، منہ لے آ۔“ چڑھ بنے آباد خان۔ مغلاں دی آمد، دریا دی آمد، جج دی آمد، منگتے دی آمد کوئی کوئی ڈکیندا ہے۔ بھوئیں دور، بھوئیں دور، ”کہاں نورا، سلیمے دا، کہاں نورا، سلیمے دا؟“ نورا گھر نہ ہووے۔

نورے دا پتر یار بیگ کماں تے ٹریا مل پوے۔ دیرے لوا دیوے۔ بیٹیاں حوالے چاں کرے۔ دودھ، پیٹھے، خاطر داری یار بیگ کیتی۔ دینہہ لہہ گیا۔ اتوں نورا آ گیا۔ نورے آکھیا، ”یار بیگا! کیہ گل ہے۔ کیوں لتھا ہے جتھا؟“ یار بیگ آکھیا، ”بڑی گل ہے۔ نواب آلتھا ہے چنیوٹ۔ پرسو کے داد کے چڑھ گنن۔ اوٹھوں چاں چاڑھیا نیں۔“ نورے آکھیا، ”او یار بیگا! پتر دی بیٹھے ہو۔ بھتریا دی بیٹھے ہو۔ پتر لے دی بیٹھے ہو۔ جھیرے نوں لا بیٹھے ہاں ہتھ۔ بانہہ دیو وکلی۔ نکلے دیو وکلی۔ بھیہے بیٹھے ہو

کیہ کرے؟ بول کھاں یار بیگ وڈا توں ہیں۔ تیری کیہ صلاح ہے؟“ یار بیگ آکھیا، ”بابا! نواب کانگ دا پانی ہے لگھ ویسی۔“ ”توں بول خضر تیری کیہ صلاح ہے؟“ خضر آکھیا، ”بابا! توں ہمتال ہیں۔ اوہناں تے پگ ہوئی تاں کیہ۔ ساتھ پگ ہوئی تاں کیہ؟“ ”کیہا جھیرا گھتیا ہئی؟“ ”نورے آکھیا، ”توں بول دولت بھتریا تیری کیہ صلاح ہے؟“ ”دولت آکھیا، ”چاچا! میتھوں کچھنا ہے نا نواب ستا پیا ہے چنیوٹ۔ پٹھان ستا پیا نیں اتھائیں۔ داد کے وی سٹے بین چنیوٹ۔ چنیوٹ جا کے کڈھ ڈیپے۔ مار گھتے یاں مر رہے۔ گل ہک پاسے لگے۔“ ”نورے آکھیا، ”دوتکرار ہن۔ مینوں نواب پھاہ دتا تاں وی تھاڈا پیر جم گیا۔ بے مینوں دلی بنھ کے لے گیا۔ کچھے شیں کریسو دعویٰ۔ اوہ تہانوں گھوہ شیں۔ تیں آکھسو اساڈا پیو وی ایسے راہ تے مویا ہا۔“ ”سٹھ روپیہ لے کے نورا پٹھان دے اگے رکھے۔ پٹھان آکھیا، ”یہ کیا؟“ ”نورے آکھیا، ”صاحب نذر۔“ ”پٹھان آکھیا، ”کیسی نذر؟“ ”نورے آکھیا، ”خان صاحب! ایتھوں نہیں کچھوڈ کیاں، اتوں ماریں کورڑے۔ مینوں اتھے وی موت حرام دی دسدی پئی ہے۔ اتھے وی موت حرام دی ہے۔“ ”پٹھان دانا ہا۔ پٹھان آکھیا، ”نوریا سٹھ وی ویندا، جٹ وی ویندا۔ کچھری ویندیاں تیرا کوئی ضان نہ ہوسی۔“ ”اگے چڑھ بیٹھا نورا، کچھے چڑھ بیٹھا جتھا۔ چنیوٹ گنن۔ کچھری لگی ہوئی ہے۔ چوکیدار بولیا ”نواب صاحب! نورا، صدر سلیم دا، نذر دولت سلام۔“ ”نواب بولیا:

آبے پتیارا، مارا خورا، توں نورا پاپی
 نہ وسیں نہ وسن دیویں، آباد کر نہ جانی
 بُرد کرینائیں ماملا، تروڑ رکھنا ہیں باقی
 تئیوں گھلیساں لہور، پاپا پنجرے پھاسی

وچار: نورا حیران ہو گیا۔ ہک میرا بُت ہے ست ایس ناں رکھ لین۔ نہ میں
 ڈٹھا ہو یا نہ ایس مینوں ڈٹھا ہو یا۔ ایہہ میرے ناں نواب دی نہیں پئے رکھے۔ ایہہ
 ایہناں شریکاں، بھراواں پئے دن۔ شریکاں، بھراواں ہوندیاں طعنے پچاوان، سوختے
 پچاوان، راٹھاں دے پتراں دا کم نہیں۔ نورے آکھیا:

تہانوں پون مہماں، نت چوتھی چنڈے
 دہشت تپ تہاڈا، ککھ کوئی نہ ڈنگے
 راکھے گھر بہایو، گولے تے لُٹے
 پچھوں آن مُبھارکھاں، کر خوشیاں پُھنڈے
 کہ نواباں دے پتر، غنڈے

وچار: پچا جاون، گھسا جاون، داناواں دا کم ہیں۔ ”ہور کر، ہور کر۔“ نواب
 آکھیا، ”کچھری برخاست، پرسوں سلیمان دی ماڑی حاضر ہو جو یائے۔ تہاڈا جھیرا بھن
 چھوڑیاں۔“ سلیمان دی ماڑی جھیرا جاوے ٹھی۔ سلیمان دی ماڑی نواب صاحب آ
 گئے۔ آوندیاں نال پھتوہل خان ماہنی جھیرے دی مٹل نواب اگے رکھی۔ اتوں نورا
 سلام آ کرے۔ نواب نوں چنیوٹ آ لے جواب دی کاوڑ ہائی نورے دے اُتے۔ جیس
 ایلے نورے دری تے پیر رکھیا نواب وج کے بولیا نورے دے اُتے۔

تپ کچھری نواب دی، جواب کچے ڈرتے
 تیری خاطر نوریا، آپ آئیم چڑھ کے

گلوکاں تیریاں سُنیاں توڑ لہور دی چھڑکے
 اٹھیا ملک فریادی، ظلم تیرا جر کے
 گھتیا بترٹ چھھاں نوں، جیوڑا تھڑکے

4

وچار: ”بیٹھ جا چھھاں کے وگڑے ہوئے اتھے بیٹھ جا۔“ جواب جوں ہے
 گرم دا سرد تے سرد دا گرم۔ نورے ہتھ چاں جوڑے۔ نورے آکھیا:
 زمیں فرش خدا دا، مگلاں دا حکام
 حصہ منگناں اپنا، چوکی دھرت انعام
 تریں ترہائیں پگ ہے، بارھاں پتیاں جھام
 تکیاں نوں پھرن نہ آوند، دیواں لٹ ملتان؟
 کہ توں سردار سلامتی، آپو اپنا دام

5

وچار: نورے آکھیا، ”نواب صاحب! تریں پتی میری ہے۔ دلی دا دفتر چاں
 دیکھ۔ جے ایہناں دے پیوواں نوں سر پا آئن۔ جے ایہناں دے پیوواں نوں کنگن
 آئن تاں میرے پیوواں وی آئن۔ جے تریں پتی میہوں دیندا۔ بارھاں پتیاں آلے
 قائم پٹھن۔ گن کے دتی جا۔ نواب تکیا بیٹھتے تے تاجے نوں ”دُسیں کیہ آہدے تے
 ایہہ کیہ آہدا؟“ اوہناں دی واری آگئی۔

گن پھناتے تاجا نی بولے، ماہنی رکھ گواہ
 صاحب جیہڑی پیو پُتریلے کر گئے، ٹرے او سے راہ
 جے بھرنا پیا لہور دا، بیٹھے سٹ بھرا
 دفتر چاں سمھالیو، دلیوں آئے سرپا
 اساں زمیں لئی تول کے، دوڑے مل دکا
 کہ کھٹ کے ہور بنا لے، آپو اپنی جاہ

6

وچار: ”نواب صاحب! تردئاں بھریاں۔ جنگل آباد کیتن۔ اودوں کڑانا حد
 تے ہے ایدوں سلیمان حد تے ہے۔ توں سردار ہیں ہک جنگل لکھ کے دتی جا۔ آباد کر
 لئے۔ آباد کیتی ہوئی کیوں منگدا ہے؟“ نواب آکھیا، ”کچھری برخاست پرسوں پیش
 ہوں۔“ خلقت آپو آپ ٹر پئی۔ پھتوہل خان ماہنی کچھری دا بھومیا ہویا ہے۔ پھتے،
 طاہر دے نوں وی لے لئے۔ تاجے، حمین دے نوں وی لے لئے۔ کر ملی، مسن دے
 نوں وی لے لئے تے ماڑی دُوئے دروازے چوں لگھ کے آ کے نواب دا گوڈا نپ
 لین۔ ”نواب صاحب! ہکے اسانوں بہا ہکے اسانوں ٹور۔“ نواب آکھیا، ”تسیں کیوں
 بہندے ہو؟“ چدھر ٹاں آکھیا، ”ہزار روپیہ نذر لے تے نورا مار۔“ نواب آکھیا، ”لکھ
 دیہو۔“ جیس ایلے ہزار لکھن لگے۔ اُتے مہراں لگن لکیاں پھتوہل خان ماہنی آ گیا۔
 ”ترائے ہزار کر کے لکھو۔“ پھتے، طاہر دے آکھیا، ”ترائے کیوں لکھینا ہیں؟“ پھتوہل
 خان آکھیا، ”یار بیگ بیس پتر، دولت بیس بھتریا۔ اوہ نورے دے نال مارے تاں
 نورا ماریا۔ تسیں نورا مار گھتسو۔ اوہ تہانوں مار گھتسن۔“ سمجھا کے پھتوہل خان آکھیا:

کوئی گھلسن پہلوان میدان اچ، شریک پگ توں کھہندے
 جے پونے پدھ لمیرے، کھلو آپن رہندے
 ترائے ترائے تسیں سردار، تلکے نیسے سماندے
 پہلوں مارو نورا، تد لے مل دی مہنگے
 وت سمیٹو دولت تے یار بیگ، تد ہو بہندے
 بھر بیڑا ٹھیلو پور دا، جا لکسی ناہنگے
 اچ تھڑکیا ہے نطقوں، وت پچھوٹانندے

7

وچار: کچھریاں اچ کھوٹ تے دھروہ پہلے دینہہ دا لگا آوندا ہے۔ کوئی
 نورے دے کن اچ کُنیا ہے ”توں مری گیا ہیں؟“ ”کیوں؟“ اکھے، ”اوہ تیرے
 مارن دا ہزار روپیہ چٹی لکھ کے دے آئن۔“ اوہ اپنے دیرے تے گیا۔ نورے نوں
 پتراں بھتریاں پچھیا ”بابا! توں گیا ہائیں کچھری۔ توہیں کیویں کیتیاں۔ بھراواں کیویں
 کیتیاں۔ نواب کیویں سنیاں؟“ نورے آکھیا، ”یار بیگا!“

جھیردا سمجھ نواب، وڑ تمبو نوں گیا
 نورے دلوں پچھاتا، گل جیویں کیویں پیا
 لے وڈھی طمے لوبھیا، کول ماہنی سو رہیا
 دولت آکھیا: یار بیگ دے آکھے لگ، کیہ مل لے لیا
 بدھے ہتھیں مریاسے، دینہہ شریکاں نوں ڈھیا
 جے گھتسی بند لہور دی، کھا جاسی لیہا

جے پتیوں کیتوس تارک، پچھے جیون کبھا
اگدوں لڑ پواہیں، صلاح پکی ایہا

8

وچار: ایہہ تاں منصوبہ کر کے سیس جاون۔ جیس ایلے جھیریاں دیاں نکران
مک جاون، نیندراں کسیاں ہو جائدین۔ کوئی وقت رات دا یار بیگ نوں جاگ ہوئی۔
دیکھے نہیں تاں نورا بیٹھا ہے۔ یار بیگ آکھیا، ”بابا! کیوں بیٹھا ہیں؟“ نورے آکھیا، ”یار
بیگا! نیندر تہانوں یاد ہے۔ دہنہہ ہودنا ہے نواب اساڈے اُتے ہلا کر ادنی ہے۔ پتر اوہ
جیہڑے سکھ بہین۔ پتر اوہ جیہڑے نہیں تے ٹرین۔ پتر اوہ جیہڑے ڈھٹھے چھپر چین۔
بھیڑے پتر نالوں چھپر کھٹایا چنگا ہے۔“ یار بیگ آکھیا، ”بابا! ایس نواب دے نال
شہادت خان لکھیرے کمالے آلے دا بڑا سانگا ہے۔“ نورے آکھیا، ”یار بیگا! اج دی
گھڑی شہادت خان لکھیرا سانگا جانے یاں نہ جانے۔ یار بیگا! دن بھلے تاں متر دی
بھلے۔ جن کورا بھانڈا ہوندا ہے کھڑکا کے چھوڑیے۔ چڑھ پو یار بیگا! جا کمالے۔“ یار
بیگ آکھیا، ”میں نہیں جاندا۔“ ”کیوں؟“ ”نکراں ملیاں ہوئیں۔ پچھے پے جاوے
لڑائی۔ میلکھ آکھسی کدے ہاؤں؟ میں آکھساں مینوں بابے کم گھلیا ہو یا ہا۔ میں نہیں
جاندا۔“ نورے آکھیا ”جا دولت نوں جگا لے آ۔“ دولت آیا۔ نورے آکھیا، ”دولت۔“
اکھے، ”جی۔“ ”توہیں کمالے جاونا ہے۔“ دولت آکھیا، ”چاچا! پنجاں پتراں ہوندیاں
توں مینوں نکلی رلے کھوینا ہیں۔ تیرے پتر آہدن: دولت اج کیہ خوبی ہے؟ توں آہنا
ہیں جتھے دولت بھترے کم آونا ہے اتھے پنجاں پتراں کم نہیں آونا۔ جتنے تائیں نواب
لتھا پیا ہے تیتھوں پاسے میں کدائیں نہیں ویندا۔“ سلطان ہودے سلیمے دا پتر، نورے

توں وڈا۔ ایس نوں نورا خط لکھ دیوے۔ نہیں دیاں پریتاں کم آوندین۔
 ساگوں جھیرا جھیرے، دریا ٹھیلے کانگ
 نورا گھلے دولت تے یار بیگ، نال بھرا سلطان
 آکھیں شہادت خان نوں، میرے دُعا سلام
 لہوروں نواب ہے کڑپیا، دہشت سر ودان
 رگن بھراواں چاڑھیا، دھوکھر کر قلام
 اگانہ وی عمل چھڑسین، ساگوں ایس جہان
 دشمنان تے رنج نہ ہونا، سچاں تے ارمان

9

وچار: خط جا دیوے سلطان، سلیمے دا۔ زبانی آکھیوس، ”اجیہا تاں بھرا دیندا
 بائیا سلام۔ کجے جاسیں مریندے تے کجے جاسیں پوریندے تے۔ چوگرد کٹک تے
 وچلے سنھ اچ اسیں ویرھی گئے ہاں۔“ شہادت خان آکھیا، ”میں کیہ کراں؟“ اکھے،
 ”چڑھ میرے نال۔“ شہادت خان آکھیا، ”میں نہیں آوندا۔“ ”کیوں؟“ اکھے، ”اوہ وی
 تراہے گھر تساں جیسے امید آلے ہن۔ میتھوں بے حیائی تے بے ملاحظی نہیں ہوندی۔“
 سلطان چپ کر گیا۔ سیت ہک ہوئی تاں شہادت خان آکھیا، ”سلطان! مونہہ بھیڑا نہ کر،
 جیہڑا تساں سلیمے کا مطلب ہے خط اچ پورا ہو ویسی۔“

خط لکھے نواب آل، شہادت خان لکھیرا
 دُعا سلام تے سوئینی، دعویٰ ایہہ تھیرا
 توہیں نورا نہیں ونجاونا، نہ آکھنا کیہڑا

چُن قطاراں چوں کڈھیے، ایہہ جوان چنگیرا
 اکھ مہار سو ادب دی، ایہہ سلامی ہے تیرا
 ہک دینہہ کم وی آسیا، جے پدھ پوی لمیرا
 اوہ تاں دشمن نی ایس دے، ایہہ سجن ہے میرا
 اوہ ان حق کر جاندے، ایہہ ماسی ویڑھا
 آپے سمجھ پچھان کے، بھن چڑھنا ای جھیرا

10

وچار: خط لے کے آجاوے سلطان، سلیمے دا۔ نورا خط لے کے ٹر پیا۔
 جاوے نہیں تاں نواب سٹا پیا ہے۔ چوکیاں کھلوتین۔ مہتابیاں پیاں بلدین۔ شمدان
 پے بلدن۔ دے کے وڈھی کھر اڈھی سٹے پئے نواب نوں دے کے مروڑا پٹ جگایا۔
 نواب جاگیا۔ نورے خط اگے سٹ گھتیا۔ نواب خط پڑھیا۔ نواب دی ویسر نکل گئی۔
 نواب آکھیا، ”یہ بات شہادت خان آلی کہیں سکھائی؟“ نورے آکھیا، ”جی اپنے مطلب
 سکھائی۔“ نواب دوآ خط چاں کڈھیا۔ نواب آکھیا، ”نوریا! اللہ نہ مارے تاں بندہ کیکن
 مارے۔ ایہہ دیکھ تیرے مارن دا ہزار روپیہ وڈھی لکھ کے دے گئیں پھتو بل خان ماہنی،
 پھتتا، طاہر دا، تاجا، جمین دا، کرلی، مسن دا۔ دینہہ ہونا نہیں تاں تیرے اُتے بلا چاں
 کراونی ہا۔“ نورے آکھیا، ”بیڑا ٹھل جاوی اول تاں تیتھے پیا ہا جھیرا، جھیرا جھندوں۔
 توں ہاڈں سردار میں ہاڈس تیری رعیت۔ دُنیا دے پیاسیں طمے۔ مینوں کیتا اوچھڑا۔
 آہدن: بندے دا مل لکھ روپیہ۔ لکھ تاں لیندوں۔ میرا تاں توہیں مل ونجا چھڈیا ہے۔
 ہک ہزار لیا ای میرے مارن دا۔ چار ہزار لے لئے مینوں مارن دے۔“ نواب آکھیا،

”لکھ دے۔“ نورے وی چونہ ہزاراں دا خط لکھ کے دے چھوڑیا۔ ادہ رگن جاوَن ہور،
نورا رگن جاوے ہور۔

دہنہہ کچھری لگی۔ نواب آکھیا، ”ابے پھتوہل خان ماہنی، پھتا، طاہر دا، تاجا،
حمین دا، کرملی، مسن دا، نورا، سلیمے دا۔ دلیوں چڑھیا ہاں نہ کوئی شطرنج کھیڈن آلا لدھا
ہے۔ نہ کوئی گنچھا کھیڈن آلا لدھا ہے۔ نہ کوئی چوہڑ کھیڈن آلا لدھا ہے۔“ ہورتاں
کوئی رہیا بولنوں۔ نورے آکھیا، ”جی چھڑ جانے ہاں ڈھکیاں نال۔ کوڈیاں ہوندین
تاں چنگی گل ہے نہیں تاں گلڈے بھن مون چتا کھیڈ دے ہاں۔ اسیں کیہ جنائیں
شطرنج کھیڈ، اسیں کیہ جنائیں گنچھا۔ چھھاں دا بولن، چھھاں دا ہڈھاوَن، کوئی چوہڑ دا
ہتھ کھیڈ پوسائیں۔“ چوہڑ جاوے وچھ۔ نواب تے نورا بیللی بن بیٹھے۔ پھتوہل خان
ماہنی تے پھتا، طاہر دا بیللی بن بیٹھے۔ تاجا، حمین دا تے کرملی، مسن دا کول چالا دن لگ
پے۔ سو سو روپیہ بازی چاں لین۔ ہک وی داء تے بر سے دی بازی نواب تے نورے
جت لئی۔ دوئی وی داء تے بر سے دی بازی نواب تے نورے جت لئی۔ آہدن: نورے
نوں حضرت شاہ علیؑ دا ہتھ پھریا ہویا ہا۔ مٹھیوں آئی ہوئی شے کائی ناہی ڈکیندی۔ تریئی
بازی دے وچ نورے ڈالاں سٹ گھتیاں۔ نورے آکھیا، ”صاحب! شریعت وچ شرط
لینی حرام ہے، پر چھوڑنی وی حرام ہے۔ لے لینے واسطے خدا دے چاں دپے۔ کجھ گناہ
دور ہو جاندا ہے۔ توں تاں سردار ہیں شرط لیسیں یاں نہ لیسیں۔ جھیرا وی رکھ۔ چوہڑ
وی رکھ۔ مینوں تاں اگے پتی نہیں پے دیندے۔ ایہہ ڈیڈھ سو روپیہ مینوں لے کے دتی
جاہو۔“ نواب آکھیا، ”ابے! پھتوہل خان ماہنی، پھتا، طاہر دا، تاجا، حمین دا، کرملی، مسن
دا، نورا شرط دے پیسے منگدا ہے۔ شتاب دسو۔“ پھتوہل خان ماہنی آکھیا، ”صاحب!
ایہہ کیہ جانے کچھریاں اچ بہہ۔ ایہہ کیہ جانے کچھریاں اچ الا۔ جے میں جاناں ہا
نواب دے گوڈے کول شرط پیا لینا ہاں۔ گلیاں دے وچوں دہ اٹھ پھدھائی لے آواں

ہا۔ جے میں جاناں ہا نواب دے گوڈے کول شرط پیا لینا ہاں کھیوے شہر چوں چار تھیلیاں چوائی لے آواں ہا۔“ نورے آکھیا، ”اٹھاں نوں پونی وٹو مار لے جانی۔ کھیوے نوں پونی کھرل لٹ لے جانی۔ شرط دے پیسے کتھوں تریسیں؟“ پھتوہل خان ماہنی آکھیا، ”اٹھ وی میں ہاں دے مریون، کھیو وی میں ہاں دالٹی جاوے۔“ نورے آکھیا، ”اوروں سن! اماں حواتے باوے آدم مال وٹڈ نہیں دتا۔“ چڑھ جاوے ماہنی نوں کاوڑ۔ مارے پڑتھے وچ ہتھ پچھک کے تلوار نواب دے ہتھ اچ چاں دیوے۔ ”صاحب! ہزاراں توں نہ دیواں۔ لکھاں توں نہ دیواں۔ ایہہ تلوار تیرے ہتھوں گہنا ہے۔“ جیس ایلے تلوار نواب دے ہتھ آئی تلوار بھاہ بھاہ کیتی ہے۔ نواب آکھیا، ”واہ واہ گیٹیاں واہ واہ بنھال ہے۔“ تلوار مڑ پھتوہل خان لے لئی۔ اوہ سلاہون لگ پیا۔ نال بیٹھا ہا کرلی، مسن دا، اوہ سلاہون لگ پیا۔ گھوڑے دی تعریف، گھرو دی تعریف ودھا کے کرنی، پت ودھا دیندی ہے۔ نورے دے مونہہ تے اگھڑنا، شینہہ دے مونہہ تے اگھڑنا۔

سوڑا بیٹھا ہا نور، سلیمے دا۔ کجھ منگن، کجھ دے کے مروڑا تلوار نورے کھس لئی۔ نورے آکھیا، ”تلوار دیونی ہائی پھتوہل خان نواب دے ہتھ۔ وت لینی ہا میں۔ تلوار تاں تساں سلھا سلھا کے اودا میں غرق چاں کیتی ہے۔ تلوار میں تا میں تاں آون دیو۔ سونے روپے دا ہس گھڑا کے کھوٹی دے گل چاں گھتیے اوہ وی سوہنی پئی لگدی ہے۔ جے سونے روپے دا ہس گھڑا کے گداں دے گل چاں گھتیے اوہ وی سوہنا پیا لگدا ہے۔ تلوار ترھیں کوڈیاں دی وی نہیں۔ نہ کوئی واڈھ ہس۔ نہ کوئی گھرا ہس۔ تلواریں ہوندین دو قسم دیاں۔ بکے ہوندین شاہ ولایت دیاں بکے ہوندین بجلی دیاں۔ بجلی دیاں تلواریں نہیں گھڑیدیاں، بجلی دا پانی چڑھیا ہوندا ہے۔ تلوار کسے کم دی نہیں۔“ پھتوہل خان آکھیا، ”توں تلوار بہادر کدو کا بنیا وتا ہیں۔ تیتھے تلوار دا قدر وی یاد نہیں۔“ نوراکیہ

کرے؟ بکل وچوں چاں کڈھے کھبی باہی۔ ”ایدوں دیکھ بھائی۔ ترائے سو پھٹ بانہہ دے اُتے کھلا ہے۔ تلوار میان چوں کڈھی ہے۔ دشمن کول ہویا ہے، اوہدے سراج ماری ہے۔ دشمن کول نہیں ہویا، اپنی رت چکھا کے میان اچ تھیکی ہے۔ توں آہناہیں تلوار چنگلی ہے۔ میں آہناں تلوار بھیرڈی ہے۔ میں تاں تلوار ازیناں۔“ گتے ہتھ پھبا کے، مارے تلوار پھتوہل خان ماہنی نوں، سری نواب دے اگے۔ دوئی تلوار مارے تاجے، حمین دے نوں، سری نواب دے اگے۔ تریسی مارے کرلی، مسن دے نوں، سری نواب دے اگے۔ چوتھی تلوار ہک پیر شطرنجوں تے ہک اتانہہ۔ نورے تلوار پھتے، طاہر دے اُتے تول کے، پھتے منت تے منت، ہاڑے تے ہاڑا کیتا۔ پھتے آکھیا:

ایڈا امبر پاڑیا ای، چار کیتے نی حصے
ایڈا پر بت تول کے، پیر رکھسیں کتھے
نورے آکھیا:

اوہ کم سمیٹیا نہ آکھی، جے رہ جاوے تندا
جیہڑے تلواروں نکھتے ددھ کے، پگ ادہناں دا دنڈا
نت نت دی شرکت نالوں، پرے مٹ جاوے دھندا

11

دچار: مارے تلوار پھتے طاہر دے نوں، سری نواب دے اگے۔ سریاں توئیں توئیں پییاں کرین۔ لوتھال، وحدہ، وحدہ، پییاں کرین۔ نواب دی کچھری آہی، عطراں دیاں خوشبوئیں، عنبراں دیاں خوشبوئیں پییاں آون۔ جیس ایلے چار سریاں تے چارے دھڑ آپو آپ جاچے۔ نواب دے فرشتے چھوڑ گئے۔ نواب آکھیا، ”کیا کم کیا نورے،

سلیمے دیا۔“ نورے آکھیا، ”تہاڈی بیج بُری۔ اساڈی لے بُری۔ جے توں کائی بھسسیں
 نواباں آلی بیج نہ توں اسمان دی چھپاکی ہیں، نہ توں زمین وچ وڑ جاسیں۔ میں ہکا شرط
 بدھی تینوں نال رلیساں۔“ نواب آکھیا، ”یہ کیوں ماریا ہے۔ یہ کیوں ماریا ہے؟“

نیت بندے دا مل، بیج مل گڈیا چایا
 مل بندے دا لکھ، توہیں ہزار بنایا
 نہ اوہناں بھار سیہاتا، نہ میرا دایا
 رل بہن نہ دیندا ماہنی، ساتھ رلایا
 ہٹ دیرا چنیوٹ کر، نذرانہ لے سویا

12

وچار: نورے آکھیا، ”ایتھوں چڑھ۔ چنیوٹ جا لہہ۔“ نواب چڑھ وگیا ماڑی
 تے۔ نورا کھلوتا ہا پیٹھ۔ نورے نوں دلیل گئی۔ ہے کٹک، جیہڑا چونہ ہزاراں دا خط لکھ
 دتا ہویا ہے۔ ایس میتھوں منگیو نا۔ ایکھن جاندے نواب نوں نورا چک ملیا۔ نورا منگے
 خط۔ نواب خط کیوں دیوے؟

چدھڑاں نوں جھیرا زمین دا، نواب بنائی ہے کھچ
 نورا دی کیتا ہس مارنا، ہزار دی بیٹھا ہے وٹ
 اُنھ حیاتی پاڑیوں کڈھیا، سائل ہوئے ہتھ بھج
 چڑھیا نواب ماڑی تے، نورا منگے خط
 بھیں چیتا گیا نواب دا، جیسوں کڈھیا سٹ
 کھادھا اوہ آکھیے، جیہڑا جاوے بیج

وچار: آدھی جاندے نواب نون نورا چک ملیا۔ نورے آکھیا، ”صاحب! جیہڑا
چونہ ہزاراں دا خط ہے اوہ دے کے جادنا۔“ جون نواب جیب اچ ہتھ ماریا خط سٹ
گھتیا۔ نواب آکھیا، ”ہٹ جا چھاں کی آفت۔ تیرا سلام معاف۔“ نورا باہر نکل آیا۔
نورے آکھیا، ”او یار بیگ، خضر، جسرت، دولت، کلو تے پیر خان، واگاں وٹو تے
چڑھو۔“ یار بیگ آکھیا، ”پیوتوں گیا ہاؤں پچھری توہیں کیویں کیتیاں۔ نواب کیویں
سناں۔ بھراواں کیویں کیتیاں؟“ نورے آکھیا، ”پگاں دے کرنے دعوے آپوں اُچیاں
بھراواں دے نال۔ کجھ اچ کیتیاں، کجھ چوہیں دیہاڑیں، کجھ دہیں دیہاڑیں۔ ایہہ
جھیڑے سوکھے ہتھیں نہیں بھجے۔ ہُن واگاں ولو تے چڑھو۔“ آ نکلن دھوکھر۔
دھوکھر پٹے۔ گل پٹے۔ مگنی پٹے، کھیوے پٹے، جھنگ پٹے۔ چنیوٹوں جا کے نواب
سنتری گل دیوے چونہ ہزاراں کان، تے نورا جواب کر دکھائے۔

نورے آل آیا ہے سنتری، پیسے کر تیار
ہنڈیاں دے شہاں دیاں، شتاب چنیوٹ تار
صاحب! تلکے پین سُنجے، رنڈنیں ہوئیں چار
اوہ جاسن دلی فریادی، اوتھائیں ہوسی نروار
تے ٹکے تپاس لکھ دے، آپ بنیم مختار
دلیوں آیس خیر نال، دیساں نال پیار
نواب ڈٹھے پیسے خواب اچ، اگھر گئی نیندر شتاب
چڑھیا نواب لہوروں، نہ اُروار نہ پار

وچار: ایہہ تاں چار مار گھتے نورا۔ میراٹی نون تعریف کرنی آجاوے۔ کچھری

دی تعریف، چوڑ دی تعریف، تلوار دی تعریف، وہونی کیہ گانوے؟

ڈوگھے اچ مُگلاں دے، نواب لائی کچھری
 دیک راگ کوقت دا، فرمائش کیتی سو بھاری
 نارد پاسنا مرداں، جوگنی کل کھلاری
 اوہناں جھیدا پتی دا، بیٹھے میز کھڈاری
 اندر بھیرا اتوں بھائی، نظر دیہدے گہری
 دیندے ہک دُوئے نون، آپو اپنی واری
 آئی وی ہتھ نورے دے، تلوار نورے ماری

چوڑ کیتی، کھیڈ گئے سیانے
 چوڑ ہک بھارت ہے، کوئی کر کے آس پچھانے
 اُچی ہے دلیل بندے دی، ڈھاہے کے جا حیرانے
 نورا شرط دے پیے مٹگے، تلوار بنائی نیں گہنے

پاٹریوں تکھی تلوار، ماہنی رتجھ گھرائی
 راند دوکان تے، کل سرن چڑھائی
 اوہ چکے وانگ دی بجلی، میلکھ بہوں سلاہی
 چوہیں توں واری پنچویں، ہتھ نورے دے آئی
 ”میں سکھنی کدی نہ تھیکیا، ضرور رت چکھائی“
 ماری سو پھتوہل خان نوں، خوب لالی چائی
 دوئی ماری سو تاجے، حمین دے نوں، تریئی کرملی نوں،
 چوتھی پھتے نوں ساہویں، مونہہ راٹھاں دے آئی
 آپ گھتیا نیں جھیرا، آپ ہتھ پُکائی
 ڈریے راٹھاں دی لے توں، آپے ہوسی کائی
 گھڑپنیاں تے جوگنیاں لے ٹریاں دائی
 سچ آکھے بہرام ڈھاڈھی، سچ لائی

وچار: ایہہ تاں چارے بُرج ڈھاہے نورا، سلیمے دا۔ پگ بنھ بہہ چدھرڑکی
 دی۔ پھتوہل خان ماہنی دا پتر محبت خان دایاں دے گھر پیگھے اچ رہ جاوے۔ سیال
 ابدال جوانی چڑھیا۔ مدیں آ چڑھیا۔ شراباں دے گھٹ کیفاں دیاں پنکاں، گھوڑیاں
 تے چڑھن، محبت کول پیدھے آن ہوون۔ پھتوہل کھاتو (خاتوں) محبت دی ماں تے
 نورے دی پتر بہین۔ پھتوہل کھاتو آکھیا، ”میتھے امرتی دا بیج ہے۔ مت کوئی ایس

دے کنیں بلبل چاں گھتے، تیرا پیوتے ماما نورے مار گھتے۔“ منع کر دیوے۔ محبت خان دو تلوار بہادر چاں کول رکھے۔ کیہڑا کیہڑا؟ عمرا ناں ویہنی، گاگر کاوا۔ جو چنگا گھوڑا، جو چنگا ہتھیار اوہناں نوں دیوے۔ چلھے دی غیرت نائی تے میراٹی نوں بہوں ہوندی ہے۔ دلاورا ناں میراٹی محبت دا ست پیڑھیا جدی میراٹی۔ اوس آکھیا، ”محبت خان! جٹ کھوئے تے کیوں بدھے ہوئے نی۔“ محبت آکھیا، ”ایہناں تلوار دا پڑا چایا ہویا ہے۔“ میراٹی آکھیا، ”جھٹوں نکلی کھاویں نکر دتا کر۔ پہلا پیالہ شراب دا دتا کر۔ ہک ویلے دھیان دی کن اچ گل سنی کر۔ اوتھے تلوار مریاں نہ اسمان جھلیسی نہ زمین جھلیسی۔“ میراٹی دی نوکری لگ گئی۔ میراٹی آکھیا، ”تلوار دی لوڑ پوسی نہ پوسی، گھر کھادنا آیا ہے۔ ایہہ تاں رج کے کھوسائیں۔“

ہک دیہاڑے محبت خان شکار چڑھیا۔ اگول تتر اڈیا۔ محبت خان آکھیا، ”او عمرا! او گاگر! او دلاورا! مارو تیر۔“ گاگر تیر ماریا تیر چک گیا۔ محبت خان کیہ کم کیتا۔ ہک وی گھوڑے نوں چا ہک۔ دوا وی، تریبیا وی۔ گاگرے آکھیا، ”میرے گھوڑے نوں چا ہک کیوں ماریا ہی؟“ ”او گڈے! ماریں تیر جاوے گھس۔ تیتھے کیہڑی امید ہے؟“ احمق دی گل سینے اچ لت۔ گاگر آکھیا، ”توں کیہ لگیں، راگ کیہ لگے۔ توں کیہ لگیں باز کیہ لگے۔ کیوں؟ توہیں تاں ویر لینا ہا پیوتے مامیاں دا۔“ ”میرا پیوتے مامے کہیں مارن؟“ ”اوہ پیٹھن اچ تائیں رواٹ وی کہیں نہیں کیتا۔“ ”پک۔“ اکھے، ”ماں توں جا پچھ۔“ محبت خان نوں شکار بھل گئے۔ باز بھل گئے۔ لگا آیا اکھے، ”اماں! میرا پیوتے ماما کاہیں مارن؟“ اکھے، ”اپنی موتے موئن۔“ محبت چھکی تلوار ”دس اماں! نہیں تاں میں سرکپناں۔“ ایس جاتا پک لے آیا ہے۔ ”آپ اچ بھرا بولے ہان۔ نورے دے ہتھوں مری گئے ہان۔ جیندا تیر لگ پوے۔ جیندی چپک لگ پوے۔“

نورا بیٹھا ہا۔ اگے یار بیگ، خضر، جسرت، دولت، کلو تے پیر خان بیٹھے۔

نورے آکھیا، ”او یار بیگا! طاہرانا میراٹی آوندا پیا ہے۔ ایہدی خاطر تواضع کرنی۔“ میراٹی آیا۔ اوس آکھیا، ”السلام علیکم چودھری نور خان۔“ نورے آکھیا، ”ولیکم۔“ چودھری آکھیا، ”بہو۔ نکلی کھا۔ حقہ چھک۔“ میراٹی آکھیا، ”نہ پھکنا حقہ۔ نہ کھاوونی نکلی۔ کل ٹریا ہام منگیویوں۔ راتیں ہاس کھیوے۔ جیہڑا محبت ماہنی ہے اوہ ویر چتاری بیٹھا ہے۔ اج کہ بھلکے تیرے سرتے۔“ نورے آکھیا، ”چھڑی رکڑ دیون آیا ہیں۔ توں اسانہہ جیڑا سر ہائیں کائی مت دیویں ہا۔“ میراٹی آکھیا، ”ساری رات اللہ دی متیں دتین۔ ماہنی کائی نہیں منی۔“ ایہہ گل کر کے میراٹی منگیونی لگا گیا۔ نورے کیہ کینا؟ پیر دی چاں سدے۔ مرشد وی چاں سدے۔ برادری وی چاں سدے۔ اوہ آئے۔ اوہناں پچھیا، ”کیہ گل؟“ نورے آکھیا، ”ٹساں ساری چھھاں میرا ناں رکھیا ہو یا ہاپنی، پتیارا، مارا خورا۔ ہن مڑ محبت لیندا پیا ہے ویرتساں آکھنا ویکھ رنڈن سوانی تے چھوہر نال متھا چاں لایوس۔ ہن کیہ کراں؟“ کسے آکھیا، ”پیر مرشد میلا لے جا۔“ کسے آکھیا، ”دھیان دھیانہنی میلہ لے جا۔“ نورے آکھیا، ”ہسھے رکھو چاں۔ میں آپ جاناں۔ اگانہہ بیٹھی ہے بھین۔ میں تاں چلھے تے جا کے، چار گلاں نیویاں کر کے، روڈسک کے میں تاں ٹھپ کرا آوساں۔“

نورا لیلیاں گھوڑی تے چڑھ کے جاوے کھیوے۔ پچھوس ”محبت خان ہے؟“ اگلیاں آکھیا، ”شکار چڑھ گیا ہے۔ اوس دا اپنا جن، اپنی بار، کدی آنکلدا ہے۔ کدی وہ وہ دیہاڑے اودائیں رہندا ہے۔“ نورے سوچیا۔ جتنے تائیں بھنیا تے میں مونہہ دروہیں نہ ہوویے نہ کسے بندے کھیوے دے پنی واگ نہ کسے دیونا حقہ۔ میلا (میل) ہووے تاں قدم اگانہہ لگا جاواں۔ نورے بارنوں مونہہ چاں دھریا۔ ویکھے نہیں پنے گھوڑے۔ براتاں لین آلے نال وگے آوندن۔ جھیں ایلے نورے بار دے وچوں مونہہ کڈھیا۔ کسے آکھیا، ”واہ واہ گھوڑی، واہ واہ اسوار۔“ جھونپ کے محبت خان ماہنی آکھیا،

”ایسہ تاں نورا ہے۔ لہہ آؤ نوکراں، نفراں او۔ ڈھوڈھیندے آہے اسمان تے خدا دتا ہے زمین تے۔ شابش۔“ نورے آکھیا، ”گلاں کرنیاں ہان ہور، آکرنیاں پئین ہور۔“
 ’ویری ڈٹھے ویریاں، مونہہ کوڑھے اکھیں گھریاں سوڑیاں آکے نورے آکھیا:

جیہدا ہووے دیونا، نہ وٹا لاوے
 میں حصہ منگناں اپنا، بھرا بنھن دعوے
 کرے پیار اوہناں دا، بھر تھبا کلاوے
 بھریا تھبا نہ آکھیے، چونہ چوں ہک جاوے
 جے توں منگیں پھتوہل، کتھوں آوے؟
 کہ گھل دے بندہ، جیہدا توڑ لیاوے

18

وچار: نورے آکھیا، ”نہ اپنی عمر ونجا نہ میری ونجا۔ نہ تیرے گیاں پھتوہل
 خان آوندا ہے۔ نہ میرے گیاں آوندا ہے۔ واسطہ خدا دا من تے کھلو رہو۔“ ماہنی
 آکھیا:

تجھے جو جیہدا دیونا، ہس قرض پرایا لایے
 ویری جو پتج نہ بگھیے، لا گلیں کیوں وسایے
 مردے نوں مول نہ چھوڑیے، دھروہ تیگ قندھار گایے
 مرد اوسے نوں آکھن، جے چایے تاں توڑ نبھایے

نورے آکھیا گل کلوکی، توہیں اج سمبھالی
گھوڑے یا منیا، رگ نانے ہاری
واگ مروڑی چودھری، جیویں باز بدھی تاری
دھرت بلائی ہے گھوڑیاں، وچ سانڈ باری
پہلی سانگ تاں ویہنی، تک کنڈ ابھاری
نورے سنے جوان نوں، تلواری ماری
خیریں آیا ہے چودھری، پیر کیتی ہے یاری

وچار: ہٹ کے نورے تلوار ماری ہے ویہنی نوں۔ ویہنی دا سر کچی گیا۔
گھوڑے دی ترکل کچی گئی۔ ایکھن کنگ ایجھائیں کھلو رہیا۔ نورا لگا آیا دھوکھر۔ گھوڑی
بھنے کے چپ چپاتا ہو کے سیں پوے۔ یار بیگ آیا تاں آکھیوس، ”بابا! گیا ہائیں بھین،
بھنے دھر۔ آ کے سٹا وی پیا ہیں۔“ کہیں آکھیا، ”ویر وی خیر کر آیا ہی۔ عمرا ویہنی وی مار
آیا ہے تے اوس دی گھوڑی وی مار آیا ہے۔ ایہہ تاں نواں ایرا رکھ آیا ہے۔“ چڑھ
جاوے یار بیگ نوں کاوڑ۔ ”بیڑی ٹھل جاوی۔ ہرلیں وی تیرا ویر۔ کھریں وی تیرا
ویر۔ گھر اچ وی تیرا ویر۔ دس تاں سہی کوئی اساڈا سجن وی ہے؟ جے بھرا مارے ہانی
تاں ماہنی ناہیا مارنا۔ جے ماہنی ماریا ہانیا تاں بھرا ناہنی مارنے۔“ نورے آکھیا، ”یار
بیگا! سلیمان دی ماڑی دی توں مینوں مت پیا دینا ہیں۔“

چدھڑاں نوں جھیرا زمیں دا، پتیاں دا نروار
 اپٹھا ترینگل ہے ماہنیاں، اُچی نظر شتار
 بہن نہ دیوں رل کے، پھیٹی گھستن ریہار
 ہوڑیم پھتوہل خان نوں، وسدیاں نہ اجاڑ
 ترلا لیا ہے جند دا، مار دی گتے موم چار
 پاٹے پتھر نہ سپدے، جتھے ویہہ جاوے تلوار
 جیندیاں دے جلیجے، مویاں دے نبھن کار
 سنیا آکھاں، اکھیں ڈٹھا، طع گہنے دی سار

21

پہلا راج ماں پیو دا چنگا، جیہڑا سرتے چھتر تھلارے
 دوآ راج بھیناں بھراواں، کنڈی زور بھارے
 پتر سپتر جیندے ہوون، نویں بخت لیارے
 ساد سواد اقبال جوں اکٹھا، ہک دوئے توں وارے
 جے گھروں بھرا دکھرے ہوون، کو جیڈ ونڈارے
 کنا مار تلوار تے حصے، نکھرن بھرا پیارے
 راج پیارے نی راجیاں، ویر دُپریار
 لڑائی تے جوڑ نہ کوئی، سے بڈدے ڈٹھن تارے

وچار: جیس ایلے یار بیگ جواب دتا نورے نوں۔ نورے کیہ کیتا؟ اپنے سر توں پگ لاه کے یار بیگ دے سر تے دھریوس چاں۔ ”لے یار بیگا! ویر کرنا ہی تاں ویر کر۔ جے خیر کرنا ہی تاں خیر کر۔“ پیغمبر دی کچھری چوں حکم آ گیا یار بیگ دے سر تے پگ دا۔ پہلا کم یار بیگ چاں کیتا کہ باہمن تے میراٹی دوویں چاں سدویں۔ یار بیگ آکھیا، ”جا ہو کھیوے۔“ ”کیوں؟“ ”خضر خان دی دھی، یار بیگ دی بھترئی، نورے دی پوتری، محبت خان، مہتوہل خان ماہنی دا پتر۔ میتھوں جھنگ دا ویر نہیں چیندا۔“ جاون باہمن تے میراٹی۔ محبت خان ماہنی کچھری لائی بیٹھا ہے۔ وچ کچھری جا کے ”مہارکھ مہارکھ۔“ اگلیاں آکھیا، ”کیہ ہا کیہ؟“

چدھڑاں	گھلیا	میراٹی،	تھ	کیسر	ٹکا
نیاں	محبت	خان	نوں،	گھر	پیٹھیاں
توں	دوہترا	اسیں	نانکے،	جان	ہووے
رُجھ	گیاسے	ویر	اچ،	کیہ	وٹیا
پتر	سُپتر	دی	آکھین،	جیاں	نووں
مڑ	بہاں	رل	کے،	ہٹا	کاوڑ

وچار: محبت خان کیہ کم کیتا؟ منجیاں گھتا دتویں باہمن تے میراٹی نوں۔ راتیں جو کوئی بھرو دا پوتر ہا، سارے چاں سدویں۔ اوہناں آکھیا، ”کیوں سدیا ہے؟“ محبت خان ماہنی آکھیا، ”اوہ پیٹھن باہمن تے میراٹی ٹکا لے کے۔ تہاڈی صلاح تے

گل رکھی ہے۔ بے آہدے ہو ٹکا لینا۔ آہدے ہو تاں نیموں لیندا۔“ ماہنیاں آکھیا،
 ”توں وی آہمو ساہنا ساک آکھ گل۔“ محبت خان ماہنی آکھیا، ”میں تاں چونہ خونیاں
 بچ لیا ہے۔“ ماہنیاں آکھیا، ”یار بیگ تے اسیں اگے قبیلہ ہاں۔ پرنا دتیوں تاں پرنا
 دیائیں۔ گلے نوں گلہ، وادنوں واد۔“

پچھے خان محبت، سد ماہنی ذات
 چدھرڑاں گھلیا میراٹی، جناوت سیاپ
 دسو صلاح کھاں تسیں، کیہ گھیلے آکھ
 مسانوں وٹا کیہڑا، گھر اچا ڈماک
 مہارکھ یار بیگ نوں، آہمو ساہنے ساک
 پوند چنگا ہویا تیتھوں، گن ماہنیاں کیتا آپ

24

وچار: میلکھ آکھے، ”واہ یار بیگا!“ یار بیگ چپ چاں وٹی۔ ترییا دیہاڑا ہویا
 تاں نورے آکھیا، ”یار بیگا! جیہڑا کم آپ کرے، مڑ پچھو تاویے کیوں؟“ یار بیگ آکھیا،
 ”توں ہیں پیو میں ہاں پتر۔ جیہڑا میں ایہہ ہکارا ساک دتا ہے نالے اوہناں وٹا لا گھلیا
 ہے، ایہہ ساک توڑ نہیں چڑھدے۔ بے میں ہن جواب دیواں تاں میلکھ آکھسی
 پچھو تانا ہے۔“

خوشیاں ہونیاں دھو کھر، شدیانے وے
 چن گھلیا ہے ماہنیاں، دینہہ ڈھبے وڈے
 سنیا یار بیگ، گل دل نہ لگے

ہن دیواں پرتا، میکھ کملیاں سدے
چیویں رب رضا دی، کون کجھے اگے

25

مشکل کچھری دا بولنا، کوئی بول وی جانے
دشمن دا مونہہ بند کر، اپنا عرض دکھانے
دانا وی آکھیے، جیہڑا کم بھلک دے جانے
سگھڑ اوس نوں آکھیے، کر کے آس پہچانے
کم برابر اوہے چڑھدے، جیہڑے رب بھانے

26

وچار: دھوکھر خوشیاں ہو جاون۔ مہارکھاں ہو جاون۔ میکھ آکھے، ”واہ یار بیگ۔“ کنیں دیہاڑے ہوں اوہو نواب راندی دا راندی، پھڑ پھوٹی دا پھڑ پھوٹی۔ اگے لئی پیلی من وت لے لے اولی من۔ پتیاں آلا کھوہ، ککر شیخن دے اُتے آ کے نواب دے دھونسے دوں دوں آکیتی۔ نورا چڑھیا ادا با عنایت پور تے میاں مہرن دیاں دھمیریٹاں کول ستاں اسواراں نال۔ ستاں اسواراں توں باجھ نورا نہ چڑھدا۔ کون کون ہوندے ہان؟ ترائے پتر، چوتھا بھتریا، دو جنوے، ستواں آپ۔ جیس ایلے نورے دے کناں تے دھونسے دا الاء بیا۔ نورے آکھیا، ”او یار بیگا! ایہہ کیہ ہے؟“ یار بیگ

آکھیا، ”پیو کوئی فقیر فقرا پندا ددا ہوسی۔“ نورے آکھیا، ”نہیں اوئے! مینوں پرسوں کہیں دسیا ہے نواب چڑھیا ادا ہے۔ اگے لئی ہاس پیلی من وت لے لئی اولی من۔ بھیں آؤ سلام کریے۔“ یار بیگ آکھیا، ”نہ پیا ہے کم نہ جاون دتا ہے۔ رنگ تے رنگ دھر کے سٹے پئے ہاں۔“ نورے آکھیا، ”اوہناں پتراں چوں کجھ نہیں لہدا، جیہڑے بوٹیاں دے مڈھ لگدے ودے ہوون تے آکھن میری کدن تاریک (تاریخ) ہے۔ پتر اوہے جیہڑے نواب دے گوڈے کول بیٹھے ہوون۔ اتوں آیاں ہویاں سبھ سلامی پئی ہووے۔ بھیں آؤ۔ یار بیگ! سلام پہلا۔“ جیویں نواب نوں نورے سلام کیتا نواب چاء چاء کیتی۔ دریاں گھتا دتیاں۔ منجیاں گھتا دتیاں۔ دیکھ کے چاء چاء نورے دی، محمد شاہ نوتھینہ دا سردار، بھاری گدی دا سائیں، روبرو بیٹھا ہووے۔ سیداں دے ان سہنے، سیداں دے گھٹ، سیداں دیاں شرکتاں۔ اساڈے علاقے اچ ترائے گھر زمیندار ہن۔ ماہنی کھیوے دے، سلیمے کے چدھرڑ، نوتھینہ دے سید۔ محمد شاہ، نواب نال مشورہ کر کے محبت خان ماہنی نوں خط چاں لکھائے۔ جیس کچھری بچ تیرا پیو تے ماو لے نورے مارن، او سے کچھری بچ نورا سنے پتریں مریندا ہے۔ جے توں آکھیں کیتن ساک تے چاں قرآن شریف۔ تیل نال بانہہ چاں چوڑیے تے تلاں دی کھوٹی بچ چاں گھتے۔ جتنے تل بانہہ نال جہڑن او تنے قرآن چا کے ویری مارنا آیا ہے۔

پیر منصوبہ اٹھایا غم دا، سستی کل جگا
 سلام محبت خان دا، وسرے یاد انا
 نورا سنے پتریں، کچھری روہ ودھا
 دیکھ کے خط چڑھنا، پیو دا ویر اگا

وچار: خط گیا محبت خان تے۔ گل تاں ٹھیک ہے۔ کل کیتن ساک۔ چان
قرآن شریف۔ خط دے پچھلے پاسے محبت خان لکھیا۔

پہلوں ونج آکھیں بندگی، ہتھ قد میں لا
سجن تینوں کر جاندا، عاقبت دا خیر خواہ
اسیں سمیٹے ہاں آپ اچ، نیت جگ سنا
پانی دے ونج سوٹا، گھلیا پیر وگا
سیتے ڈلے ادھر وڑن، آپو آپ جدا
پرتے توں رنج نہ ہونا، عاقل وڈا دانا

وچار: خط آیا محمد شاہ تے۔ آکھیوس: نیت وی ظاہر کیتی۔ ہتھ کجھ نہ آیا۔ جے
پچھری چوں دوویں گھر خیریں جاون تاں میری عمر گل ہو جاسی۔ جے لڑکے مر گیا دوآ
گھر تاں پچھے ڈرا ووسی۔ جے دوویں گھر لڑکے مر گئے تاں نو تھینہ سدھاں ہو دیسن۔
خط دے پچھلے پاسے محمد شاہ مڑ خط چاں لکھے۔ چار طعنے چار سوختے۔ کبیر جھک کے مڑ
لکھیوس چاں۔

نہ لہنا ہووے نہ دیونا، خونیاں دا ہاوا
پتر بنایا کپتر، دیکھ وڈا لاوا
پتر نورے دا یار بیگ، مٹا وِتوس دعویٰ
کیتے ساک دی آہمو ساہمنے، چار خون وڑاوا

کنکوں بنے نہ جو در، کیہ کرے کراوا
 تیرے سانگوں وٹا جھلیا، میلکھ بناوا
 بنیوں نورے دا چیلھی، نپ بیٹھوں پاوا
 دُنیا چھوڑ فقیر توں، دم اللہ باوا

29

دچار: محمد شاہ لکھ گھلیا۔ جیہا ساک دتا ہی تیا لیا ہی۔ ایس گل نالوں تراشی
 لے کے خنگاہ مل بہو۔ محبت خان تے خط گیا۔ اوس آکھیا، ”گل سچی ہے۔“ جیہڑی
 بھیہر اج ماہ ملی آلی خنگاہ تے پئی ہے ایہہ ماہنیاں آلی بھیہر ہے۔ ایہہ پئی ہوندی ہا
 برج تے۔ پین گھوڑے تھئے ہوندے ہان۔ بھیہر تے چوب لگ جاوے ہا، گھوڑے
 تھاناں تے دُرو آ مریندے ہان۔ چارے کم مقدار ہین۔ کیہڑے کیہڑے؟ کیف دی
 شتار، کنجری دا یار، باہری دا شکار، پئی دا اسوار۔ محبت خان کھیوے شہر اِنج ہوکا چاں
 دیوایا۔ ترائے روپے اسوار۔ پنج روپے پیادہ مارلیساں، جیہڑا پتن توں اوہراں نہ ملیا
 تاں۔ محبت خان گھوڑے تے چڑھ بہہ۔ بھرا، بھترے، رعیت، وسیا سلامی پئی
 ہووے۔ کوئی ساگ رلیندا آوے۔ کوئی ڈھال جھپیندا آوے۔ چڑھی، چڑھی۔ خان
 کتھے جادنا ہے؟ محبت خان آکھیا، ”نواب لتھا پیا ہے پتیاں آلے کھوہ تے۔ میں پیا
 دیناں۔ اگانہہ ہین نورا، یار بیگ، خضر، جسرت، دولت، گُلو تے پیر خان۔ جیندی
 دُھکدی نے آد۔ جیندی نہیں دُھکدی نہ آد۔“ پیر سوریندا کھلو رہے تے دُعا خیر چاں
 آکھو۔ ”جے ماما مار کے میں آواں کھیوے، سو دا کڑاہ، نیاز پنجاں تئاں دی آونڈیاں
 واسطے اللہ تعالیٰ دے۔“ جیہڑے دانا ہان اوہ حیران ہو گئے۔ چپ کر گئے۔ جیہڑے

اساں ورگے مکھے ہان اوہناں آکھیا، ”جیہڑا ودھیا پیا ہوسی مڑ مڑ کھوسائیں پئے۔“
 پھتوہل کھاتو بیٹھی ہا ماڑی تے اوس آکھیا، ”کیسے بھیریں تے دھونے چاں وگوائے
 سو۔“ اوہناں آکھیا، ”پار ہے پیتاں آلا کھوہ۔ اوتھے لتھا پیا ہے نواب۔ اگانہہ پین نورا،
 یار بیگ، جسرت، خضر، کلو تے پیر خان۔ اگوں آکھیا سو سو دا کڑا، اللہ واسطے نیاز
 پنجاں تتاں دی آن وٹھیاں۔“ پھتوہل کھاتو ماڑی توں لہہ آوے۔ پترنوں چاں
 سدے۔ جھو نپ کے گلاں کرین۔ نوکریں، نفرین آکھیا، ”پچھانہہ بھوں اللہ بھادیں جن
 گھر آوسی۔“ محبت جھو واگاں کھس لے تے زار و زار چلیاں جاون چدھرڑ دیاں۔

تیری کیتی ہے ماہنیاں، کر اکھ تیارے
 واہرو ڈھول وگایا، مار نگارے
 اج سد محمد شاہ دا، خط پڑھ اتارے
 دیہو حاضری نواب دی، پتن پبارے
 اج میل محبت خان دا، تھال چیکو کھارے
 ساہ جوناں دے پُج گئے، ازل کیہ کرے کارے

30

کھیوا تخت ہے ماہنیاں، خان محبت بدھی ہے پگ
 سیال دا چھوہ نہ بڈے کہیں تے، جوانی چڑھیا مد
 چدھرڑ نفران نوں ہوڑیا، ویر نہ ودھے شد
 میرا آکھیا ایہہ کیہ جانڈے، ایہہ پیکي رگ
 اگے خان پھتوہل ماریا، محبت سنیا اج

اوہناں نوں چڑھاں مار تے، ڈکار پیواں رج
 محبت دھنی تلوار دا، یار بیگ جوناں دی حد
 گاگر کادیں دسیا، تیرا پیوتے ماولے، نورے مارے گج
 اپٹھا چاں گیڑیاں، کاٹھ جاسن بھج
 دیر لئیں پھتوہل خان دا، ماہنی بناں تہ
 سو روپیہ پیر دا، نیاز دیاں جگ

31

وچار: جے پتن دے نیڑے آیا محبت خان تاں آکھیوس، ”دادا دلاورا! توہیں
 تلوار نورے مامے نوں مارنی۔“ میراٹی آکھیا، ”پر بھا! واء ہئی، سودا ہئی۔ تلوار نورے
 نوں نہیں وگدی۔“ محبت خان آکھیا، ”توہیں ساری عمر گھر لٹیا تے کھادھا۔ جے توہیں
 تلوار مامے نورے نوں نہ ماری ملھیاں دے کھتیاں اُتے، اڑھکاں واہریاں دے پچھے
 خوار کر کے مریاں۔“ میراٹی پیا ماریا ہا گُوڑ۔ گُوڑ دا مارنا، کوٹھے دا بھجنا۔ میراٹی آکھیا،
 ”مریاں تلوار۔“ پتیاں آلے گھوہ دے نیڑے آیا تاں محبت خان دے دھونسے دوں
 دوں آکیتی۔ نواب آکھیا، ”کیا ٹھٹ کیا ہنگامہ؟“ محمد شاہ آکھیا، ”جیہڑے تیرے کول
 پیٹھن کوئی چونہ ڈلیاں آلا، کوئی پنجاں ڈلیاں آلے۔ جے چڑھی چاں کریں چنھاں
 دیاں گھرواں دا متارا ہو ویسی۔“ نواب وی چڑھ بیٹھا ہے۔ چدھر ڈوی چڑھ پیٹھن۔ سید
 وی چڑھ پیٹھن۔ آکے ہاٹھ ہو گئی نورے دے کول۔ محبت خان ماہنی ہک وی گھوڑے
 نوں چابک، دو آوی گھوڑے نوں چابک، ترینیا وی چابک۔ گھوڑا تولیدا اگانہہ لگا
 جاوے۔ نورے آکھیا، ”او یار بریگا! خضر، جسرت، دولت، کلو، پیر خان ٹورو کوئی گھوڑی

سدمی۔“ یار بیگ آکھیا، ”پیو! گھرو سیال ابدال ہے۔ تین ایہناں گلاں ج کاہیں گھتیا ہے۔“ نورے آکھیا، ”نہیں او یار بیگا! جیہڑا الہس میرے کول آکے چابک ماریا ہے۔ ایہہ تاں میرے سینے ج تراڑ تراڑ لگا ہویا ہے۔“ نورے کیہ کیتا؟ لیلاں گھوڑی تے چڑھ کے، جا کے محبت دے کول ہک دی گھوڑی نوں چابک، دو آدی چابک، تریبیا وی چابک۔ گھوڑی تولیدا اگانہہ لگا جاوے۔ محمد شاہ نواب نال صلاح کیتی۔ چڑھی اسواری تے نورا نہیں مریندا۔ نواب نوں لے کے تمبوچ وڑ جاوے۔ ترائے سر پا کدھی لے آیا۔ ہک چاں دھریوس ماہنی دے سرتے۔ دو آچاں دھریوس نورے دے سرتے۔ تریبیا دھرے یار بیگ دے سرتے۔ ”چدھرڑاں تے ماہنیاں او! سرپاداں دا نردار کچھو۔ جیہڑا نورے نوں دتا سو، چدھرڑکی داسردار کر کے دتا سو۔ جیہڑا سر پا ہے یار بیگ نوں، دانائی دا کر کے دتا بس۔ نواب میتھوں پچھیا ہے ایہہ دوویں گھر لڑکے دو تک ہو گئے ہان۔ ہن کیہ حال ہے؟ میں آکھیا ہے یار بیگ پاٹا ہویا سی چھوڑیا ہے۔ نواب آکھیا۔ یار بیگ جیہا دانا، یار بیگ جیہا اتھاہر نہ اگے ہویا ہے نہ ہوونا ہے۔ تسیں آپ اچ رس کے کھلو گئے ہو۔ اچ نواب دے ہتھوں نیت خیر وی آکھو۔ جیہیاں وی پائیو۔ نکلیاں دی کھاؤ۔“ نیت خیر اکھا کے، جیہیاں پوا کے، نکلیاں کھوا کے، محمد شاہ آکھیا، ”اچ تہاڑے دل ہک ہوگئیں۔ اچ چوہڑ لٹک دیسی۔“ چوہڑ گھتیں لگے تاں محبت خان آکھیا، ”او دادا دلاورا! توہیں چوہڑ کھیڈ دیاں تلوار مامے نوں مارنی۔“

میراٹی بھان چاں بھنیا۔ پنچھی چھبی روپیاں دی پوشاک کر لئیوس۔ پندرہاں سولھاں روپے میراٹی جیب اچ چاں گھتے۔ تلوار مار کے گیوس کھیوے، اتنیاں مہارکھاں ڈھی ویسن۔ جے اتھناں مری گیوس تاں جدے لہنا گیا اوداں دینا گیا۔ میراٹی پہلی گوچھی سپاہیاں دی کول آیا۔ اکٹھے پنچ روپے دتیوس۔ اوہناں آکھیا، ”بھارا زمیندار ہے لہور جیڈی تھاہر دا۔“ لئی لئی توڑ کچھری لے گئے۔ جے اگانہہ جاوے نہیں تاں چوہڑ

پچے کھیڈدن۔ اٹ پٹن بزار کھلے ہوئے۔ ڈھال تلوار نورے دے مگر کھلی ہے۔ فرشی پکھا نواب دا میراٹی چا کے جھلن لگ پیا۔ جے نورا گیٹی رکھن لگے تاں سر نورے دا دیہلا ہو جاوے۔ محبت خان آکھیا، ”او دادا دلاورا! گھت کھاں سوٹا۔“ میراٹی آکھیا، ”وہا ہئی، سودا ہئی۔ پرمی میرے کول نہیں تیری کھوہ نہ مرسی۔“ محبت آکھیا، ”جیہا تیا ہئی۔“ جون نورا ڈالی لین لگا تاں میراٹی ہیلی لے کے تلوار نورے نوں دے ماری۔ مار کے تلوار میراٹی گھری چاں کیتی۔ بوٹیوں پار، جھاڑیوں پار، دریاؤں پار، وہندا کھیوے۔ مہرپٹیاں نوں آکھیوس، ”مبھارکھ ہے نیں۔ میں نورے نوں تلوار مار کے آیا ہاں۔“ مہرپٹیاں آئیاں پھتوہل کھا تو کول۔ ”اسیں مکان آئیاں کھلیاں۔ تیرے بھرا نورے نوں دادا دلاورا تلوار مار کے آیا ہے۔ اساڈی مکان جھل۔“ پھتوہل کھا تو آکھیا، ”میرا بھرا مری جاوے۔ ماہنی خیرنال آون۔ نہ میں اوہدی بھین نہ اوہ میرا بھرا۔“

مہرپٹیاں ٹرن مکاناں، جھل توں نورے دی بھین
 ”ماہنی آون خیرنال، کیویں کراں بھرا دے وین“

32

دلاورا دیوے مبھارکھاں، مار آیا ہاں چودھری نور
 ”سے واری ماریا سنیا، میلکھ بنایا ہے کوڑ“
 وائیاں نہ رہندیاں گجھیاں، جوگنی بھنیاں دور
 کھیوے چڑھیا چن خوشی دا، ویکھے میلکھ ضرور

دھروہ نو تھینہہ جمیا، کھیوے سلیم مت
 ماہنی ماہنو کھاوے، کسب جہاں دا بچ
 میراٹی ویندا چھوڑیے، اساڈے کیہ آوندا ہتھ
 ماریے محمد شاہ نوں، گھتیا جیس بترٹ
 نہ اوئے سید نوں کجھ نہ آکھنا، مہابا نبی دا تک
 کئے بھریے گھٹ نواب دا، لہوروں نہ چڑھے وت

وچار: ماہنی محبت خان نوں آکھن، ”توں جا کھیوے۔ سو دا کڑاہ ونڈ۔ چدھرٹ
 جانن تے اسیں جائیے۔“ محبت خان آکھیا، ”ہک بکڑی توں باجھ میں نہیں جاندا۔“ پن
 پیڑ کے محبت نوں پچھانہہ کھلرین۔ ایدوں آ کے یار بیگ سد مارے محبت نوں۔ محبت
 ونکارے یار بیگ نوں۔ اودوں بھجدا آیا خضر، نور دا۔ خضر آکھیا، ”یار بیگا! تھنے دا پڑا چا
 یا ماہنیاں دا پڑا چا۔“ یار بیگ آکھیا، ”وڈا وی میں ہاں۔ ملویر پھوپھیر وی میں ہاں۔
 محبت جانے تے میں جاناں۔“ اندیاں یار بیگ دے تلوار ماری محبت نوں۔ یار بیگ
 آکھیا محبت نوں، ”توں گھوڑے تے ہیں۔ میں پیٹھاں پیا ہاں۔ تیرا میرا کیہ ہے؟“
 محبت گھوڑے توں لہہ آیا۔ اودوں بھجدا آیا خضر۔ خضر آکھیا، ”کیہ کیتیاں یار یا!“ یار
 بیگ ہبلی لے کے، سینے دا زور، پیاں دا زور محبت نوں ماریوں تلوار۔ اودے محبت پیا
 پھڑ کے، اودوں یار بیگ پیا پھڑ کے۔

یار بیگ آکھیا ”چدھرڑ آئے نی بھینڑ کر، دھروہ ملیا سجاناں
جاناں نہ پایے محبت خان، تپا وت وٹدی کھیویانا“

35

بھین آ لے ڈھوڈھ لے یار بیگا، سُنیا جگ کہانی
اسیں پچھانہہ قدم نہ ہلڈے، راشک ذات وی ماہنی
نکڑے ہونڈیاں کدی نہ ہٹیا، پچھ وکھ میرے ہانی
اساں کھیوا رکھیا تلوار تے، ساندڑ بار وی مانی

36

وچار: دوآ بندہ گیا کھیوے۔ ست چدھرڑ ستر ماہنی لڑکے غرق ہوگئیں۔
بھتوہل کھاتو آکھیا، ”اٹھنیو مہرپٹیاں او! اج پیکا ساہورا وین کراں۔“
ہل ون بھیناں ہل، پتر نہ ڈھینڈے مانگوس، بھوئیں لکھ کروڑیں مل
پتر نورے دے یار بیگ، خضر، حمرت، دولت، کولتے پیرخان، جیوں جے، گلاب دے ہل
جھماں دے نوکر وچھینڈے چاننیاں، اوہ دھرتی پئے رل
ست چدھرڑ تے ستر ماہنی، گئے ہک ترکڑیں مل
ہل ون بھیناں ہل، جیے پٹے دھوکھرتے کھیوے، جیے کلری تے گل

نورے چدھر ڈی وار 2

میاں جانی ہوراں دے وڈ وڈیرے کوٹ و ساوا، تھانہ بھوانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دے رہن والے ہان۔ اوہناں دے وڈکیاں وچوں اک جی دیاں چھ انگلیاں ہان، جیہنوں حضرت نانگ سلطان ماچھیوال (ضلع جھنگ) والے پیار توں چھانگا سدیندے ہان۔ ایس پاروں اوہناں دی اڑل چھانگا پے گئی۔ اوہناں دے وڈکیاں وچوں شیخ سترانا ناں دے اک بزرگ ہوئے ہن، جیہناں دا مزار، ماڑی بکے دی، تھانہ بھوانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ ہے۔ شیخ سترانا ہوراں دا بکو پتر میاں موہن ہائی، جیہڑا پنجابی دا شاعر ہا۔ میاں موہن پنجابی وچ ”چودھری جھامب دی وار“ لکھی، جیہڑی اے تیکر سینہ بہ سینہ ٹری آوندی ہے۔ اتھے ایس وار دیاں کجھ اٹاں ویکھو:

سور خداوند بادشاہ، سچ موہن گائے
اکبر تے سلطان محمود، رل کھانے کھائے
اکبر دے گھر جہانگیر، سلطان دا موج دریائے
وکیہ کے اگلے سانگ نوں، پیار ودھائے
استنبولوں بادشاہ، ڈالی گھلائے
اگے چودھری جھامب، کول سد بہائے
کدے تساں ہے جاونا، ہو کدوں آئے

اسیں ہاں استنبولوں دلی سدھائے
 ڈالی ہے بادشاہ دی، کھانے لکھ سوائے (1)
 میہیں موہن دے گھر میاں جانی ہو ریں جے تے اوہناں دی لکھی ”نورے
 چدھر ڈی وار“ نامنا کھٹی۔ اوہناں دی حیاتی بارے بہتی جانکاری نہیں ملدی۔ سرفراز
 ہوراں دے آکھن موجب:

”میاں جانی ایہہ پوڑی (وار) نورے چدھر ڈی حیاتی وچ ای لکھنی
 شروع کردتی ہاتے ایہدیاں ٹدھلیاں اٹاں اوہناں نورے نوں گل وچ
 سنائیاں وی ہان۔“ (2)

ایس وار دا ہک پاتر جہان خان سیال چدھر ڈاں تے ماہنیاں وچکار صلح دی
 کوشش کردا ہے، پر اوہ وت وی بھڑ پیندے ہن تے اوہناں دا وڈا جانی نقصان ہوندا
 ہے۔

خان لگی حیرانگی، ہویا مشتاق
 بھڑے ماہنی جیت مال، کرکھوٹے ساک (3)
 ”تاریخ جھنگ“ دے لکھاری بلال زبیری ہوراں جھنگ دے اٹھویں حکمران
 سیال جہان خان دا مرن ورہا 1700ء دیا ہے۔ (4) ایس توں نظربندا ہے کہ
 چدھر ڈاں تے ماہنی سیالاں دا اخیر لایڈھ 1700ء توں پہلاں ہویا۔ اساڈے راوی
 سرفراز ہوراں جیویں دیا ہے کہ میہیں جانی وار دیاں ٹدھلیاں اٹاں نورے نوں
 سنائیاں۔ ٹدھلیاں اٹاں وچ نورے دی جوانی سے دی کہانی ہے تے ماہنیاں نال
 اخیر لے یڈھ وچ نورا وی مریندا ہے۔ اُنج ایہہ وار ستارہویں صدی دے اخیر لے
 دہاکے تیکر مکمل تھی گئی ہوسی۔ ہو سکدا ہے کہ اوہناں نورے دے کسے ہور یڈھ بارے
 دی وار بنائی ہووے، جیہڑی اوہناں نورے نوں سنائی ہوسی۔ اُنج نورے بارے کجھ

ہوراں واراں وی لکھیاں گئیاں۔ جیویں ایہہ تگ ہے ڈھوڈھ سلیمہ ماریے بھاویں آپ
جائیے مر۔ ایہہ تگ میر بہرام تے میاں جانی دوواں دی نہیں۔

راہے نور نول نول، سچ کہاں نا چھوڑ (5)
اُتلی تگ توں وی لگدا ہے کہ وارکار نے سورے دے ساہنے اودہی جوانی
سے دی شکست تے ظلم والیاں اثاں اودے موہرے ای پڑھیاں ہون گئیاں، جیہناں دا
دیروا اساں اگے دتا ہے۔

نورے چدھر ڈے مارے جاون تے ماہنیاں دے سترجیاں دے قتل مگروں
میاں جانی ایہہ وار مکمل کیتی تاں ستارھویں صدی دے چنھاں وچ ڈھم گئی۔ سرفراز
ہوراں دے آکھن موجب:

”چدھر ڈاں تے سیالاں دی لڑائی ہوئی تے چدھر ڈی دو پارٹیاں
ہو گئے۔ اوں ایلے اوہناں آکھیا دا دا جانی نہ گنجیوے تاں ویر نہیں مکدا۔
نورے دے پتراں وچوں خضر دادے جانی نول کوٹ و سادے توں اُچال
کے بھوڑانی چھڈیا۔“ (6)

کوٹ و ساوا دریا چنھاں دے اُچھردے والے پاسے ہے تے ایس جوہ تے
اودوں ماہنیاں تے اوہناں دی دھر دے چدھر ڈاں دا عروج ہا۔ چنھاں دے لہندے
پاسے والے پنڈاں وچ نورے دے مریوں مگروں وی اودے پتراں دا بھرم بھاء
رہیا۔ ایسے پاروں اوہناں اپنے وارکارنوں ایس پاسے لیاندا۔ اُتلیاں وچاراں توں سچ
سجھا پتہ لگدا ہے کہ وار ایہناں قبیلیاں دے یڈھاں دے نال نال لکھی گئی ہے تے
لوکائی وچ ایہدی ماننا وی ضرور ہائی، جیس پاروں دوجی دھرنوں وارکارنوں قتل کرن دی
سجھی ہوسی۔

میاں جانی ہوراں ایس وار وچ اپنے لئی میر، میاں، ڈھاڈھی تے جانی دے

لفظ ورتے ہن:

میر میاں الحان چوں، آواہن وانی (7)

پڑھ ڈھاڈھی اٹ چتار، اگے داتیاں (8)

ڈھاڈھی اٹ چتاری، اگے داتیاں (9)

دیکھ جانی گہنیا، سرپٹ اُتا ہاں (10)

سور خداوند بادشاہ، سچ جانی گائے (11)

وارکار دے اپنے وچاراں توں پتہ لگدا ہے کہ اوہ وار گاکے پڑھدے ہان

تے اوہناں دے سیر لوکائی تے سورے دوویں ہوندے ہائَن۔

میاں جانی ہوراں دا کہو پتر عنایت ہاتے اوہدی اولاد ہُن موضع سرو والا،

تخصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ وسدی ہے۔

وار دی کہانی انج ہے کہ چودھری جھامب ڈپھرکی، تھانہ بھوانا، تخصیل چنیوٹ،

ضلع جھنگ دا واسی تے چدھر ڈھیلے دا سردار ہے۔ اوہ اپنیاں دھیاں پُتراں دا وٹا سٹا

کھیوے خان ماہنی نال کردا ہے۔ جھامب دی دھی راستی کھیوے دے پتر نال ویاہی

جاندی ہے۔ راستی دا پتر پھستو ہل خان جمدا ہے۔ ایہہ طاہر خان چدھر ڈی دھی

پھستو ہل کھاتو نال پریندا ہے۔ انج طاہر خان دی اولاد تے کھیوے خان ماہنی دی اولاد

دی گوڑھ ہور ودھدی ہے۔ نورا، طاہر خان دا بھترنیا تے سلیم (سلے + م) دا پتر ہے۔

ایہہ اپنے پتریراں نال لڑدا ہے تاں ماہنی سیال طاہر انیاں دی دھڑ کر دے ہن۔ لڑائی

ودھدی ہے تاں نورا پھستو ہل خان ماہنی تے اپنے پتریراں نوں قتل کر چھوڑیندا ہے۔

نورے دا حمایتی سدا، پیرو دا ہے، جیہڑا نورے جتا ای وڈا ہتھیارو ہے۔

نورے دے ہتھوں تاجا چدھر ڈی وی مریندا ہے تے پھیر اوہدے ڈھاک

چاویں پتر پیروچ نوں وی مار چھڈ دا ہے۔ پیروچ دی ماں تے تاجے دی سوانی بیوی

بھنوں، رب رنگ رتی فقیرنی ہے۔ (12) ایس پاروں چپا قبیلے دے تن جی کیا، خیروتے ملکو نورے دے خلاف اٹھدے ہن، تاجے دا پتر گہنا وی نال رل جاندا ہے۔ اوہ نورے چدھر ڈ دے سچے بازو سدا، پیرو دے نوں قتل کردے ہن۔ گہنا خان، نورے دے بھرا مر جے نوں مریندا ہے۔ نورا چدھر ڈ کیے جے اگے سلاری سٹ کے جان بخشی کراوندا ہے۔ تاجے کا کپک ونگارا بکھوللیا ماریا جاندا ہے۔

بھتوہل خان ماہنی دے قتل مگروں اوہدا بھرا جکھتیار خان کھیوے دی ریاست دا وارث بندا ہے۔ اوووں بھتوہل خان دا پتر محبت خان نکڑا ہوندا ہے۔ محبت خان اپنے چاچے نوں مار کے کھیوے دی ریاست دا مالک بن بہندا ہے تے اوہ پیو دا ویر چتاردا ہے۔ نورا اپنے جیوندیاں ای قبیلے دی سرداری یار بیگ پتر نوں سونپ دیندا ہے۔ یار بیگ ویر دی خیر کرن لئی محبت خان نوں ساک آکھ گھلدا ہے، پر ماہنی وی اگوں ساک دیون دی صلاح کر دے ہن۔ ایہہ گل جھنگ دے اٹھویں حکمران سیال جہان خان تے اڑدی ہے تاں اوہ خوش تھیندا ہے تے نورے نوں ویر ممکن دی مہارکھ دیندا ہے۔

دو قبیلیاں دی ایہہ صلح محمد شاہ نو تھینہ ممرالے والے نوں وارا نہیں کھاندی تے اوہ نورے چدھر ڈ نوں وساہ کے اپنے کول رہاوندے تے نال ای ماہنیاں نوں خبراوندے ہے۔ ایس گل دی سوہ نورے نوں لگدی ہے تاں اوہ اوٹھوں گھر پرت جاندا ہے۔ محمد شاہ جدوں سمجھدا ہے کہ اوہدا منصوبہ ناکام تھی گیا ہے تاں اوہ جھنگ دے حکمران جہان خان نوں آکھدا ہے کہ تسیں صلح کرواؤ۔ جہان خان دے آکھن تے شیخن، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دے میلے دے موقعے تے دیہاڑ متھ لئی جاندى ہے۔ ماہنی تے محمد شاہ منافقت دی صلح کر دے ہن تے جدوں نورا صلح مگروں محبت خان نال شطرنج کھیڈ رہیا ہوندا ہے، تاں ماہنیاں دا نوکر دلاور میراٹی نورے دا گانا تلوار نال لاه

لیدر ہے۔ ماہنی نورے دے پتراں تے ہلا کر دیندے ہن۔ خضر توں اڈ نورے دے پتر، پتریلے مارے ویندے ہن۔ ایس یدھ وچ شیخن دا سلطان شاہ، نورے دے پتراں دی دھڑ کردا ہے تے انج ستر ماہنی سیال قتل ہوندے ہن تے ست چدھڑ مردے ہن۔ محبت خان ماہنی دی ماں دے وین سُنن ہاراں دے مناں وچوں رگ بھر لیدے ہن۔

نورا چدھڑ ستارھویں صدی دے پنجاب دا مشہور لوک پاترا۔ اوہدیاں واراں تے کہانیاں لوکائی وچ پرچلت ہن۔ اوہدے دو سمکالی شاعران میر بہرام تے میاں جانی ہوراں اوہدیاں واراں لکھیاں۔ میاں جانی اپنی عمر پکھوں میر بہرام نالوں تیہہ کو ورھے وڈیرڈا ہوسی۔ اسیں اتھے دوواں واراں دا ٹکرواں تول کر دے ہاں۔

میر بہرام دی لکھی ”نورے چدھڑ دی وار“ 43-1942ء وچ کھڑے دے روپ وچ سانجھ لئی گئی ہاتے ایہدے نال نثر وچ ”وچار“ وی دتا گیا ہے۔ ایس ”وچار“ وچ چدھڑاں دے پچھوڑ توں لے کے اوہناں دیاں لڑائیاں دا مول زمین دی وڈتیکر ہر گل مہین سوجھ نال نثار دتی گئی ہے۔ ”وچار“ وچ ستارھویں صدی دیاں باریں وچ زمیناں کیویں آباد ہو رہیاں ہن۔ مغلاں دے کارندے دیسی لوکاں نال کیہ ورتارا کریندے ہن تے پھیر ہالہ کیویں تر دا ہے، دا ویروا ملدا ہے۔ ایہناں گلاں ول تاں ستارھویں صدی دے مورخاں وی اپنی نال نہیں ڈٹھا۔ انج وار دے ”وچار“ وچ تاریخی تے وسیبی مورتاں آون والے سے دے مورخاں کان پورنیاں دا کم دے رہیاں ہن۔

میںیں جانی دی ”نورے چدھڑ دی وار“ ساری شاعری وچ ہے تے ایہدے نال وچار نہیں۔ ایہدے وچ ہر گل شاعری راہیں ہوئی ہے۔ ایس وار وچ نورے چدھڑ دی دھر دے نواب جہان خان سیال دا ویروا وی آوندا ہے تے ماہنی سیالاں دی

سوچھ دے اندرونے تیکر جھات پائی گئی ہے۔ ایہدے وچ چپیاں دے قبیلے دا ویروا وی ملدا ہے، جیہڑے اپنے راٹھو دی مثال ہن۔

میر بہرام دی وار وچ نورے چدھرڑ دے پاتر دیاں گھاٹاں دا ویروا نہیں ملداتے دوچے چدھرڑ کیویں ویر گھال دے ہن، ایہدا پتہ وی نہیں چلدا۔ مینیں جانی دی وار دا مڈھ ای ایستھوں بچھدا ہے۔

بیوی راسی ویاہی ہے چندلے، جیویں کابل چگتی (13)

راسی صاحبان دے وٹے والی ہاتے انج چھماں واسیاں اگے ہک پیڑھی پہلاں دی وی تصویر ابھر آوندی ہے۔ نورا چدھرڑ ہک معصوم جی پیروچ نوں قتل کردا ہے، جیہڑا بیوی بھسو دا پتر ہے۔ نورا ہک لڑائی وچ کیے چپے اگے سلاری سٹ کے اپنی جان بچاوندتا ہے۔ انج نورے دے پاتر دیاں تھوڑاں ول وی پڑھن ہاراں دا دھیان جاوندتا ہے، پر میر بہرام دی وار وچ اوہدیاں گھاٹاں توں پردہ نہیں چکلیا گیا۔

ایس وار دی اخیرلی جھاک وڈی دردیلی ہے۔ چدھرڑ صلح ہو جاوون پاروں بے ویسے ہوندے ہن، پر ماہنی منافقت کر کے لڑ پیندے ہن۔ ماہنی نورے دے چھ پٹراں، پٹریلیاں تے بھتریاں نوں مارن وچ سہل تھیندے ہن، پر ستر ماہنی وی مارے جاندے ہن۔ اجیہے سے 77 جیاں دا ماریا جاونا اہم واقعہ ہے، پر میر بہرام ایس لڑائی دے نقشے نہیں اگھاڑدا۔ میاں جانی اخیرلا یڈھ وڈی سیانف تے کامیابی نال دکھاوندتا ہے۔ انج یڈھ دیاں تصویراں اکھیں اگے جھمر پاون لگ پیندیاں ہن۔

ایس وار دا ہک سرکدھواں پاتر پھتوہل کھاتو ہے۔ ایہہ طاہر خان چدھرڑ دی دھی ہے۔ پھتوہل خان ماہنی دی سوانی ہے۔ محبت خان دی ماں ہے۔ ایہہ نورے چدھرڑ دی پتریر ہے۔ پھتوہل کھاتو دا ویاہ تاں ماہنیاں ول کردتا جاندا ہے، پر اوہدا وسیا کوئی نہیں۔ ایہدا خصم تے بھرا دوویں نورے دے ہتھوں مریندے ہن، پر کیوے وچ

وت وی مان دادکیاں تے پیکیاں دا ہے۔ ایہدا پتر وی نورے دے پتراں ہتھوں مری
 جاندا ہے۔ جدوں ایہہ پتر دی لاش تے وین کر دی ہے تاں وت وی پیکے گھرنوں مندا
 نہیں بولدی سگوں پتر دا تے پیکا وین اکٹھا کر دی ہے۔ چھاں دی کدھی تے پھتوہل
 کھاتو دا وین لوک گیتاں واگلوں مشہور ہے تے دوواں وار کاراں نے ایہنوں بیانیا
 ہے۔ میاں جانی دے لفظاں وچ:

تھوڑے وکھ سلیم کے، کیوں پیوں محبت توں پھل
 توں انج ہے محبت ماہنیاں، جیوں باگیں کچکدا پھل
 توں تارا ترٹائیں امبروں، آپائیں دھرتی تے رُل
 اگے چدھرڑ ہین صدر سلیم کے، تیری کیتی دا پایا نیں مل
 یارو بیٹا نور نول دا، اوہ کنڈے لتھا تُل
 مارے نور، محبت خان کی، آ پی چھاویں بل
 تسیں پٹو وَن چدھرڑیں مہرٹیاں او،
 جیہا پٹنا کھیوے تے جیہا گل (14)
 میر بہرام ہوراں پھتوہل کھاتو توں ایہہ وین انج کروایا ہے۔

بل ون بھیناں بل، پتر نہ ڈھیندے مانگوں بھاویں لکھ کروڑیں مل
 پتر نورے دے یار بیگ، خضر، جسرت، دولت، کلو تے، پیر خان، جیویں پجے
 گلاب دے پھل

جھاں دے نوکر وچھیندے چاننیاں، اوہ دھرتی پئے رُل
 ست چدھرڑ تے ستر ماہنی، گئے بکے ترکڑیں تُل
 بل ون بھیناں بل، جیسے پٹے دھوکھر تے کھیوے جیسے کلری تے گل (15)
 پھتوہل کھاتو پنجاب دی اجیہی دھی دا پاتر ہے، جیہڑی ہر دکھ سہہ کے وی پیکیاں نوں

پوجدی رہندی ہے۔

ایہہ دوویں واراں اڈھائی تن سو ورھیاں تیکر سینہ بہ سینہ چلدیاں رہیاں ہن
تے اسپں چھھاں دے میراٹیاں کولوں سن کے پہلی واری چھپوا رہے ہاں۔ ایہہ پنجابی
بولی دا انملا بھنڈار ہن تے ستارھویں صدی دے جھنگ تے پنجاب دا کھرا مہاندرہ
دکھانڈیاں ہن۔ ایہناں واراں وچ کئی پاتر اجیے وی آئے ہن، جیہڑے ستارھویں صدی
عیسوی تیکر تاں لوکائی دے مونہہ چڑھے ہوئے ہاں، پراج اکھوتی تاریخاں وچ ایہناں
دی کائی اگھ مہر نہیں لگدی۔

خط لکھے نواب آل، شہادت خان لکھیرا

دعا سلام تے سوپنی، دعویٰ ایہہ بھیرا (16)

ڈھڈھی خان شہیر وانگ، گھت بیٹھا ہا یوس

کلتر سائل خان دا، بھر پور لگھا یوس (17)

گے محبت ماہیاں، وانگ لودی سکے (18)

اچ ایہہ واراں اسانوں پہلے دی بیتی ول وی سوچن تے اُلا ردیاں ہن۔

کال تے نارد ہندو متھالوجی دے اجیے دیوتے ہن، جیہڑے انسانی لہو وگن
تے لڈیاں پاوندے ہن۔ پنجابی دیاں باہلیاں واراں دا مڈھ تاں بھدا ای ایہناں
پاتراں دی ہوند پاروں ہے۔ نورے چدھر ڈیاں واراں وچ لڑائی دے کارن تاں
تاریخی ہن، پرکال تے نارد لڑائی سے آڈھکدے ہن۔ میر بہرام دیاں اٹاں ویکھو۔

نارد پاسنا مرداں، جوگنی کل کھلاری (19)

گھڑ پٹیاں تے جوگنیاں، لے ٹریاں وائی (20)

میاں جانی ہوریں ہندو متھالوجی تے دیسی ریت نوں ڈوگھیائی نال جاندے

ہن۔ اوہناں دی وار متھالوجیکل پکھوں وی بہتی امیر ہے۔

بھردے ماہنی جیت مال، کل تتھے ڈھکی
 رت پیون، ماس کھاون نوں، نیڑے لئی
 جکھ، کنگل بیتال بھوت، لے نارو نھی
 سرھیوں سایہ ونکیا، رت پوریاں سکی
 ویری ڈٹھے ویریاں، مسلت چکی (21)

ایہہ دوویں وارکار وار دے متھالوجیکل پاتراں راہیں اپنی گل وچ سواد پیدا
 کردیندے ہن۔

ممیں جانی دی وار 63 پوڑیاں وچ لکھی گئی ہے تے ایہدیاں نکاں 446
 ہن۔ میر بہرام دی وار وچ 36 پوڑیاں تے 211 نکاں ہن۔ انج ممیں جانی دی وار
 دا متن میر بہرام دی وار نالوں دوگنا ہے۔ ممیں جانی ہوراں دی وار وچ سرکھنڈی تے
 نشانی دوویں چھند ورتے گئے ہن تے ایہہ اوہناں دی وار ریت توں جانکاری دا
 بھرواں ثبوت ہے۔ میر بہرام ہوراں نرا نشانی چھند ای ورتیا ہے۔ پنجاب دیاں باریں
 وچ وار لئی پوڑی دا لفظ ورتیا جاندا ہے تے ایہہ نورے چدھر ڈیاں پوڑیاں ای مشہور
 ہن۔ اسیں ایہناں دا سوناواں ”نورے چدھر ڈی وار“ کہتا ہے۔

متن

1

بیوی راستی دیاہی ہے چندلے، جیویں کابل چکیتی
اوس پتر پھتوہل جانیآ، امرواں دی بھتی
خان آپ وڑے آپ نکلے، اجل دھرتی
بھتی نورا، صدر سلیم دا، دل گھوڑا گھتی
مست ہاتھی بادشاہ دا، پلیندا وتی

2

کوک کچھری نوریآ، تیریاں لہور کہاں
نورے نوں ملدن بھومیے، ہتھ بدھی باہاں
کون رگھڑ، کون بھومیآ، جیہدی کوک سبہاں
نورا، صدر سلیم دا، مالم بادشاہاں

3

بھردے ماہنی جیت مال، سردول متاع
 دوویں تختوں چودھری، دوویں دل گاہ
 سدا، پیرو دا چودھری، کڈھ لیندا گاہ
 جیڈا جھامب، اروڑ دا، تیڈ نورے راہ

4

راہے نور نول نوں، سچ کہاں نا چھوڑ
 کرت کرن سدا دی، میر لکھ کروڑ
 ماہنی جیت مال دا، وج تخت لہور
 لیا دست نول خان، کستوری بوڑ

5

اوس ہتھ کستوری بوڑیا، نور گودھے مہار
 اگو تے وچھل، جھامب جیڈ، لکھوں مقدار
 سنیا نور نول دا، وج لکتوں پار
 دادے ویسے، جھامب دا، پر ہتھ چتار
 جیس دن لیونیں پھتا، پھتوہل، کرلی تے تاج خان،
 سلیمان دے محل، مونہہ تے گاہندے مار

پیا پھتوہل ماریا، ڈنگ سدوآنی
 ایہہ ماہنی، بھرمی، کوڑھی، روج تریونہہ سیلانی
 ڈھاہر، ونجر، ماہنی، ہوٹھ جھورانے گھانی
 میرک، مسن تے پہاڑ، ڈنڈ پتھیریانی
 حرماں پئی ہرولی، ستی کھیویانی
 سر کھلئے ہن بیہیاں، ترئی اول سانی
 بھنے چوہڑے کھومویں، دند کھنڈی کھانی
 نیر سرے تے گاڈرے، ہے وڑہیوں اڈانی
 اوہ پٹ پٹ کڈھن میڈھیاں، پھاٹن نگرانی
 اوہ تروڑن دھڑیاں گتیاں، ہے رنگ چوہانی
 ہار، ہمیلاں، لمبڑاں، نتھوں گرہیانی
 نتھوں تلیر باہیاں، موتی کیہ شانی
 سبجس موتی کھلے، کیہی نشانی
 چھٹے جن جوار دے، چا دتے کرسانی
 جیویں کپر پیٹگھن بیڑیاں، ٹھاٹھیں نشانی
 میر میاں الحان چوں، آ واہن دانی
 محلاں رنگڑی گرلاون، جیوں کونجاں اسمانی

7

منصوبہ کیتا چیاں، پیروج دا ویر چتاریا
خط لکھے بیوی بھسو جوں، اوس گہنا خان ونگاریا
گھت جماونے جاگ جوں، دہی دا مٹ ابھاریا
نہ بہیں وے ہٹ مل کے، چٹھ آویں خان کراریا
لگھ آیا چندل بیٹ وی، اوس چودھری مرجا ماریا

8

خط لکھے بیوی بھسو جوں، ہتھ قاصد پھڑیا
اوہ پوہتا مرے خان تے، مار تیگیں ڈلیا
سر وڈھیوس نوسلطان دا، نور اگے دھریا
چکے شینہ سردول وی، منگینی وڈیا
منگینی کوٹ قندھار جوں، آ نورے ولیا
نورے، صدر سلیم دے، شیر پنجرے کڑیا

9

پڑھ ڈھاڈھی اٹ چتار، اگے داتیاں
اوہ کوٹاں دے سردار، چودھری جھامب کے

اوہ کیا مہر سکار، دہنی تیگ دا
 باز پیا اڈ اڈار، پتر جمال دا
 آیا دیس ونکار، بکھو چودھری
 اوہ پالے قول قرار، نکے دے پوترے
 نورے دھروہ تلوار، چھنڈی زور نال
 وت چھاتیوں لگھی پار، باہیں وڈھ کے
 سداد، شبیگ، ستار، دلاں دے چونویں
 سر سداد دے بھار، وانگوں دھول جوں

10

ڈھاڈھی اٹ چتاری، اگے داتیاں
 خان گولے کی سرداری، آد قدیم دی
 نورا سچی داڑھی، صدر سلیم دا
 اوس کیجے مار ستھاری، ماہنی جیت مال
 چھجا لئی پکھری، دتا چوہری
 کیجے دی آمد بھاری، کسے نہ ڈکی آ
 آیا ڈنڈ ابھاری، وانگن شیر جیوں
 لئیوس مل سلاری، نور نول توں
 اگے ہاتھ کراری، خان جمال کی
 ویراں دی پنجالی، گل سداد دے

سداد دی تیگ سمھالی، گھڑی دوکان دی
 بہہ اُستاد سنواری، چاڑھی مشکلی
 پھٹ نہ کیٹے کاری، سڈھا سار نہ
 پتراں اُچی بالی، خان ادھم دیاں
 سر چھتر نبی دی یاری، مدد مرتضے
 آئے دھروہ تلواریں، ساہویں دلاں نوں
 سداد توں منگدے واری، فتح خان دی
 واہ توڑ نبھائی یاری، سمو خان کیاں
 کر سودے گکن وپاری، ہتھو ہتھ جوں

11

پڑھ ڈھاڈھی اٹ سنائی، اگے داتیاں
 جو کچھ کرے الہی، سر پر ہوسیا
 چیاں کیتی دھائی، کر سموہ جوں
 خیرے نوں ڈہائی، لکھاں جوان جوں
 چنگ تیگ کیے ہے چائی، ذمہ نور دا
 آ خیرو بھاجی لابی، خان پیروج دی
 ٹوپے دی بھر لئی پائی، آکے چیاں
 بیوی بھسو نوں وڈیائی، دیو مبارکاں

12

دوہاں دیس مقابلہ، نت وتے نور اما لیا
سمو کیاں تے خان برہان، رل ویر بھراواں گھالیا
اوہناں ویر لیا فتح خان دا، چھ لاه کے بارھاں چاڑھیا
پڑھ تداں مبارکاں گہنے تے جانی بیگ نوں، چک دھوکھر نورا واڑیا

13

جکے فت پھتوہلوں، سچ ناں گنایوس
ملک علی، شہمیر دا، سر بھار اٹھایوس
تمک سدووال دا، دے گھانیاں وایوس
ڈھڈھی خان شہمیر وانگ، گھت بیٹھا ہایوس
کلتر سہائل خان دا، بھرپور لگھایوس

14

بکھی دھکے ملک علی، شہمیر دی، پگ بدھی جکے
جکے توں کبے ملتان، لہور تھڑے
پوترے ویسے، جھامب دی، بھاہ وانگ بھڑے
پھتتاں ساہن سریک دے، پیٹ دھروہ رڑے

بچھ محبت ڈھویوس، آدے وجی تے
 محبت توں بھگڑ پترے ساہنا، ٹھاہ کار کڑے
 خان محبت بھگڑ کے، دریام پلکے
 رعیت تیری تے توں خصم، کون تینوں ڈے
 پگ تمہارے باپ دی، ملوم خلقے
 خان محبت بھگڑ کے، دربار نہ جھکے
 پکڑ کہاویں جکھتیار خان، اکھ پھور پلکے
 گے محبت ماہیاں، وانگ لودی ککے
 ہائیں سارا کھتروس، دریام پلکے
 صفت کرن خان دی، وجی حاجی کے
 کھیوے وانگ محبتوں، پنجد دھڑے
 چھوٹا ہویا خان وی، کوہ چاچے سے

15

نورا زور بادشاہ، وڈ یارو ڈھول
 تیرے گل وڑین گجین، نورا بہلول
 میں ویر چناراں باپ دا، ویکھ ہائیں کول
 میں دھرتی تے اسمان چوں، لیسادں گول
 نہ او لوہڑیا ! ڈر وڈے رب تھیں، الا نہ بول

16

ند او ماما! لوہڑے سوئی آکھین، جیہڑے دودھ پیون جھگا
ملک علی، شہمیر دی، سر میرے پگا
بک اٹھیواں جھل چوں، شینہہ کبیر بگا
میں سگند خدا دی، سن مام ابھگا
میرے نت گھرن دربار تے، سر ماہنے دھرگا
کھوج پھتوہل باپ دے، آساؤں لگا

17

آ او محبت بھنیا! جیس دیہاڑے متھے آوسیں، تیرا آدریساں
چنن چوگ ارگ دے، چاں کنگو چھڑکیساں
دھرو میانوں سار دی، مزمانی دیساں
خضر، دولت، لکھمیر، عبدلوں، ٹھٹی جا ویساں
وگھ گر جا کھ آیا، کیوں مونہہ موڑیساں
جیہی دتی ہام تیرے باپ نوں، ساہ پیوں دیساں

18

ماما مرن قبول ہے، میں جے تینوں ماراں

سائیکس، تیگیس، برچھیس، چھویاں، لُجھ گھت کٹاراں
ستی، کھیوا، مہنگرا، داد، سدو تاراں
گلاں جو میں تے تیریاں، ہوسن درباراں
ایسی مار مراہیں جو لے، اک تیبی واراں

19

میں نورا صاحب نبیؐ داء انصاری جابر
چڑھ ندھے آ کے، شاہ مرد اکابر
جیویں دلی کیتا ہا نال چکتیاں، لہور مقابل
میں توہیں چدے ہونا، آرام نہ آبر
مُجتا بھنیا! تینوں تس دن جھلسی، یار بیگ اکابر

20

آ او ماما یار بیگ اکابر، اشرف ہے گھر جاون تیرے
میں دی جانناں چدھرڑاں دی ذات چوں، ہک ہتھ اُتیرے
میں دی پھرناں رات دینہہ، بیگ ہندی ہیرے
میں لیساں پھتوہل، بیگ نوں، داء آوی میرے

21

نہ او بھنیاً ! آئی باجھ نہ مرسیا، یار بیگ نہنگ
یارو سو جا سلطان، لکھیا اورنگ
وڑتل خضر خان دی، شہزادہ بنگ
عبدالغنی لطیف کے، کوٹ کھلن پننگ
مجلس گہنے تے جانی بیگ دی، مت گھتیں جنگ
مُجنا بھنیاً ! بلی نند آوسی، خیر سر اچ منگ

22

توں صاحب نبیٰ دا، راجے جیس بدھی
ٹھل جہاج سمندروں، آ لائیم کدھی
آہیں سارا کھتوس، وریام پنڈھی
میں توہیں جدے ہوونا، پگ ہیموں بدھی

23

سور خداوند بادشاہ، وڑ چھل گواہاں
دیکھ جانی گہنیا، سر پٹ اُتاہاں
باپ اساڈے نوں مار کے، لٹ لیا اساہاں

اساں من پوجے اپنے، ہور کہیں اکھاہاں
جیت نول وسایے، سو لنگ گھتاہاں
جے گڑ دتیاں ماریے، کیوں ویوہ دیواہاں
مے نور نول نال، کر ساک بھڑاہاں

24

ساجے ساک نول نال، جانی پردھان
نورے میل نہ ہاں تے، خاص مسلمان
نوریا گلاں گجھ اہولیاں، اگے فرقان
آؤ بیٹا فتح خان دا، سرخرو میدان
اوہ گلاں کرے بھلیریاں، جھنگ سنیا خان

25

سنیا جھنگ جہان خان، آ ڈھکیا اُپرت
کو پنڈا ساس ماس، خون ہکا رت
گھلیا لکھیا جہان خان، پروانہ ہتھ
چاچے جوں لکھیا ڈٹھا، نندل میں مت
چودھری پیر رکپے دیونا، ویکھ دیویں خط

26

ڈٹھے گھت نول خان، کیوں گتے موآ
کیس پوجا جھنگ دا، پہن چنن چوآ
چڑھدے خلق نول نوں، آ دتوئیں ڈھوآ
نورے ونڈیا خلق نال، کہ احسان اڑوا

27

بیگ اُسارے ہويا، مجلس پچندا
نورے دے گھر یار بیگ، جیویں رام، جسرت ہندا
بیگ اسان البت اوتھے ہوونا، جتھے خان ہوندا
کھیوے دے دربار تے، نت راہ رکھندا
تیرے ہتھوں ماہنیاں، نت سبھا بندہ
چودھری کیہ مسلت نال اُلاگھنا، نت گھر خیریں سندا

28

چاول کسے نہ ، جھب لئین گچاگ
سنو پَر جا کن دے، مٹ ہوون اکاب

چدھڑیں صدر سلیم کے، مگلیں ممرالے
 بیٹے نور نول دے، آدی ٹنگسالے
 خضر، حسرت، لکھمیر، عبدلویں، وریام ہٹھالے
 دینہہ دینہہ نورا، بیگ نون، اسمان اُلارے
 یارو ہو یا چودھری، متھے بھگالے
 باپ سدھور چڑھایا، چونتے مگالے
 وداع کریندا چلیا، بیگ بانہہ اُلارے
 چڑھ لت رکیب دے، سور لنگ چھترالے
 جتھے بی بی سردول، لاه ڈکے پالے
 ملے نول جہان خان، جھنگ سیالاں آلے
 میں سنیا گھر بیٹھیاں، آتہی ڈھالے
 چاچا تیتھے دشمنان، گتے گرالے
 خان محبت تے یار بیگ، بھنویے تے سالے

منکن ہارے بیگ نون، گاؤن پرہات
 نورے دے گھر یار بیگ، ہے ساری کرماں
 بیگ تیتھے ست کھنے چودھرائی دے، رب ہندی دات
 کوٹیں آون فوجدار، ودھیں گجرات

جتنے چین سانور تے کنچل مروڑ، فیل وڈی ذات
 اوہ بہن دلچیں اُمرے، کر بہن جہات
 جتنے مہر مُگل تے کارکن، بھر جٹن واٹ
 پیل چلائن داعیاں، سبھ منن طاعت
 لشکر یارو بیگ دے، کل بھرن صفات
 اُمرے پرچن بیگ توں، ہک تہی بات
 یارو کے چودھریاں چوں، یار بیگ الائے گھات

31

گھات الائے یار بیگ، چنگا ہوسیی
 اُگو تے وُجھل، جھامب چوں، نورا تریوہی
 اوہناں دو دو تریونہہ نول تے، مڑ دھروہ کیوئی
 واگھا ایڈی وڑتری، چیر لگھ گیوئی
 آہدے: اسیں لینے بکس بھرا نال، یار بیگ وڈیوئی

32

یارو جیڈا چودھری، ہور نہیں کوئی
 جھنگ مجلس خان دی، نورے سنیوئی
 کہ ڈپھر کے یار بیگ، مسلت ہتھ ہوئی

33

سن اُسارا بیگ دا، جھنگ نورے باوے
نورے مجلس خان دی، آرام نہ آوے
مینوں رخصت دے جہان خان، جے اللہ بھاوے
متاں ماہنی تے وسے یار بیگ، لے بازی جاوے

34

نہ او چاچا ! بازی بیگ نہ دیسا، مسئلہ ہتھ پورا
مینوں خطرہ نشاء جوان تے، سن چاچا نورا
توں پیو تے داو سلیم خان، جھامب سگھر چورا
چاچا ! یارو مونہہ آیا سار دا، چور کرے تاں نورا

35

توڑے بیگ تاں نوریا، کول ہوندیوس بھائی
صدر، سمو تے شیر خان، ور جاگا چائی
کلو، دولت تے پیر خان، سردول ہوائی
جھاں گلیں میں بیگ نال، مجلس پکائی
جہان خانا گزرے ہوئے کم دا، پھیر ہتھ نہ آئی

پتھیریانے سردول، وڑیے ست جھجیں
 توں کیہ دینائیں دیریا، چڑھیا مشکھیں
 اسان شیرو آوندیاں، پی کر ہوئی ہے تھنخیں
 چاچا ! جیس دینہہ پچاڈھی آیا، توں گھر ونجیں

پتھیریانے سردول، وڑیے ست جچی
 دینہہ دینہہ کوڑ کریندیاں، آ ہوئی ہے سچی
 ماہنی تے جیت مال دی، کل سچی نچی
 محمد کلیں کدائیں، مسلت ہتھ گھٹی
 فصل چکاون چڑھیا، لہوریں نٹی
 پہلوں لائیوس کلری، من تہی چٹی
 خضر چڑھیا کچھپوں، ارزانی گھٹی
 چڑھیا رات گزار کے، راء حسن بھٹی
 لینے بکس بھرا نال، یار بیگ انٹی

سور خداوند بادشاہ، سچ پڑھاں وچار
 مگل ابھردیوں تے دھمیوں، ہو یا اسوار
 شہنایاں تے مرلیاں، دھونیس دھکار
 نچے، جھنڈے، بانسر، چھین گنار
 چڑھیا نور ترک نال، ہو جھجھوں جھار
 یارو چدرھڑ کھلی بندیں آیا، باگ ماہنے ہار

بھڑدے ماہنی جیت مال، کل نچی گنگوں
 بولے بول ٹول نون، کر خیز ٹنگوں
 نورے گھٹ نہ ساگھرو، سیال بہائی ہے کنگوں
 سرے کسائے سردول، پی پھل پنگوں
 بیٹے نور ٹول دے، کیوں گھسن ڈھنگوں
 حسنؑ سگھرا امام، وکھ بہشتوں منگوں

لنگ پیونیں موت دا، کچ واچیں کتھا

بھنگوں چڑھیا نور خان، تولے ابھرتھا
بیٹے ملے نول نول، لا پیریں ہتھا
پوہتا مہوں کلری، بادشاہی جٹا
محمد شاہ کے کھوٹے وساہ تے، چودھری نو تھینہ لٹھا

41

لٹھا نور وساہ تے، جن کے حاجی
مسلمان نبی دا، خاص پاک نمازی
میں دے الاء تے، میں ہوواں راضی
میاں خرت نول نول، ٹھوہ روٹی سازی
لکھے لکھ تجس ، دوڑ ایس پازی
خبر محبت خان، پچاپوس تازی
ویلا آ محبتا، لے ساروں بھاجی
میں چا قرآن وساہیا، نور ویسا غازی

42

ویسا نور قرار تے، بادشاہی ریتا
دوآ محمد شاہ وگایا، ماہنو سکریتا
اوس ہتھ محبت خان دے، کھڑیا لکھیا دتا

لکھیا خان پڑھایا، درمیان مسیتا
اوس نفر سدائے چونویں، یار بلی نیتا
اوہ نھاتا گھڑی ولٹ کر، کڈھ میل پلپتا
اوس کپڑ پہنا من بھاوندا، پٹ سدھے سیتا
کپڑ سواری سرے دی، سو لاہو پیتا
خان محبت چڑھن نوں، ٹھوہ آہر کیتا

43

بھینا چڑھیا محبت دھرتے، مسلت ہتھ پورا
آدی لتھے چودھری، البت ضرورا
خان محبت بھوچریں، نوتھینہ ہے نورا

44

بھڑدے ماہنی جیت مال، وریام پکیٹ
وگدا آیا بھوچریں، لگھ چندل بیٹ
رات گزاری شوق نال، آسائش لیٹ
سون نہ دیوے خان نوں، دوت لگی تریٹ
زور محبت مرن نوں، آ دتی پسلیٹ

45

سور خداوند بادشاہ، سچ جانی گائے
جتھے آل رسول دی، اوتھے دی جائے
اگے خان محبت دھروہ دے، شطرنج وچھائے
ماہنی آپ نہ ہوسنی، باجھوں ازمانے
مرد ہوئے یار بیگ، اج سیال سمین آئے

46

بھڑدے ماہنی جیت مال، کل تنھے ڈھکی
رت پیون، ماس کھاون نوں، نیڑے لئی
جکھ کنگل بیتال بھوت، لے نارد نھی
سرھیوں سایہ ونکیا، رت پوریاں سکی
ویری ڈٹھے ویریاں، مسلت چکی

47

مسلت چکی تے مونہہ ملے، کون ملیاں چھڈے
زور محبت آیا، وانگ دھرانو تڈے
اگے گب نول سلیمے، آن چیرسیا چڈے

نہ کر دھروہ محبتا، مت آوی ہڈے
خضر، یار بیگ نال، شاہ شیخن دے تڈے

48

بھینا ! چڑھیا محبت دھروہ تے، کاہیں واک رہائی ہے
پہلوں ماداں ورجیا، وت پھتتاں مائی ہے
پھتتاں آکھے خان نوں، بچہ وت ایڈا چاہیے
ست کھنے چودھرائی دے، سر نال ہڈھایے
تنسا کیوں گلاچے، تھوریرا ای کھایے
چدھرڑ ہے شینہہ دا شکار، مت بہتا ویایے

49

سور خداوند بادشاہ، رب کردا آپ کماں نوں
محبت ویر چتارے باپ دا، بہہ کردا یاد مویاں نوں
نت کھلا اڈیکے نور نوں، جیویں دیکھے لوک چتاں نوں
چڑھ آئن صدر سلیم کے، آ چڑھیائے چن رمضانوں
اوہ ملسن سجن سچاں، جیویں سکے دیکھ سکیاں نوں
اوہ ملسن ملویر، پھوپھیر، جیویں پروانے دیکھ شمع نوں
مرد ہويا ہے یار بیگ، اج مشکل ہويا ہے تسانوں

100

کمریاں اگے چھاترٹ، جن شینہاں واگ
 آکھے نور، سلیم دا، سن بیگ ابھاگ
 دیکھ کنھاں دے سراں تے، آ بولی ہے دھراگ
 ہودن رل کے کاہے، لہوری ٹھگ
 جھاں ظاہر ہتھیں تسیاں، گل گجھے ترگ
 نیہوں رہندا ہوڑیاں، نہ ناناکي رگ
 لئی لوڑیناں یاربیگ، کھیویانی پگ

نہ او باوا ! پگ مبارک اپنی، درگاہوں آئی
 حکم خدا رسول دے، توہیں آپ بھائی
 اساں جُو چلائیں مار کے، موڈھے ڈڈھیائی
 اساں حرف کراہیں روبرو، مستی مردیائی
 چوترے سبے آیا، نور خان جن متھا لائی
 نوکر چاڑھن سورے، سردول ہوائی
 اوہندی صورت تے پوشاک دا، کجھ کہیا نہ جائی
 جامے، نیے، چولنے، پٹ سُدھے دھائی
 کسب دوپٹا مملساں، شالاں دریائی
 ڈھالاں جدر کاتیاں، رومال وڈیائی

دھنواں ترگش، سپرا، سان تیرگاں لائی
 سنجیں، پنجنیں، پچریں، سو لاہو آئی
 بیٹھے ہودن کاہلے، مجلس بنائی
 نانے، مامے تے بھانجے، ویر ماسٹر ہائی
 ماسٹر، پھپھڑ، ماولے، سوہرے جوانی
 متھے تڑھی تے پیٹ دھروہ، واتوں مٹھیاں
 بیٹھے نور نول نون، دلاور میر وگائی

52

بھڑدے ماہنی جیت مال، سیال بہائی ہے سینا
 نورے دے گھر یار بیگ، جیویں چن ملدینا
 ہتھوں یارو بیگ دیئوں، راٹھاں ہو جینا
 یارو لکھمن دیوتا، ہنوت بلینا
 مار دوگٹ جو جھاڑیوں، دہسر لینا
 وجھ وئی دا بادشاہ، متان ہتھینا
 پرنس جے نورے باپ دے، بگ گج اٹھینا
 اگے بیگ اتاولا، ہور تھاؤں پینا

تیگاں بیگ وگائیاں، سچ آئیاں کار
 اُبھردیوں تے لہندیوں، سنیا سنسار
 نور، محبت ٹکرے، شیخن وچکار
 ڈھاڈھ بلن کرمانیاں، کتنی مدار
 لئی کریے مشری، وڑ ماہنے ہار
 یارو دے تن چھنڈیوس، رن دست اُبھار
 کبھی نشانی گھاہ دی، واپسین وچار
 جن رنجانا امب دا، ٹاہل اوس دا کار

بھردے ماہنی جیت مال، گڑھ شیخن شاہ
 ڈھاڈھ بلن کرمانیاں، کبھی سناہ
 لئی سچے ہتھ یارو مشری، سر آوی بھاہ
 جسر دے تن چھنڈیوس، سمب شیر سنباہ
 وینی، پنجا، پیرکھیت، نشانی کاہ
 جن راہک ترینگل سٹیا، کھلواڑا گاہ

سبے بیگ اٹھیا، لے پیو دا ظن
 نورے دے گھر یار بیگ، جیویں راڈ دے کرن
 یارو دھروہی مشری، دھون اوندا گن
 جھن تھماں تیگ نال، بھلا گردن
 بھلا خضر بیگ نردا، پے جاندا بن
 تیگیں وڈھیا آریے، ہوئی دو کھن
 اوس دھری محبت خان نوں، چھوہ لتھی کن
 جن گلنگ تریکیا، ادھ وچوں چن

پیو پرنایا کامریاں، سبے اٹھے
 جھل جھلاون سردول، کیوں مڑن اٹھے
 پھپھے آئے دیرتے، تلواریں جٹے
 انج بھدے چگتے قزلباش، خرسانوں گٹھے
 سر دھڑ باہیں گنے، دے ویریں گٹھے
 جن جہاج فرنگیاں، دے بازی مُٹھے
 تریگاں بیگ وگائیاں، دوویں تیگاں زٹھے
 پہلی ہڑبے آہری، تیگ دوئی سو پٹھے

57

چدھڑیں صدر سلیم کے، مگلین مرا لے
بیٹے نور نول دے، آدی ٹنگسالے
خضر بھچھ بھڑایا، یار بیگ چھترالے
چھبی تیگاں چھنڈیاں، خضر دھڑیالے
ست محبت خان نوں، اٹھیں کلواڑے
دیکھاں حرف قرآن دے، چھ بارھاں ڈھالے

58

تپک محمد بیگ دی، کسے رنگ وچپی
سکہ کپر گھتیوس، دے دارو بھکیئی
کوہی میر شکار دی، اڈ چھسی اتہی
نارد کُوت چھڑکیا، روندی ڈسکیئی
پھیر بھتار نہ چاڑھی آ، روندی اٹھسہی

59

نور، محبت ماریا، گھت کھپی اڑی
اوتھے یار بیگ وانگ، ہور کیہڑا لڑی

خضر کھیڑی خان دی، گردانوں گھڑی
جن وچھ منارا توڑیا، ویراں دی جھڑی

60

جھڑی وسینی، اٹھیا، ہاتھی مستان
ختم محبت، ماہنیاں، علموں فرقان
کر کے دھروہ، نول، لدھس میجان
تیگیں بدھا، کامریاں، ہویا حیران

61

خان لگی حیرانگی، ہویا مشتاق
بھڑے ماہنی جیت مال، کر کھوٹے ساک
نت نول نہ ماریے، بھنیوے واک
اج ہوندے کول نول دے، جیت مال کجاک
جسڑ، کاویں تے کلواڑ، آدی زور ناک
اج گئے محبت نوں چھوڑ کے، ماہنی لٹاک
چودھری دلاں دا سرخرو، دولت اُشناک
دولت نواب نوں چھنڈی آ، کنڈ دوئی پٹھاک
بھسھر وڈھن مشریاں، وڈھ کرن جھراک

106

جوگی بھگوے کپڑیں، ستے نندراک
 جواناں دی رت پھٹوں اچھل، کبھی ڈماک
 چندل نور، سلیم دا، جیویں شامل ٹاک
 بھڑے چدھرڑتے ماہنی، جیویں نیانی ہے ٹھاک

62

سور خداوند بادشاہ، رب کم کریندا ہر دے
 پیدے کیتوس پنج تن، جیہڑے ساقی حوض کوثر دے
 سید آل رسول دی، اچے شان اماماں دے بردے
 پیڑ تازی آندن نفراں، پیر دے رکبیں دھردے
 اوہناں نوں لاج ہے حضرت شاہ دی، گڈھیں گھت سیدہن لڑدے
 اوہ وانگ محمد حنیفے، تیگاں دھروہ دلاں نوں وڈدے
 اوہ بیٹے شاہ سلطان دے، نیت آئن حرف شکر دے
 اوہناں لک دلائیاں مشریاں، گھڑیاں دوکان منجر دے
 اوہناں دھروہ میانوں کڈھیاں، جیویں شب رات مساہرے بلدے
 اوہناں ستر ماہنی ماریا، پچھ لیکھے جا دفتر دے
 کلو، دولت تے پیر خان، ہان غلام امر دے
 وطن اوہناں دا ڈھاک، مسافر پنچھی سر دے
 بیٹے نور نول دے، چک لاپنے بیٹھے گھر دے
 رہیا دل ارمان جوں، ناہن زور بھراویں پھر دے

107

اوہ پئے ملوکاں ہاڑ وچ، پیالے پی صبر دے
 لوٹھاں تڑپھن رت وچ، جیویں مجھ پانی وچ تر دے
 پھدھ سیداں پرہت گیڑیا، توڑ خیراں کوٹ زور دے
 اوہناں گھتی دُہم کہا جوں، بھنے شیشے عطر گر دے
 کنھہ اڈیکن رانیاں، کرلاون کھڑیاں در تے
 ہک گوڑھے رنگ سہاگنیں، بت روئے سنگ مرور دے
 گل لٹکن زلفاں کالیاں، جیویں کنڈل ناگ بشیر دے
 وین کریندیاں پیماں، سہاگ تڑپھنیں در دے
 فتح کھاتو سوڑاں ڈھیاں، نہ ایڈے تاء قبر دے
 اوہندا پھپھر ساڑگاں سلھیا، کون سیویں پھٹ جگر دے
 واہ ملیویں لیکھ نصیب جوں، لکھے ہوئے نیں کم پرور دے
 اوہ کونجاں وچ ہوا دے، کرلاون وین قہر دے
 ٹرے صراف جہان توں، کون پیسی مل گوہر دے
 کر وداع ٹریا کاہن جوں، سنج کوچے پئے متھر دے
 اوہ کوئل ہوئیاں گوپیاں، بھنے کباب اندر دے
 کر سوڈے لین وپاریاں، پے خالی بھار شتر دے
 جیویں سوداگر کچھ دے، وچ ٹرن بھار عطر دے
 مجھ تڑپھن وں پانیاں، جیویں سکے نین ترور دے
 اوہ لبن پون سہاگنیں، جیویں پون خیال ابر دے
 گزری رت بہار دی، لگھ گئے نیں دن چیتر دے
 پیا وچھوڑا سجناں، میل ہوسن روز حشر دے

تھوڑے دیکھ سلیم کے، کیوں پیوں محبت توں بھل
 توں انج ہے محبت ماہنیاں، جیویں باگیں کچکدا پھل
 توں تارا ترٹائیں امیروں، آ پیائیں دھرتی تے رُل
 اگے چدھرڑ ہین صدر سلیم کے، تیری کیتی دا پایا نیں مل
 یارو بیٹا نور نول دا، اوہ کنڈے لتھا نل
 مارے نور، محبت خان کی، آپی چھاویں نل
 تئیں پٹو دن چدھرڑیں، مہرپٹیاں او،
 جیہا پٹنا کھیوے تے جیہا گل

بھٹیاں بلوچاں دی وار

ایس وار دے کوی میر چوغطہ ہوراں دا دادا میر بہرام موضع گل، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دا واسی ہا۔ جدوں ایس جوہ وچ چھاں دے مشہور بزرگ حضرت حافظ دیوان ہوراں ستارہویں صدی عیسوی وچ پپلی والے پتن (اجوکا پپیل بھٹا) تے ڈیرا لایا تاں موضع گل دا زمیندار تے پنجابی لوک ادب دا پاتر نورا چدھرڑ اوہناں دا مرید ہویا۔

”اُن دنوں اس علاقہ پر نور چدھرڑ کی حکومت تھی۔ نور چدھرڑ، شہادت خان لکھیرے کا ہم عصر اور قریبی دوست تھا۔ پنجابی لوک کہانیوں کے مطابق جب دارا شکوہ نے اپنے چھوٹے بھائی اورنگ زیب عالمگیر سے شکست کھائی تو شہادت خان لکھیرے کے ہاں پناہ لی تھی۔ ستارہویں صدی عیسوی کے یہ کردار شہادت خان لکھیرا اور نور چدھرڑ، حضرت حافظ دیوان کے ہم عصر تھے۔“ (1)

نورے چدھرڑ نے اپنے مرشد حضرت حافظ دیوان ہوراں دی سیوا کان ہک نوجوان سیوک میر بہرام نون اوہناں دے کول گھلیا۔ چوغطہ خان ہوراں دے آکھن موجب:

”ایہہ تہانوں پیا پیویندا رہسی۔“ (2)

میر بہرام ہوریں پنجابی دے شاعر ہان تے اوہناں دی لکھی ”مدح حضرت حافظ دیوان“ تے ”نورے چدھرڑ دی وار“ لوک مانتا کھٹ چکیاں ہن۔ اوہناں دا پتر میر معظم وی شاعری کردا ہا۔ میر چوغطہ ہوریں میر معظم دے گھر پپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ جسے۔ پیو دادے ولوں شاعری ورثے وچ ملی۔ اوہناں ”مدح حضرت حافظ دیوان“، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“، ”للیریاں منکسیاں دی وار“ تے ”للیریاں اعواناں دی وار“ لکھیاں۔

میر چوغطہ ہوراں دی جیونی بارے بہت گھٹ معلوماتاں ملدیاں ہن۔
چوغطہ خان دے آکھن موجب:

”میر چوغطہ نے حضرت حافظ دیوان دے چوتھے گدی
نشین پیرزادہ میاں غلام حسین بھٹا ہوراں دے ہتھ تے بیعت
کیتی۔“ (3)

ایس وار وچ اوہناں اپنے مرشد دا ناں کدھرے وی نہیں ورتیا، پر ہک تگ
وچ مرشد ناں عقیدت دا اظہار ملدا ہے:

سوراں میں سچے رب نوں، پیر کپتن یاد (4)

وار وچ پیرزادہ میاں غلام حسین بھٹا ہوراں دے نئے بھرا پیرزادہ میاں شاہ
نواز بھٹا ہوراں دا ویروا ملدا ہے، جیہناں نوں قادو کے بھٹیاں بلوچاں ول میلا گھلیا ہا
کہ کسے طرح لڑائی اگانہ نہ ودھے۔

میلا گھلیا بھٹیاں، خیر شاہ تے شاہ نواز

توں پیر امیر برابری، بھٹیاں وچ سرتاج (5)
ہتھلی وار دی کہانی موجب بھٹیاں نے کھائی دا کوٹ سمت 1895 بمطابق

1838ء وچ ماریا۔(6) بلوچاں نے ایس قلام دی عرضوی ملتان دے گورنر دیوان ساون مل اگے کیتی تاں دیوان نے راء صاحب نوں کجھ ڈن لا کے چھڈ دتا، جیہدا ویروا وار دیاں اخیر لیاں اٹاں وچ لہدا ہے۔ جدوں راء صاحب گھر پرتیا تاں میر چوغطہ ہوراں اوہنوں مبارکھ دتی، جیہدا ہک مصرع انج ہے۔

چوغطیا! صاحب آئے دیاں لکھ مہارکھاں، رب توں لیوم منگ (7)
 اُتلے وچاراں نوں مکھ رکھیاں ایہہ پتہ گدا ہے کہ میر چوغطہ ہوریں
 1838-39ء وچ شاعری کر رہے ہان۔ انجیں وانگوں اوہناں دیاں کجھ ہور تنکاں توں
 دی اوہناں دے سے بارے ڈھکویں گوڑ لائے جاسکدے ہن جیویں تھلویاں دو تنکاں
 ہن:

بنگلویوں نکلی چالان، بھوگ ٹرے نی بند (8)

گجھ نہ دیندے کٹک، گھل پلٹن بھاری (9)

بنگلا شہد دی ہنر توں وی ایہہ بھانور پیندی ہے کہ ایہہ بنگالی زبان دا ہے۔
 کئی لغتاں تے کوشاں وچ وی ایہو زور دیا گیا ہے۔ ”دی اوکسفرڈ انگلش ڈکشنری“ وچ
 لکھیا ہے:

"Bungalow:(bangeleu).orig.Anglo-Indian...
 a one-storied house (or temporary
 building, e.g. a summer-house), lightly
 built, usually with a thatched roof. In
 modern use, any one-storied house."(10)

پلیٹس نے ہندوستانی لفظ مندیاں دسیا ہے:

"Bangla: A thatched house, a 'Bungalow';

summer house; Cottage; -a sort of
betel-leaf or pan."(11)

کاہن سنگھ نا بھا ہوراں دے وچار موجب:

”بنگلا: چار پاسیوں ہوادار مکان، جیس دے چوپھیر
برآمدہ ہودے۔ ایسے مکان پہلاں بنگال وچ بہت بنے سن، ایس
واسطے عمارت دی سنگتیا بنگلا ہوگئی ار انگریزاں نے Bungalow
شبد ایستھوں ہی بنایا ہے۔“ (12)

انگریزاں دا برصغیر وچ پہلاں پہل واہ بنگالیاں نال ای پیا۔ اوہناں دے
چھتے مکاناں نوں دیکھ کے انگریزاں ایسے موسی مکان بنائے ہوسن۔ پنجاب اُتے قبضے
مگروں استھ لاکڑیاں کان بنائیاں عمارتاں نوں بنگلا، کوٹھی تے ریست ہاؤس آکھیا گیا۔
بھاویں بنگلا دا دھاتو دیسی ہے، پر انگریزی راج وچ ای ایہہ پنجابی شہزادوں دا حصہ بنیا۔
1857ء دی جنگ آزادی بارے لکھے ڈھولیاں وچ وی بنگلا دی ورتوں ملدی ہے۔

نفران مورنی پیڑ لیاندی، کھل لیا پہن پوشاک نوں

بنگلے اپڑ آیا، جھب مکا سفر دی واٹ نوں (13)

نبی بخش اگواہی آکھیا: آپاں سید والا لٹ لواہیں،

استھ انگریز نوں بنگلے آن اُسارے (14)

رائے پیا آکھے: بک دیہاڑے پونا بنگلے آلی کوٹھی نوں،

ڈھکاں لے جاو نیاں نالے (15)

”دی اوسفر ڈ انگلش ڈسٹری“ وچ چالان نوں ہندی لفظ منیا گیا ہے:

"Chalan: 1858 SIMMONDS Dict. Trade, Chalan, Chillaum, Chulan, a common Indian name for an invoice, pass, voucher, or way bill."(16)

ایچ۔ ایچ۔ ولسن ہوراں وی چالان دا دھاتو ہندی لکھیا ہے:

"CHALAN, CHULAN, also CHALAN, corruptly, CHELLAUN, CHILLAUN, CHULLAUN ... A document sent with goods, treasure, or individuals; an invoice, a voucher, a pass, a passport. The post office list of letters forwarded..."(17)

بول چال دی ورتوں وچ اچے وی چالان شہد اوس لکھتی حکم کان ورتیا جاندا ہے، جیدے تحت کسے جی نوں تھانیوں جیل گھلیا ونجے۔ اساڈے وارکار نے ایہہ حکم بنگلیوں نکلن دی دس پائی ہے، جیس پاروں بند بھوگی گئی ہے۔

پلاٹون بارے ”دی اوکسفر ڈ انگلش ڈکشنری“ وچ انج دس پائی گئی ہے:

"Platoon: ... A small body of foot-soldiers, detached from a larger body and operating as an organized unit; variously applied: ... half a company, a squad, a tactical formation preserved in some

armies for purposes of drill, etc. Revived in the British army for an organizational unit (usu. a quarter) of a company of infantry. Also used for comparable organizational units in other armies."(18)

پلٹن، پلاٹون دا ای تقسم یاں تدبھو ہے۔ ایسٹ انڈیا کمپنی اٹھارھویں صدی وچ ای ہندوستانی راجیاں تے نواباں نال جنگاں شروع کر دتیاں ہان۔ وت انگریزاں تے پنجابیاں دیاں مدکی، پھیرو، بدووال، سبھراؤں، ملتان تے چیلیانوالا دیاں لڑائیاں تاں کس پنجابی نوں وِسریاں ہونیاں ہن۔ انج پلٹن دا لفظ اودوں عام ورتیندا ہوسی۔ ہک وارکار توں تاں انج وی آس رکھی جاندی ہے کہ اوہ آل دوالے بیٹے ایہناں تاریخی واقعاں توں چنگا جانو ہوسی۔ انہویں صدی دیاں کئی واراں وچ پلٹن دا لفظ ورتیا گیا ہے۔ میر چوغطہ ہوراں دیاں واراں وچ بنگلا، چالان تے پلٹن توں چھیتے دا مہاڑ ایدھر ای ویندا ہے کہ اوہناں انگریزی راج دے ڈھلے ورھے دیکھے ہوسن۔

میر چوغطہ ہوراں اپنے لئی میر تے ڈھاڈھی دے اکھر ورتے ہن تے گجھ ٹکاں وچ اپنا ناں وی تخلص پاروں ورتیا ہے:

دلاں وی دوہاں مقابلہ، میر اکھر میلیے (19)

برجوں آوندیاں دی ڈھاڈھی توں دے نشانی، کھمب وی جیویں دریا دی،

کھمباں نال اُلا رے دے ڈھاہندیاں (20)

چوغطیا جھاں دا ساتھی ایمان، تے ساگانج روشن جہان وچ،

کلمہ کر لسی چھکارے (21)

میر چوغطہ ہوراں دا اکو پتر مسندا ہاتے پھیرا ہنناں دا اگے ہک پتر میاں باز

ہا۔ میاں باز اپنی گل کتھ تے چنگے چیتے پاروں چھھاں اُتے لچنڈ ہا۔ پنجابی دے مشہور لوک کتھی میاں کمال دین ہوراں وی گل دا ڈھنگ تے چچ اوہناں توں ای سکھیا۔ میاں باز ہوراں بڈھے وارے اپنے پوترے چوغط خان نوں سبھ واراں لکھوا دتیاں۔ ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ اوہناں 29 اپریل 1942ء نوں اپنے پوترے چوغط خان نوں لکھوائی، جینناں دے کولوں اسیں نقل کیتی ہے۔ (22)

ایس وار دا موضوع بھٹیاں تے بلوچاں دے یدھ ہن۔ وار دا مڈھ تاں روایتی رنگ وچ کال تے نار دے پاتراں توں ای بچدا ہے۔ کال ہک ڈھوا کمان دا گھلدی ہے تے جیہدے توں احمد خان بلوچ واسی چھتا، تھانہ قادر پور، تحصیل، ضلع جھنگ تے جھنڈا بھٹی واسی موہلے دا کوٹ، تھانہ قادر پور، تحصیل، ضلع جھنگ دے ویر دا مڈھ بچدا ہے۔ جھنڈا بھٹی بلوچاں دیاں ٹھٹیاں اُتے ہلا کردا ہے تے احمد، لال دا بلوچ تے نیازی، اگر دا بلوچ مارے ویندے ہن۔

جھنڈا بھٹی وی تلوار دے پھٹ پاروں گھر آ کے مردا ہے۔ چوغط خان ہوراں دے آکھن موجب:

”سمت 1887 وچ احمد، لال دا تے نیازی، اگر دا

بلوچ مارے گئے۔“ (23)

ایس واقعہ گمروں دوواں قبیلیاں دے جی یدھ وچ سیر پاوندے ہن تے اوہ ہک دوہے دے پنڈاں اُتے نکلے وڈے اٹھ ہلے کردے ہن۔ اوڑک بھٹی کھائی دا کوٹ (ضلع خوشاب دا پنڈ) اُتے ہلا کر کے بلوچاں دے سر کڈھویں سرداراں میر تے امیر نوں قتل کر چھڈ دے ہن۔ گہنا خان بلوچ دیوان ساون مل اگے نیاں لئی کوکدا ہے۔ چوغط خان ہوراں دے آکھ موجب:

”بھٹیاں نے کھائی دا کوٹ سمت 1895 وچ ماریا۔“ (24)

ایہناں اٹھاں ورھیاں وچ ایہہ لڑائی ویہت تے چھاں دے ویر دا رنگ وٹا
جاندی ہے۔ بھاویں دوواں قبیلیاں دے آگواہی آگوائی کردے ہن، پر دوجا وسیا وی
ایس آگ وچ سڑوا رہندا ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:

مارے موہلے دے کوٹ دیاں خبراں، کوٹیس، جلیھے، ٹھٹھے، بھوڑانی، دھڑکار (25)

باقر دی ٹھٹی نوں پانے، اٹھی ہے ویہت گرلا (26)

”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ ڈسٹرکٹ“ وچ بھٹیاں دے پنڈاں بارے

لکھیا ہے:

"The Bhattis own a block of villages
between the Shah Jiwana villages in
Jhang and the Lali villages in the Chiniot
Tahsil, all on the west bank of the river;
only three Bhatti villages are in the Jhang
Tahsil. "(27)

بلوچاں دے پنڈاں بارے ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ ڈسٹرکٹ“ وچ

انج ویر دا ملدا ہے۔

"There is a considerable number of
Baloches in the district, but, with one or
two exceptions, all their villages lie to the
west of the Chenab. Above Kot Khan, the
old limit of the Sial country, the Baloch
villages are numerous on both sides of

the Jhelum, but below on the left bank
there is not a single Baloch village
properly so called." (28)

وار دے کوی نے وچار راہیں ہک ہک ہلے دا دیروا دے دتا ہے ایس لئی
اتھے اوہناں واقعیان نوں دوہراون دی لوڑ نہیں۔

ایس وار دا کوئی مرکزی پاتر نہیں سگوں اٹھاں ہلیاں وچ دکھو دکھ پاتر آوندے
ہن تے اپنی بہادری دے گن دکھا کے اوہلے ہو جاندے ہن تے پھیر اوہناں دی تھاں
دوجا پاتر لے لیندا ہے۔ وار دا لکھاری بھاری آپ وی چنھاں دا واسی ہے، پر اوہ
بزکھی ہو کے پاتر اُساردا ہے۔ جے اوہ بھٹیاں دے سورمیاں دی وڈیائی دے گن گاوند
ہے تاں بلوچاں نال وی وٹکرے توں کم نہیں لیندا۔ اوہ احمد خان بلوچ دی بہادری نوں
انج سراہندا ہے۔

توگ وی احمد خان دا اُرکیل، میدان دلاں وچ لاکھ دا
اوہ گھڑیا لوہار ٹمن دے، ہتھ ڈھوا وڈا فرماش دا
اوس نوں جڑیا چھڑ وی قیمتی، پھل رُک فولاد دھات دا
اوس نوں لنگے پھٹمن ریشمی، ہریڑ بیڑا خاص بنات دا
وکھالی آپ بلوچ دی، پہاڑ منصب نال سیاپدا
مستک بھاگ دیدار وی، جیویں چن چودھویں رات دا
خان گھت دوتھو تولیا، چکارا چانن لاٹ دا
ماریا سو حا کے نوں تک کے، کر گوت نکلیا ماس دا
دے نشانی کھا ڈھاڈھیا، جن توتا خوریندہ باگ دا
تروڑ گچھا، کھادس دھراکھ دا

جن اپڑیا شینہہ وی مارتے، کر کلاچا تے مغز دماغ دا
 پڑ فتح وی احمد خان نوں، کون مٹی خان حیات کا (29)
 وار وچ کوی نے بھٹیاں دے ہک پاتر راء لطف دی بہادری دے سوہلے
 ایس طرح گاویں ہن:

راء لطف نی ہے تلوار، تے چیار بھٹی دل دا، اوہ گھڑی بھی مٹھن کوٹ دے،
 اُستاد بہہ چونیاں پلکارے
 راء کر بسم اللہ تے لئی ہے نپ، فلک وی آئی آسمان توں،
 چن جیویں بدلوں چکارے
 دو ماریوں میر، امیرنوں نال تدبیر، نکھیرے کرم دے، لتھے دنجارے
 ترسی چھنڈی سوتک فقیرنوں، چوتھی ملکے میرنوں،
 پنجویں عجمت برج نوں مارے
 راء ڈھوڈھیندا احمد تے گہنا، تے لہنا منگدا لطف، قدم لگھ دھریوں ددھارے
 دو ماریوں محمد، خیرے کے نوں تک، تے جھٹ بازاں دا کر اپڑیا،
 کوٹ دے پوہتا کنارے
 تلوار مریندیاں گئی ہے تڑٹ، تے چھٹ گئی سوہتھ چوں،
 دوس جا دتا سولوہارے (30)

ایس لڑائی دا اخیر سلطان کے بھٹیاں ہتھوں ہوندا ہے۔ اوہ بہادر ہون دے
 نال نال نگھے سیانے وی ہن۔ ایس ٹبر دی دانائی دیاں گلاں اج وی چھاں اُتے مشہور
 ہن۔ راء صاحب جدوں ویکھدا ہے کہ گہنا خان بلوچ سوائی دے پیسے جھنگ دے حاکم
 مولراج نوں نہیں دے سکیا تے خوشاب دے ہک پنڈ کھائی دے کوٹ وچ ڈیرا لالیا سو
 تاں اوہ کھائی اُتے ہلا کروا دیندا ہے۔ اوہنوں پک ہے کہ ہن جھنگ تے ملتان دے

حاکم ایس وکھ پاروں بلوچاں دا ساتھ نہ دین۔ اجیے موقعے اُتے کوی راء صاحب
دے پاتر دے کئی گجھے پکھاں توں پردہ اٹھاندا ہے۔

راء صاحب تے علم فرنگ، تے سنھ جاس ویر دا،

سد لطف، سجاول نوں راء، کٹو چترے (31)

توں وند نہ دینائیں صاحب، نیوں کریں تعظیماں (32)

فیوڈل وسیب وچ انج دا سچ بولنا کوئی سکھالی گل نہیں ہوندی، پر وار وچ پوری

دیانتداری نال جتھے سورے دے گناں نوں دکھالیا ہے او تھے اوہدے سجا دے دو جے
پکھاں اُتے وی چانن پایا گیا ہے۔

وار کلا دا ہک وڈا گن چتر اُلیکن ہوندا ہے۔ پاتراں دی لڑائی دا منظر اکھراں

راہیں دکھانا کلا دی بڑی وڈی خوبی ہے۔ ایس کلا وچ اوہی کوی سھل تھیندا ہے، جیہڑا

وسیب تے جیون وچ رنگیا ہووے۔ ساڈے کوی نے جنے چتر اُلیکے ہن ایہہ کوئی

ماگویاں زباناں دی نقل نہیں تے نہ ای پنجابی واراں دے ہنڈھے ورتے ہن۔ اوہناں

جیہڑے چتر اکھاں اگے لیاندے ہن، اوہ چھھاں دے جیون دا ہک وڈا انگ ہن،

جیہناں نوں کمال اُستا کاری نال کلا دا حصہ بنایا گیا ہے۔ اوہ گولی نال ڈگی گھوڑی نوں

ناڑیوں ڈھٹھی پیرنی، نیزے دے جتھے وچ کھسھن نوں باشک نانگ دے تریل وچ

ترن، سر وچوں رت وگن نوں چونیاں اُتے عطر پھیل چھڑکن، تلوار دے میان وچوں

نکلن نوں باہنی دے گزگا وچوں نھا کے نکلن، گولی نال ڈگے اسوار نوں آتن وچ مجرا

کرن، سورے دی جوانی نوں کستوری دا بھار آکھن، یودھے دی دکھالی ویری لئی منگو دا

تراہ، دھاڑ دے بلے نوں باز دا بیٹیریاں اُتے حملہ کرنا تے لہو وگن نوں گنگو نال تشبیہاں

دیتیاں ہن تے انج جیوندا جاگدا پنجابی جیون اکھاں اگے پھر جاندا ہے۔ اتھے کجھ چتر

دیکھو۔

اوہناں دھرے وی احمد خان نوں، بانٹک ناگک وی تردن ترلیے (33)

کپڑے رت لتھیڑے خان دے، پونے بھتے تاں عطر پھللیے (34)

تلواریں وی لمباں چھوڑیاں، ڈیوے بلدے جیویں شہراتاں (35)

گیڑ پر بت دتا ہے خان، وڈھ چنن رکھ نوائے (36)

سنھ وی جیویں محل نوں، واہ لائی چور (37)

حلوائی جیویں کڑاہ چوں، تل کڈھے پکوانا (38)

کٹو وی بھار کستوری دا، لٹ کٹک بلوچاں دا جاندا (39)

چوباں وی جیویں دادراں، سُمبیں چھرون دھرتیاں (40)

مر جے دتیاں دکھالیاں، شینہہ ڈٹھیاں منگوانوں تراہ (41)

جن ناڑیوں ڈھٹھی ہے پیرنی، ترٹ گئی سوازل دی ونگ (42)

جن گنگو سوہندا نوشیاں، خان نوں رت جھبارے (43)

وار دے کوی دا ہک منصب مورخ دا وی ہے۔ ہک سچے وار کار توں آس رکھی

جاندی ہے کہ اوہ تاریخ دا ڈونگھا شعور رکھدا ہووے۔ ایس وار راہیں سانوں بہت

سارے اجیے پاتراں دا پتہ لگدا ہے کہ جیہڑے اُنہویں صدی دے پنجاب وچ اوپرے

ناہن۔ ایہہ وکھری گل ہے کہ اساڈیاں روایتی تاریخاں ایہناں دے بارے چپ دی

بُکل ماری بیٹھیاں ہن تے پنجاب دے سیانے اج تیکر اپنی تاریخ دے پنیاں نوں جھاڑ

نہیں سکے۔ اتجھے کجھ تگیاں ویکھو:

دنج پچھ بھروانے تے کاٹھیے، جھل بیٹھے نی مہر چمانا (44)

جیویں محبت تے آئے یار بیگ، پاجھیایاں ملے سدھرائے (45)

کہ جا پچھ جہال کسمانے، جتھے ویر کیتن دیرے (46)

راواں دے پاگھاں دیرے، تے اُپیرے جیویں کھراں عدل چکن،

قیمتی دکھنی پلاواں ہرکارے (47)

جیویں سید خان گکھڑ، شہادت خان کمالیے، موج دین کاٹھیا،

کمین دلاسمھالیے، برابر چواہاں، پگ بولی مقدار دی (48)

تاریخاں دے مونہہ چڑھے پاتراں بارے وی اوہناں زریاں سرسری گلاں
نہیں کیتیاں سگوں اجیہیاں معلوماں وی دتیاں ہن، جیہڑیاں تاریخ دے پڑھن ہاراں
نوں جھوندیاں ہن۔ انگریزاں نے جنے وٹکریاں نال ایس دھرتی دیاں تاریخاں لکھیاں
ہن اوہ عالماں توں پر دکھیاں نہیں، پر اجیہے ویری وی دیوان ساون مل دے راج نوں
سراہندے ہن:

"The whole country had almost assumed the aspect of a desert from frequent warfare and spoliation; but Sawan Mal induced new inhabitants to settle in his province, excavated numerous canals, favoured commerce, and restored prosperity to the desolated tract. After the death of Ranjit Singh, however, quarrels took place between Sawan Mal and Raja Gulab Singh; and in 1844 the former was fatally shot in the breast by a soldier" (49)

ایس وار دا لکھاری، دیوان ساون مل دے راج بارے لکھدا ہے:
”اُتوں حاکی ساون مل دی آجاوے۔ آئیوں وال پیا کڈھے۔ دودھ چوں

پانی۔ شینہ تے بکری رل کے چرے دیوان کے راج اچ۔“ (50)

اوہ ایس سکویں وچارنوں نکاں وچ اچ بیاندا ہے:

تیرا تپ کمال زورال ہے، شینہ بکری رلا چرائی (51)

راج وی ساون مل دے، پہن کنواریاں ٹرن پشینہ (52)

کشمیر دے گورنر راجا گلاب سنگھ تے ملتان دے گورنر دیوان ساون مل دی
جیہڑی کھیہہ بازی ٹر رہی ہا، اوس پاسے وی مہین اشارے ملدے ہن۔ ایہناں گلاں
توں نظر آوندا ہے کہ اساڈا وار کار کسے ہیٹا دا ماریا ناہی کہ اوہ ولایتی شاہاں دے عدل
گنوندیاں لاگے دیساں دے سورمیاں دی بہادری نوں اگھاڑ کے اپنے پاتراں دا
مہاندرا بناوندا۔ اوہناں بہتیاں تلمیحاں اپنے دلہن دی تاریخ وچوں ای لئیاں ہن۔

ہتھی وار دیاں کئی نکاں توں پنجاب دے شہراں تے قصبیاں بارے
جانکاری ملدی ہے کہ اُنہویں صدی وچ شاہ ولایت، مٹھن کوٹ، ملتان تے بنوں دیاں
تلواراں دی منگ ہوندی ہا۔ تلواراں دے پھل گجرات دے کاریگراں دے سراہے
جاندے ہان۔ ماجھی سالم وچ سانگاں تے برچھے ٹمن وچ بندے ہان۔ تپکاں جھنگ
تے بھکھر دیاں سُچیاں ہوندیاں ہان تے اوہناں دے کنڈے تے بنداں لئی بہاولپور،
جہلم تے پٹیالہ مشہور ہان۔ پہاڑی علاقیاں وچ بارود بندا ہا۔ تلواراں، برچھیاں اُتے
چاڑھن والے اُچھاڑ جھنگ وچ بنات دے کپڑے راہیں بنائے جاندے ہان۔ زری
دے کپڑے خوشاب وچ بندے ہان۔ ایہناں وچاراں توں سچ سبھا اندازہ لایا جاسکدا
ہے کہ پنجاب دے ہر پنڈتے شہر وچ دستکار موجود ہان، جیہناں دے ہنر دی سمکالی
سلاہنا کردے ہان۔

مثنوی دا شاعر جدوں ہک گل مکمل کردا ہے تاں اوہدے مگروں بہتا امر
سچائیاں راہیں اوس بھاونا دا سا کڈھ دیندا ہے۔ وار دے کوی ”مقولہ شاعر“ دے

سرناویں نہیں لیاوندے۔ اوہ ٹردی اٹ وچ ای بیرسی بھاونایاں ویر کردھ دی جبلت بارے اجیہیاں اٹل سچائیاں لکھ جاندے ہن کہ جیہڑیاں اکھاناں دا روپ وٹا جاندیاں ہن۔ اساڈے وار کار کول وی کئی اجیہیاں تکاں لبھدیاں ہن، جیہناں توں اوہناں دے جیون نوں کھلی آکھیں تگن دا پک ہوندا ہے۔ خورے ایہناں تھلویاں اٹاں نوں ویر وروددھ دی آگ وچ ڈھلھن والے چوکھا مان سکن۔

ویر بھڑاس تندور دی، جیویں سیخ دے مونہہ کباب (53)

جتھے دیہہ تلوار دو کندھے، وت کیہو ساٹگا (54)

جگر جھاں دے وڈھین، بہن نہ دیندی ہاہ (55)

اُچا بول نہ بولے، مت آوے جرنّا (56)

بھلیاں دا سیون راہ ہے، انجاناں توں پاٹا (57)

وار دے شاعر کول لفظاں دا کھلا ڈلھا بھنڈار ہے تے اوہناں نے نرول چھیاں دی بولی وچ ای وار لکھی ہے۔ جے کدھرے عربی، فارسی دے اکھر آئے وی ہن تاں اوہ وی کسے اوپریویں باجھوں۔ اُنج وی فارسی سینکڑیاں ورھیاں تیکر پنجاب دی راج بولی رہی ہے تے پنجاب دیاں باریں تیکر ایہدا اثر پینا انہونی گل وی ناہی۔ لہندے دے وارکاراں دا ہک خاص گن ایہہ وی رہیا ہے کہ اوہ جدوں داراں گاوندے تاں ”وچار“ راہیں پہلاں پوری گل کھولدے تے پھیر اٹاں پڑھدے۔ ایس وار وچ ورتے وچاراں توں اُنہویں صدی دی پنجابی نثر دا چنگا بھلا نمونہ سانھیا گیا ہے۔ ایہتھوں ای ایہہ سدھر جمدی ہے کہ جے ایس ایہناں خزانیاں نوں ہُن وی سانجھ لئیے تاں خورے پنجابی نثر دا سروپ بن سکے۔

متن

1

وچار: سچ ناں خدا دا، خدا دے نبی دا، بلوچ تے بھٹی ہوون بنے سواندری۔
دھڑ، حمایت تے سانگ ہونے کو۔ ہکے تھالی وچ رل کے کھاون۔ گل ڈھوا دے گھلے
کمان نوں۔ وچلے سنھ آن کے کمان فساد گھت دیوے کسے وجہ نال۔

واہ رضائین تیریاں، توں پاک خدایا
پیدا کیتا سو یار نبی نوں، خاص نور جنایا
توشہ نبی سو، وحی لے آیا
رُتبہ جنت خاتون نوں، داج داون پایا
شہادت حسن، حسین نوں، یزید رد ہٹایا
کھنا حضرت شاہ تے، مار کفر دپایا

رب سیاپے قدرتیں، کیا کراں بیان
 پیار بلوچاں تے بھٹیاں، رل تھالی کھان
 اوہ سندھ سہاوی دے لاڈلے، وطن کچھ مکران
 ہوت، بلوچ برابری، نہ سہندے طعن
 اوہناں بتا بھٹیاں نال بھی، ویہت کرن حکام
 بھٹی راجے بھٹنیر دے، اُچے شان میزان
 اوہ صوبے ندی پنجاب دے، معلم کل جہان
 کہ ڈھوا وڈا چنھاں، کل گھلی کمان
 اوس دتا گھت فساد وی، کوئی انھیر طوفان
 بیر بونجا تے جوگنیں، لکھ دھرے اُستاد دُوکان
 اوس دے گوشے تے چٹھے موکلے، نارد پٹھ رلائی آن
 اوہ بھرے وی تیر کلانیاں، سجدے نون امام
 اوہ سوہندی ہتھ بھٹی دے، ہووے میلکھ حیران
 دربار جہانیاں پیر دے، جھنڈا کرے سلام
 ہوئی سُدھ بلوچ نون، کمان چائی احمد خان
 ایڈا ای طور بلوچ دا، نہ رہیا ہوش دھیان
 کل کھلاری ہے خان جی، گھت دیساں راند
 کہو جیڈے مٹ نی، یک پے پہلوان
 بھلکے چٹھساں آکے، ٹپ چڑھے میدان

وچار: زُعم آیا ہویا بلوچ، بھٹی دے ڈیرے توں کمان چالے، احمد خان۔ بھٹی
 دے مونہوں نکلیا ”خان! توہیں مندا کیتا ہے۔ میرے ڈیرے توں کمان چالئی آ۔ میں
 بھلکے پہر دینہہ دے تیتھوں کمان آ پچھساں۔“ خان دا آنا لہر لگھیا کھلوتا ہووے۔
 خان آکھیا، ”توں بھلکے پہر دینہہ دا کارا کرینا ہیں۔ میں بھلکے پیشیں دینہہ تائیں
 اڈیکساں، جے توہیں میتھے آونا ہووے تاں۔“ جھنڈا، قادو دا آوے رات دے ویلے۔
 کئی نہ کھاوے۔ موہلے توں بے بہریاں ارٹ دے اُتے دھاڑ چاں کھلی کرے۔

بھٹیاں دھاڑ دھنوائی چونویں، ڈھولاں نوں گھائیاں
 گڈھیں ٹرے ہاں گھت کے، احمد میلیں توں سائیاں
 اوہناں ٹھٹیاں نوں دتن پانے، مار وگاڑیاں اگے نیں لائیاں
 کواں وی چھیڑواں گھتیاں، خیراں خاناں تے آئیاں
 بہہ چوکیں نھاتے خان وی، گھت دھیاں تے دودھ ملائیاں
 اوہناں کپڑے انوائے فیتی، زری، بادل تے پٹ دریاں
 ہتھیار وی پیدھے نیں سار دے، تلواریں نیں لک ولایاں
 اوہ گھڑیاں وی شاہ ولایت دیاں، پیون گھٹ لہو ترہائیاں
 ساڈاں وی بھٹی دے چک دیاں، دُکانیں نیں سرن چڑھائیاں
 بھج طیلیں وڑے میراخور، تازنیں پاگھو چھڑائیاں
 چڑھے رکپے لت دے، توڑوں واگاں نیں چائیاں
 چڑھیاں بلوچاں دی ڈھاڈھی توں دے نشانی،
 کوٹاں نوں سوہندے کنگرے، ساون بدلاں جیوں لہائیاں
 اوہناں متھے ڈٹھن بھٹیاں، مک ہاٹھاں ہن آئیاں

دلاں وی دوہاں مقابلہ، میر اکھر میلے
 مسو، کٹو، خضرا تے صاحب، چارے نپ کے آئن سیلھے
 قادو کے دھنی تلوار دے، باگیں وی دسدن کیلے
 ڈھوئے وی ملے ویاہ دے، سدھے گھڑے وی سار صقیلے
 جھل سیلھا گیا بھون، مل ماریا سو آہلے دے صاحب تریلے
 اوہناں دھرے وی احمد خان نوں، باشک ناگ وی تردن تریلے
 جن کپر پیا جہاز نوں، دے وجھ مہانا ٹھیلے
 وڈھ سیلھے تاں دن خان، جیویں سدھوریا ہاتھی،
 بھن تاک تے کوٹاں نوں پیلے
 کپڑے رت لتھیڑے خان دے، پچونے بھنے تاں عطر پھیلے

وچار: متھے آنکرن۔ مقابلے آن ہوون، احمد، جھنڈا، جھنڈا کریندا آوے۔
 جھنڈا، احمد، احمد کریندا آوے۔ چار جنے آ کے بلوچ نوں ساہویں سیلھے چاں دھریں۔
 سیلھے بلوچ دے پنجر چوں لگھ جاون۔ جھاگ کے سیلھے مارے تلوار احمد، لال دا،
 جھنڈے، قادو دے نوں۔

تلوار وی احمد خان دی، بہہ اُستاد دُکان بنائے
 اوس دا پھل وی رُک فولاد دا، واڈھ بجلی دی پان چڑھائے
 ساہواں تاں آئیے جھنڈے نوں، جھاگ سیلھے تاں خان بلائے

اوس گھت دوہتر ماریاں، وڈھ اندر کھوائے
 جیویں نورنی بیج تے، پہن سوہے تے زیور سو پائے
 جن نھا مکھتی باہمنی گنگ دے، جپ کے نام تک لوائے
 گیٹر پر بت دتا ہے خان، وڈھ چنن رُکھ نوائے
 جیویں محبت تے آئے یار بیگ، پا چھیاں ملے سدھرائے
 کینی وچ جن شراب دے، کر کھیوے پنگ سوائے
 اوتوں ماریاں کٹو تے خضرے تلواریں، کر دراز ترپوز نکھڑائے
 حوراں گہیدیاں ہن خان نوں، ملائک لہہ جنازے تے آئے
 بیج دی دلی ہے خان وی، واہ تلوار تاں مار دکھائے

6

وچار: ایہہ تاں احمد تے جھنڈے دا مقابلہ ہووے۔ نواباں دی بیج، راٹھاں
 دے لے۔ راٹھ دے ہتھیں تھوڑا ٹکا آ جاوے آہدا ہے: کچھے کائی پی ہوسی۔ جواناں
 دے ہتھ گھل پون۔ چھانا کھلوتا ہووے بلوچاں دے پھیرو۔ بوگھاناں ماچھی بھٹیاں
 دے پھیرو۔ اٹھائے ٹپک۔

تپک وی بوگھے ماچھی دی، شہر بنی ببور
 اوس نوں کوٹھی دھری اُری، لپ دارو کھاندی ہے زور
 ماری سو تک چھانے نوں، بھن پنجر اپڑی سو توڑ
 ہاں کلیجہ تے بگیاں، کر کھادھے سو سوڑ
 سنھ وی جیویں محل نوں، واہ لائی چور

سوداگر جیویں ونجارے، کر نکلے خرید پشور
ازل وی پیالہ ملک نوں، پرے سٹیا سو روڑھ

7

وچار: نیازی، اگر دا بلوچ بھینیا خان حیات دا۔ اوس تے آ جان چارے
گدڑی بھٹی، پنواں کٹو، موہلے دا۔ تلواریں دی گٹ گھتن جیویں ساون ماہ تلے اُتے
بدل نیوں ویندا ہے۔

سنیا ہويا واچنا ڈھاڈھی، سچ زبانوں میں آکھاں
اڈی ہے کل پریشری، مک آئیاں ہاٹھاں
بھیڑ بلوچاں تے بھٹیاں، ویر چھوڑیاں لاٹاں
مسو، کٹو، خضرا تے صاحب، لڑائی لڑن بند جماعتاں
اوہناں ماریاں نیازی خان نوں، کھرکار آئے وچ کاٹھاں
تلواریں وی لمباں چھوڑیاں، ڈیوے بلدے جیویں شراتاں
خان نیازی نوں اٹھیاں، ساون بدلاں بینہ برساتاں
دریا وی وڑھا رت دا، ملاح وکھ کھلوتے ہاتھاں
بھج جج نوں پوتے خان وی، پڑھ ستے نی فرض رکاتاں
جیہڑے تاں محبت حسین دے، شہید ملدن لے کے واچاں
مارے احمد، نیازی، اگر دے دیاں خبراں، جھنگ تے چھتے ہن واٹاں

وچار: احمد، لال دا بلوچ بھینیا خان حیات دا مری جاوے۔ نیازی، اگر دا بلوچ، بھینیا خان حیات دا مری جاوے۔ تلوار جھنڈے، قادو دے نوں کھا جاوے۔ اٹھویں دیہاڑے جھنڈا گھر آ مرے۔ اوووں خان حیات تے خبر جاوے ایدوں موہلے تے خبر آوے۔ موہلا سدیندا ہووے خان حیات نوں پتہ تے خان حیات سدیندا ہووے موہلے نوں بھتریا۔ تقصیر ڈیرا پئی کرے ہکسے گھر آن کے۔ تلوار فساد گھت دیوے۔ موہلا منت تے ہاڑا خان حیات دھر کر گھلے۔ توں احمد چاں وسار، میں جھنڈا چاں وساراں، تیری میری عمر خراب نہ ہووے۔ انجاناں توں پاٹ پوے، بھلیاں نوں سیونا آ جاوے۔

ویر ہوئے زمیں دی کنڈ تے، ٹر موہلے تے آوے
 موہلا کرے جو آدر ویر دی، کل نارد وی سے بہاوے
 ودھے کے میڑھ پنھاں دی، گھت چندل تے دعوے
 گلاں وی موہلے دیاں سالم دیریں، بہہ راٹھ کریندن چاوے
 موہلے تے خان حیات وی جیندیاں، رہ گئے بھلاوے
 لکھی قلم درگاہ دی، کائی پاس نہ جاوے

ساگ موہلے خان حیات کا، سنھ کہیں نہ جاتا
 آکھ موہلے گھلیا خان نوں، میل پاڑا توں چاچا
 لٹھی ہے کل کڑائیوں، آ رہی نوراتا

جھٹ جالیوس لکس تے لالیئے، رج پتوس چاکھا
 مڑ بہاں رل کے، گھت وپے ڈاکا
 احمد تے جھنڈا برابری، گھٹ لہن نہ ماسا
 بھلیاں دا سیون راہ ہے، انجاناں توں پاٹا
 جیویں ڈھاہ دریا دی، ویر سراں دا گھاتا
 ونج کچھ بھرانے کاٹھیے، جھل بیٹھے نی مہر چھاتا

10

وچار: ایہہ تاں موہلا اکھوا گھلے۔ داناواں دے دلے، داناواں دے پرتے،
 داناواں دے الاون۔ خان حیات موہلے دھراکھوا گھلے۔

رہ دعوے گئے نی موہلیا، آ وچھڑی ہے باجی
 پوند کھہیریا بھینوں، کل سستی ہے جاگی
 ڈھیر ڈٹھا ہے تہاڈے مونہہ آلوں، ڈاڈھی ذات تہاڈی
 نیوندر ہوکائی ہے رج کے، سار گھتی بھاجی
 آ پچھسائیں موہلے دے کوٹ وچ، رکھ اُمید اساڈی
 خیرے تے مہرے دے پوترے، ہوڑے نہ رہندن گاڈی

11

وچار: موہلیا! ڈھیر سارا پاٹ پیا، ڈھیر سارا جھل پیا۔ آکھے تے ہوڑے

بلوچاں دے پتر لگدے نہیں۔ ایہہ موہلے تے خان حیات دے سوال، جواب ہوں۔
 خان حیات دے دوویں پتر چنگے ہوں لعلان دی جوڑی، احمد خان تے گہنا خان۔ گہنا
 خان اتھے ہووے تے احمد خان ڈیرے منکیرے نواب دی طرف وچ نوکری جالوے۔
 پچھے گہنے خان نوں ڈوتے قضیہ پے جاوے۔ بھٹیاں نال ویر لگ جاوے۔ خط چاں
 لکھے احمد، لال دے مارے دیاں خبراں تے نیازی، اگر دے مارے دیاں خبراں۔

لکھے گہنا خان، خط احمد ول گھلے
 ورم وی احمد، لال دے، ارمان نہ ٹھلے
 متھا لگا نال بھٹیاں دے، کم پے گلے
 ویر مواتا اسمان توں، دس کوئی نہ چلے
 پیاروں وناہ ہے ودھیاء، توہیں سندھ ڈیرے ملے
 جے آویں چھتے دے کوٹ وچ، روح جاگ تسلے
 اپڑ شتاب ضرور دا، خط قاصد دے پلے

12

احمد، حیات دا نواب دے گوڈے کول بیٹھا ہووے خوشی تے خرمی وچ۔ قاصد
 پروانہ لے جاوے۔ گوت دے ہتھوں مونہوں گل نہ ہوس۔ پروانہ اگے رکھے۔ منشی
 پڑھے۔ اپن چیت دے مواتے کولوں اللہ امان پناہ دیوے۔ جیویں شیشہ عطر دا ڈلھ
 پوندا ہے۔ سا دیہاڑی رخصت لے کے احمد خان چھتے آوے۔

سوچھ کچھری نواب دی، جواب قاصد کردا
 مونہہ نہ اپڑوس گوت توں، خط اگے دھردا

بہہ گوڈے احمد خان دے، پروانہ منشی پڑھدا
 صاحب لڑے بلوچ تے بھٹی، ویر اٹھیا گھر دا
 ہک ماریا احمد، لال دا، دوآ نیازی، اگر دا
 تائی وڈی حیرانگی، خان کلمہ بھردا
 اجن چیت سنوس، ڈکھ شیشہ پیا عطر دا
 رخصت پچھے نواب توں، لے عرصہ چڑھدا
 سا دیہاڑی خان، آ چھتے وڑدا
 چان ساریاں بلوچاں، مہتاب ڈپوا بلدا
 تھل آرام دیہت نوں، وسواس میا ڈر دا

13

رعیت تھالی، سردار سرپوش، ڈولاندی دیہت نوں دھیرک آجاوے، احمد خان
 آیاں۔ سُن کے موہلا، قادو دا میلا گھل دیوے خیر شاہ سید، شاہ نواز بھٹا، دھیاں دھینیں
 بھٹیایاں۔

میلا گھلیا بھٹیاں، خیر شاہ تے شاہ نواز
 توں پیر امیر برابری، بھٹیاں وچ سرتاج
 دھیاں دھینیں بھٹیایاں، شان عقببت لاج
 تسیں ونج آکھو گہنے خان نوں، گزرے کم نہ کیچن یاد
 توں چاچا اسیں بھترے، بھار تینوں آپ
 احمد تے جھنڈا برابری، رگن وکھ حساب

ویر بھڑاس تندور دی، جیویں تیخ دے مونہہ کباب
آمد منکیوں خیر دی، گُہاڑا دھریوں نہ باگ

14

سمجھا کے میلے آکھیا، ”خان! گُہاڑا ہئی تلوار تے باگ ہئی آدم۔ اپنے ہتھیں
نہ گھت۔ زمین دی کھاپ دریا ہے تے آدم دی کھاپ ویر ہے۔“ آپ تاں گہنا خان
بھج آوے پر گبھرو بلوچاں ویراں دیاں پھینیاں، ویراں دے دھکے نہ ڈٹھے ہوئے
ہوون۔ ایکھن خان حیات توں جواب دیوان۔ خان حیات ٹرکے میلے نوں جواب
دیوے۔

آکھیا تہاڑا لکھ لے، اُچا منصب دہن گلاب
تسیں بھلے چھساں تے، شیریں زبان سواد
جے احمد بہاں وسار کے، اُلٹا میلکھ کریندا داد
ساگ وی توڑ نہ چڑھدے، جتھے گتے تلوار فساد
آخر میلن موبلیا، نیکیاں ٹلسن گناہ ثواب

15

وچار: جواب لے کے میلا گھر آوے۔ بلوچاں دیاں پتراں گھوڑیاں نوں
کیتریاں، ہتھیاراں نوں مالشاں۔ موہلے دے کوٹ دے پاترے کڈھ کے چڑھن۔
داتیاں اگے منگتا، پڑھ اتاں میر چتاروے

135

میر، امیر، کیر، خان احمد نہیں وسار دے
 بیٹے خان حیات دے، صوبے وڈے مقدار دے
 ویراں دا بنھو کھاں گانا، ہتھ احمد سخی دتار دے
 سدو خیرے دے پوترے، جیہڑے گھر تلوار دے
 گامے تے فوجے خان کے، اوہ دھنی ہتھیار دے
 احمد، محمد تے خواجہ، پوترے خان دلدار دے
 سہائل، محمد، بابک دے، کون راٹھ تہاڈے بھار دے
 تیاری کیتی ہے خاناں، کڈھ پاترے رکھے نیں وار دے

16

چڑھتل کیتی ہے بلوچاں، چڑ گھوڑے پاگھاں
 اوہناں گھتیاں چھنڈ پیراڑیاں، پھل چھوڑے باگاں
 اوہناں کپڑے انوائے زری دے، خوشاب چڑھیاں آباں
 ہتھ وی برچھے ٹمن دے، پھل بلدے وانگ مہتاباں
 سوریندے شاہ سیرے نوں، پیر دے رکاباں
 ناما تے گاما برخوردار دے، سمب جانچی نکلن کاجاں
 اوہناں دیاں نکاں موہلے دے کوٹ تے، توڑوں چائیاں واگاں
 اگے وی ٹھٹھ ودھے کا، رب رکھیں توں لاجاں

بہتر دی موہلے دے کوٹ دی، جیویں جموں دی دھار
 تری بولیدی موہلے دی، مدے لئی سو بار
 جیویں سجوری اگر خان، موہلا کوٹیں ہے سردار
 دہشت بالے راء دی، کون کرے لتاڑ
 جھوکیں کھلوتے کٹک نوں، ہوڑ رہے کلپار
 ویراں دے گھالو ہن قادو کے، ہٹ جاوَن عار
 بلوچاں دتن پاسے، کٹک سے ہزار
 دھاڑ بہائی نیں چھہ اچ، دیڑھ گئے اسوار
 بلچلا دلی شہر نوں، چڑھے مغل قتدھار
 اوہناں آوندیاں سیوا چھوڑیا، گھت تپکاں کرکار
 سنھ دی زویں اسمان دے، دھوں انھیر غبار
 مو موچی، رتے دا، مار جھل برچھے، کٹونوں لیاں چاڑھ
 اوہ تاں قدیمی نوکر شیر کے، پڑوں نہ آوندے ہار
 لتھے خیرے تے گہنے دے پوترے، ہاٹھ بنھ قطار
 اوہناں نوں درم دی احمد خان دے، تپکاں مریندے واردوار
 لکیاں ستی، سوہارے، مرادے قضائی نوں، لگھ گکیاں دوسلھوں پار
 سریں دوپہریں کوٹ، خاناں لیا ہے مار
 آیا بھمب جلتھ وچ، کمب گئے پہاڑ
 مارے موہلے دے کوٹ دیاں خبراں، کوٹیں جلتھ، ٹھٹھے، بھوڑانی دھکار

وچار: چڑھی سواری سوے پہر دینہہ دے۔ بلوچاں تپکاں دے نال پھاہ
 پھاہ کرکے، تھینہہ مار کے، لٹ کے، باہر نکل آئے، ست بندے ارگ جواتاں دا بُرج
 اُتے اکٹھے ہو جاوَن۔ چارے گدڑی بھٹی، پتھواں کٹو، موپلے دا، چھیاواں مسو جھمٹ تے
 سنتواں موموچی رتے دا۔ بلوچاں آکھیا، ”بلوچاں دیاں پتراں او! تھینہہ ماریا تے لئیا
 کسے لیکھے نہیں جے برج نہ ماریے تاں۔ جھاں احمد، لال دا تے نیازی، اگر دے مارن
 اوہ تاں سگوس کھلن۔“ بلوچ آ جاوَن تپکاں کس کے، ڈھالیں تلواریں دتھ کے، سلھے
 نپ کے، پٹھ بُرج دے بلوچ آ گئے۔ بُرج دے نال کوٹھے ہون، بلوچ توپکی نثار
 کے لے آوَن۔ مار دے وچوں وگا نیو تپکاں۔ پہلی تپک اٹھائے اللہ دا، پہاڑ دا بلوچ،
 موچی نوں۔ موچی بھوئیں تے آ جاوے۔

کیتے کم نہیں ہوندے، جیہڑے صاحب نوں بھاوے
 تپک دی داد پہاڑ دے دی، بہہ اُستاد دُوکان کماوے
 اوس نوں کنداں تے کاغسی، لپ دارو کھاوے
 ماری سو موموچی نوں، بھنن موڈھا تے اندر دی جاوے
 لگی گولی دی ڈھاڈھی توں دے نشانی، آتن جیویں مجرا ہن سوہے سادے
 کیتا بھیڑ بلوچاں، وچ بھکھی، سہاوے
 بیٹا خان پہاڑ دا، تار خیرے نوں آوے

وچار: ایہہ تاں اللہ داد تپک مارے۔ وت واری آ جاوے چھٹا شاہ سید،

ماڑی شاہ شیرے دی گھر ہووس۔ پیار ہوس احمد خان نال۔ اوہ مسو جھٹ نوں مارے۔

تیرا ای نام ستار، پڑھ جس سنایا
اچ بلوچاں سدیا، چھٹا شاہ دلاں وچ آیا
چڑھتل بھاری ہے پیر دی، سچ لوہا چایا
بندوق وی شہر سکھر دی، بہہ لوہار دوکان کمایا
ساز بناتی جھنگ دے، مل دتا سویا
شست پکائی سو تلی تے، واہ تر وڑا لایا
دارو گھت کے رنجی، پیالہ جمایا
ماری سو مسو جھٹ نوں، گولی اندر گئی سو وڑ کے،
بیگم جیویں محل دا دروازہ لاپیا
اندروں نکلی سب کے، سہاگ جتایا
چھٹے شاہ نوں سو بھ میدان دی، لکھانا سو ڈھاہیا
پیار وی احمد خان دا، سید توڑ نبھایا

20

وچار: ایہہ تاں تپکاں دگ جاون۔ وت بلوچ برچھیاں تے لہہ آون۔ جتھے
دادے پوترے تے بھرا اکٹھے ہو جاون، سار دھڑیاں نکل جاندا ہے۔ وارو وار مرین
برچھے جیویں حلوائی تل کے پکوان کڈھدا ہے۔ گاما، برخوردار دا مارے برچھا حا کے،
گدڑی نوں۔ مسو مارے تلوار محمد، باہلک دے نوں۔

پتر تاں برخوردار دا، خان گاواں گاما
 برچھا کیتوس ہتھ وچ، بہہ گھڑیا لوہار دُکانا
 آیا مسو نوں ساہواں، باز تکیا طعما
 اوس گھت دوتھڑ ماریا، چیر چھڈیوس جانا
 حلوائی جیویں کڑاہ چوں، تل کڈھے پکوانا
 مسو ماری تلوار محمد، باہلک دے نوں، کر گیا سار بہانہ
 لہہ کے لڑے بلوچ بھی، مار برج تاں لیا ہے خانان

21

وچار: ایہہ تاں مارے برچھا گاما، برخوردار دا۔ دت داری آجاوے، آپ
 احمد خان، حیات خان دا پتر مارے برچھا، حاکے گدڑی نوں۔ بھٹی دی جھلنی، بلوچ دی
 مارنی، میراٹی دی گاؤنی۔ جیڈا دایا اوڈا شان۔

جھھاں سچ کر اللہ نوں نیا، ونڈ کھاندے نی مال زکوٰۃ دا
 نبی جھھاں دا سونہا، اوہناں ڈر نہ پل صراط دا
 سخی، دریام، عبادتی، ترہنہاں روشن جہان چراغ دا
 جیہڑے لوہے نوں آوندے ساہنے، لگھ پیٹھن راہ وسواس دا
 لوہا پت جواناں دی، خان احمد ورثہ رکھدا ہے ذات دا
 توگ وی احمد خان دا اُکیل، میدان دلاں وچ لاکھ دا
 اوہ گھڑیا لوہار ٹمن دے، ہتھ ڈھوا وڈا فرماش دا
 اوس نوں جڑیا چھڑ وی قیمتی، پھل، رُک فولاد دھات دا

اوس نوں لکھے پھنمن ریشمی، ہریڑ پڑا خاص بنات دا
 دکھالی آپ بلوچ دی، پہاڑ منصب نال سیا پدا
 مستک بھاگ دیدار وی، جیویں جن چودھویں دی رات دا
 خان گھت دوتھرو تولیا، چکارا چانن لاٹ دا
 ماریا سو حا کے نوں تک کے، کرکوت نکلیا ماس دا
 دے نشانی کھا ڈھاڈھیا، جن توتا خوریندہ باگ دا
 تروڑ گچھا، کھادس دھراکھ دا
 جن اڑیا شینہہ وی مارتے، کرکلاچا تے مغز دماغ دا
 پڑ فتح وی احمد خان نوں، کون مٹی ہے خان حیات دا

22

ات نہ کچے داریا، کرتاروں ڈرنا
 اچا بول نہ بولیے، مت آوے جرننا
 پیر، پیغمبر، اولیے، سبھ دھرتی وڈنا
 آگت ساک نہ آہمو ساہمنے، حق لائے ترنا

23

تلواریں محمد، شبیگ تے میردیاں، گھر استادان ہن ملتانوں آندیاں

اوہناں نوں میان سنہری، نال مُٹھیں دے جڑیاں چاندیاں
 نوں وی واڈھ جھان نوں، مچھ ماس خوراکاں ہن کھاندیاں
 لکیاں، مسو، خضرے، حاکے، امیرے نوں، وڈھ موڈھے ہن اندر چاندیاں
 کابل وی جیویں مگھانیاں، بھرمانگاں محلیں ہن بہندیاں
 نورنیاں جیویں سہانگنیں، لاه دھڑیاں تے گھنڈ شرمندیاں
 خضرے ماریاں میر، خدا یار دے نوں، امروں باجھ نہ سڑیاں وہندیاں
 بُرجوں آوندیاں دی ڈھاڈھی توں دے نشانی، کھمب وی جیویں دریا دی،
 کھمباں نال اُلا رے دے ڈھاہندیاں

24

وچار: ایہہ تاں بُرج مری جاوے۔ کچھ کٹو، موہلے دا کھلا ہووے۔ موہلے دا
 پتر، قادو دا پوترا، ودھیانا بھٹی، بلوچاں آکھیا، ”کٹو لہہ آ“۔ کٹو لہہ نوں تاں رہیا۔ محمد، دلاور
 دے بلوچ آکھیا، ”کٹو! پیو تے میرا سانگا جاننا ہیں؟“ اوس آکھیا، ”ہا“۔ ”ڈھال تے
 تلوار رکھ کے لہہ آ۔ تینوں میں رکھساں۔“ کٹو ڈھال تے تلوار رکھ کے لہہ آوے۔ محمد،
 دلاور دے نوں تھبا چاں پائے۔ محمد، دلاور دے بلوچ آکھیا، ”بلوچاں دیاں پتراں او!
 کچھ نہیں آکھنا۔“ پرھیں بلوچاں دی باہر چڑھے کھلوتن۔ کبیرا کبیرا؟ احمد خان، حیات
 خان دا، گہنا، حیات دا، سائل، بخش دا، بیگ، پہاڑ دا، داد، پہاڑ دا، گاما، برخوردار دا۔
 بلوچاں آکھیا، ”احمد خان! کٹو رکھیا ای؟“ اوس آکھیا، ”ہا“۔ اکھ، ”بس او خانا! جے کٹو
 رکھیا ای تاں دھاڑ کس تے آندی آ۔ تھینہہ ماریا تے لٹیا کسے لیکھے نہیں جے کٹو نہ
 ماریے۔ میکھ آکھی کوٹ موہلے دا مار گئے۔ پتر موہلے دا چھوڑ گئے۔ ایہہ گل کسے

کیجھے نہیں۔“ لگے جاون مزاری بلوچ وڈھ کے ٹوٹے نال ٹوٹا کٹو دا چاں کریں۔

جیویں دی رب رضا، سار اودائیں ہے وہندا
کٹو وی کٹکاں ویڑھیا، راہ ہويا سو مہنگا
بیٹا خان حیات دا، آپ احمد لاهندا
پنیا محمد، دلاور دے، نہ ڈٹھا سو رہندا
تلوار وی پختو، محمد دے دی، پھل گھر گجراتوں آندا
اوس گھت دو ہتھو ماریاں، کاتب جیویں کلوتر کماندا
چن، رُکھ بیار دا، چیر سٹیوں میز تاکاں دا
اُتوں ماریاں گامے، ہوت دے، رل ونڈیا خاناں وی بھانگا
رکھ کے ناپنے مارنا، ایہہ نہ کم راٹھاں دا
یارو ویری نہ رہندے پھریاں، جھاں نوں چوہڈاں دا
میلکھ پیا کر آکھدا، خان پکھوتاندا
جتھے ویہہ تلوار دو کندھیے، وت کیہڑا ساہنگا
پڑھ نفل سدھانا راء بھی، کلمہ وات شہادت دا کہندا
کٹو وی بھار کستوری دا، لٹ کٹک بلوچاں دا جاندا

25

وچار: دھونے تے نگارے مار کے چڑھے۔ احمد، حیات دا پڑ لے ٹرے۔
موہلے دا کوٹ نسوآئیاں نہ ماریا۔ سیالاں نہ ماریا۔ چپیاں نہ ماریا۔ وساوے آئیاں نہ
ماریا۔ موہلے دے کوٹ دے مارے دیاں خبراں بھٹیاں تے پے چاون۔ واہراں بھٹیاں

دیاں ہو جاوَن۔ کیہدی کیہدی واہر؟ قادو کی واہر، سلطان کی واہر، نور کی واہر۔ پہلوں مل پوے سلطان کی واہر۔ کریم بخش مل پوے، رجا دے آلی تے بھوسیاں پنڈیاں دے کول۔ کریم بخش بھیں کے دیکھے نہیں تاں سچے ہوس قطب، کھجے ہوس لطف، شریکاں توں بے بہرا چہ اچ دھرک مارنا آ جاوَن۔ دانا بھٹی ہووے۔ واگاں چھک کے کھلو رہے۔ دُوئے دیہاڑے دونیاں واہراں بھٹیاں دیاں آ جاوَن۔ واہر دی بن جاوے دھاڑ۔ فوجے دیاں ٹھٹیاں بھٹی مرین۔ بلوچاں نوں خدا امان تے پناہ دیوے۔ وسیا مری جاوے۔ دھرکھاناں آلے داتھینہ بھٹی بھین پے تے لٹ لین۔ رتن چندناں کراڑ ہووے، دیوان ہووے حیات کے بلوچاں دا۔ مسو، محمد یار دا بھٹی دڈھ کے ٹوٹے نال ٹوٹا چاں کرے۔

داتیاں اگے منگتا، میر اٹاں کتھیاں
 مارے کٹو دیاں خبراں، جاگ لدھی ہے بھٹیاں
 قادو، نور تے راء سلطان کیاں، کر واہراں اکٹھیاں
 نفران آندیاں چھوڑ کے، پیڑ تھانوں اُزبکیاں
 کھلے نی باغ بہاراں، کنڈ زیناں نیں ٹھپیاں
 پیدھے دو شالے پٹ دے، سر سوہندیاں ڈھٹیاں
 فتح دی نصرت توڑ دی، ہتھ سانگاں نیں نیپیاں
 چوباں دی جیویں دادراں، سُمبیں چھٹرن دھرتیاں
 جیس دہنہ چڑھیا راء کریم دی، پنڈیوں واہراں پرتیاں
 لطف نہ جھاگے ادب توں، ہاپیں نہ رہندیاں ڈکیاں
 دُوئے دیہاڑے گن کے، مارے فوجے دیاں ٹھٹیاں
 حیاتی فوجے خان کی، دسپے دیاں رتوں تیتیاں

ہاشمے تے صاجے آہلے دے، دھریک میانوں ہن کڈھیاں
 کئیں بھابھ بھڑکیاں مار رکھیا نئیں، کھوکر تے بھرت نوں،
 وینس نوں ازل چکھائیاں چکھیاں
 دھرکھاناں آلے نوں پاسے، واہ دھاڑیں نئیں گھتیاں
 مسو، محمد یار دے ماریاں تلواریں رتن چندنوں، وڈھ پاسے تے پار نکھتیاں
 جن کر سوہیاں اوڈھنیاں، گھت رنگن رتیاں
 سوئیں کیتیاں نئیں باہلیاں، کر وڈ مال نئیں پیتاں
 جاں جاں چھتے نہ پہنچن، چھوہ بڈے نہ بھشیاں

26

وچار: خان حیات کا گھر ہووے چھتے۔ جھوک ہونے ہتھرادھ۔ جھوک تے
 دھا کے جاون بھٹی۔ اگوں جھوک آلے سگھر چاں کرن۔ ہک کبھار مارآون۔ امیر،
 سلطان دا سانگ مارے وچ دراوڑے دے۔ دوئیں کھوکر مارآون۔ بھٹی مراد لوہار مردا
 آون۔

بھاڑے بھریندا ہے ہر دے، صاحب بھی بے پرواہ
 ویر بھارا ہے ودھے کا گامیا، ہک دن پچھسن آ
 دلا، سجاول، عالم تے قادا، کٹو دے لکھ بھرا
 اڑیا نہ رہندا لطف، ٹپ کوٹ مرین وی جا
 جھوک نوں دتے نئیں پاسے، ٹڈھوں لے نئیں مال اٹھا
 سانگ امیر، سلطان دے دی، کاتب وی آندی کلا

ماری سو تک کبھار نوں، وچ دروازے دے رکھیا سو ڈھاہ
 ہک ٹھوکی امیر دلاں وچ، چندل دا بھٹی وساہ
 اتوں ماریاں تلواریں بھتے کھچی، روڈے دا گھرے، اگ دا وی جھا کالاہ
 تپک وی حاکے ماچھی دی، وانگ تندور وی بلدی ہے بھاہ
 اوس راہے وی پھولے سنگھ دے، دتے سو راہ چھڑا
 لگی امیر کھوکھر نوں دو سلھوں، دتی سو پار لگھا
 حاکم دلاں دا سرخرو، پڑنت فتح
 دُوئی چھٹی بندوق گودھے ماچھی دی، کھوکھر بھوئیں تے ڈھٹھا آ
 اوس دی کوٹھی بنتر توپ دی، بک دارو جاوس سما
 گودھا سکھ انوائے پہاڑ دا، تول گولی پکا پا
 اوہ کنڈ نہ چھوڑے راء راجے دی، نوکری توڑ نبھا
 ماچھی سرخرو دلاں دا، سارے بھٹی تعریف اُگا
 سیلھا گوشے مہوٹے دا، دتا لوہار ودھا
 اوس نوں چھلے تے بند اجدھات دے، پھل، رُک فولاد رلا
 ماریا سو کھوکھر نوں تک کے، دو سلھوں دتا سو پار لگھا
 تپک وی کھوکھر دھڑھلے دی، بند جڑے مکا
 لگی مراد لوہار نوں، جنگلوں کھٹریا فقیر، اوہ پیا ہے خاک رُلا

27

وچار: کوٹ سلطان دے دا پیڑا وگے۔ مرجا سو بھی تے شکر و سنگھا اگوان

ہوون۔ قادیاں دا ٹھٹھا تے بھسیناں دا ٹھٹھا لٹ لیاون۔

قادی وی مارن بھین پے، لے کہیاں تے گر جھاں نوں پھاہ
باقر دی ٹھٹی نوں پاسے، اٹھی ہے ویہت گرلا
جیوایا دھرکھان محمود دا، دھر تلی تے شست پکا
ماری سو موچی نوں تک کے، بھن پنجر تے گنیوس اڈا
موچی ڈھٹھا ہے برجوں، گڈی جیویں ہوا
لج وی رندو رحمان دی، تخت بھوڑانی سو جاہ
سو بھیاں نوں سو بھ میدان دی، جالے نال مکا
مرجے دتیاں دکھالیاں، شینہہ ڈٹھیاں منگو نوں تراہ
دو ماریاں سو قادی نوں تک کے، وڈھ پاسے تے گنیاں سو کھا
اتوں آہلے، مراد وی ماریاں، رل ویلاں گھتن بھرا
مار سیلھا گھما ای آیا، موہرے ناں گنا
بیٹا موجم ناوری دا، دتا سو خیر جتا
مرجے دیاں گلاں گلو تریں، راٹھاں دے وچ سراہا

28

دھاڑ دھنوائی ہے بھٹیاں، جا ویہت تے دھے
چڑھتل راء امیر دی، باغ کھڑیا بنے
ترائے چالے امیر دے وکھرے، ساگ، سناوت تے ترس میلکھ سارا منے
لے پیادے چو نوں، سد بڑھن کے سنگھے

147

شکرو، دُلا، حاکما، ہاشماتے منجا، کون اوہناں نال کھنے
 چوہڑ، جیون دا، شامو تے شیرا، موہری دھاڑ دے وئے
 سنگھے پیویندے پراہنیاں، بھر دودھ دے چھنے
 باقر کی ٹھٹی نوں ویرھ، ڈر کھادھا لے
 حاکے ماری تپک وی کس کے، جا پنجر بھسین دا بھنے
 اوس دی کوٹھی وانگ وی چاگرے، گھت سکھ تھنے
 سپاوے وانگ وی پوڑ سانگ، محل سوہندا تھنے
 بھسین وی ڈھٹھا بھوئیں تے، رت نکال اونے
 دُلی ماری تلوار کھوکر نوں، جوڑ سیلھا ماریا منجیں
 فتح وی راء امیر نوں، جن آئے بڈھن کے سنگھے

29

وچار: ساون بدل بول پوے۔ بھٹی منصوبہ کر کے کڑانے دی بار نوں چڑھ
 پون۔ راء موہلے، قادو دے دھر بندہ گھل دیون۔ اسیں جن چڑھے وینے آں توں وی
 جن چڑھ آ۔ موہلے دا جن چڑھ پوے، جتھے مراد آلاتے دورٹا کھوہ ہے۔ جتھے گھاہ تے
 پٹھے دیکھن اوتھائیں جن لہہ پوے۔ ہک رات وی جن نوں پے گئی۔ دوئی وی پے
 گئے۔ تریگی وی پے گئی۔ بلوچاں دے دے وچوں کرارا وسپا ہووے جھوک دا۔
 کھوکر، رمانے تے سنگھے بلوچاں توں بے بہرا ہیرو گھل دیون۔ جا بیلایا! جن ہیر آ۔
 ہیرو جن ہیر آوے۔ سجاول، موہلے دا ای جن وچ ہے نیں۔ قادا، سکے دا وی جن وچ
 ہے نیں۔ ہک منگو مجھیں دا، ہک وگ گائیں دا تے دو ایرڈ ہے نیں۔ جییں دیہاڑے

دھاڑ آونا ہا، اوس دیہاڑے دیگر ایلے سجاول چڑھ کے سدھرائیں جا رہے۔ چوپلک کے سوندے ہائے ستر گھت کے۔ قادے، ککے دے آکھیا، ”ستر میں گھتیا ہے۔“ جھنڈا ناں مومن، قادے دا دایا اوس آکھیا، ”ستر میں گھتیا ہے۔“ بول پون۔ جھنڈا ہووے دایا۔ مارے قادے نوں چاٹ۔ قادا ٹھٹی نالکیاں تے جا سوے۔ دھاڑوی جانن بابلا قادا ستا پیا ہے۔ چوٹی توں گھری تائیں مومن نوں ٹگ جاون۔ نیندر دے ہتھوں خبر نہ ہوں۔ ہک گادھی مار جاون۔ ہک آہیر مار جاون۔ بہاب سنگراہستے، متعلم دے دا مار جاون۔ جن موہلے دا مرین۔

کھوکر، رمانے تے سنگھے، اوہناں دتی دھاڑ دھنوا
 مراد، دریام تے شیرا، بہن نہ دیندا نیں جھیں دا گھاہ
 مال ماریا نیں موہلے دے جن دا، پئی ڈھم کہا
 مار رکھے نیں گادھی آہیر وی، تپکاں سٹے وی پرت بھنوا
 تپک وی شیرے سنگھے دی، کسبی آندی بنا
 اوس گھت دوگاڑے کسی آ، دھرتلی تے شست پکا
 لگی ہے بہاب سنگرا نوں، گولی وڑ گئی سو کھا
 جن پنجرے پھاتھے شیر دی، کائی نہ لگدی ہے واہ
 تلواریں جھنڈے مومن نوں بے منے، کھا پیر گھسا
 مومن بے دلایا، خبر نہ رہی سو کا
 مست خماری نیندر دی، ساری دھاڑ وی رہیوں جگا
 نمک حلال ہے قادو کے گھر دا، مل ستا ہے قادے دی جاہ
 جن نہ ہانے موہلیا، گھر آئن پیر منا

وچار: اگے بھٹیاں دے پتراں نوں ہووے موہلے دے کوٹ دی کاہ۔ وت جن مری جاوے۔ کاہ تے کاہ چڑھ جاوے بھٹیاں نوں۔ بھٹی کیہ کرین؟ مڑ جھوک تے دھا جاون۔ آگوں جھوک آلیاں سگھر چاں کیتا۔ دیکھن تاں آگوں مراد دھر دھلا کھوکر، پیڑیاں دا وٹا، ریڈھاں دا کڈھو، تلوار بہادر، دریا دھروں کنڈ بیس، تھینہہ دھر مونہہ بیس۔ ڈھال تلوار کول بیس۔ جے آگوں بھٹی۔ ویکھ کے بھٹیاں دا مونہہ کھوکر دریا چاں نکلیا۔ بھٹیاں آکھیا، ”بھلے بھلے پیادے تے بھلے بھلے جوان کھلوتے او۔ ایہہ مراد دھر دھلا نیں۔ کھوکر لینا نیں۔“ جھنگڑا بھروانا، بہاب کالوآنا دوویں مل پئے۔ سوڑے گئے کھوکر آکھیا، ”تسین تے میں بیلی آں۔“ گھساویں سیلھے مار کے اوہناں آکھیا، ”کھوکر نہیں مریندا۔ کھوکر ہمت اچ ویندا پیا ہے۔“ کھوکر کیہ کرے؟ دریا چ دھرک چاں مارے۔ من پٹھ پانی ہاتھ ہووے، پرانہہ پرانہہ تار ہووے۔ ڈھال تلوار دتھ کے بتا پوندا جاوے۔ ہر کوئی کھلوندا جاوے۔ جھاں دیاں گھسیدیاں ہن زور اوہناں دے لگدن۔ آوے گلام، آبلے دا گھوڑا ویندا چاں کرے تے دھرک چاں مارے۔ مگروں مکھتاناں سہانا اوہ وی دھرک چاں مارے۔ ٹوٹے ٹوٹے کر کے دریاوے لُڈھائے۔

چڑھے نی عارف دے پوترے، وت جھوک نوں دھا
ازل وی ملک مراد نوں، پرت آندا چاں
”ایہہ جاندا مراد ہے بھٹیاں او،“ کنڈ دتی راہ
اگے کڈھی سو مجھ بھٹیاں دی، تھینہہ دا جھاکا وی لاہ
مراد لکوں کڈھی ہے پٹ کے، ڈھالے ہتھ پھبا
مارن نہ ملی ملک نوں، ڈٹھوس میدان دا چاہ
میلوس جھنگڑا بھروانا، بہاب کالوآنا، بازاں دا کر چھٹا

اوہناں دوہاں نی سلیھے مارے، آپے جان گھسا
 رکھیا نین مونیہ بھٹیاں دا، بلی دا شرم حیا
 اڑیوس گلام، آہلے دا، سک گیا کھوکر دا ساہ
 دہشت دیکھ تلوار دی، ماریوس دھرک دریا
 وانگ شیراں گلام ہے باہولی، ٹھیل بیڑا دتا ملاح
 جیویں مچھ نوں پیا عقاب وی، چھوڑیوس روز خدا
 اوس گھت دوہترہ ماریا، کر بسم اللہ تے رت چکھا
 اوتوں ماریاں مکھتے سہانے تلواریں، دتا نین وڈھ لڑھا
 گلام نوں کاوڑ ہے جن دی، مگے بہاب سنگرا
 بھٹی وی آیا ہے خیر نال، ہتھو ہتھ وی لیوس اگا

31

وچار: بلوچ طعنے تے سوختے مار گھلن۔ موہلیا! ڈٹھے نی بلوچاں دے ہتھ۔
 موہلا جرنہ بگھے۔

نارد پیدھے کپڑے، کل گاوندی ہے سوہلا
 جگاں تائیں جیویں، ذات بھٹیاں دی موہلا
 موہلا رُکھ چنھاں تے، راٹھ بہندے اوہلا
 جدے موہلے کے بھٹی، اودائیں بھارا تولا

وچار: موہلا جاوے راء زیادے احمد دے دھر۔ ”زیادیا! اگرے آلا دیہاڑا
 دے۔ بلوچ ہن نہیں بہن دیندے۔“ زیادا تے موہلا بہہ کے نیت خیر چاں آکھن۔
 بھٹیاں دے تخت دی تھاہر ہووے بھوڑانی۔ بلوچاں دے تخت دی تھاہر ہووے چھتا۔
 موہلا، قادو دا دینہہ دیریں دھاڑ ٹور کے لے جاوے چھتے دے دروازے تے۔

بہہ آپے کھیڈاں کھیڈا، کم صاحب نوں بھانے
 جیویں دلی بابر کے بادشاہ، بھوڑانی وچ ودھیانے
 عنایت، دودائی، حکیم تے حسن کے، رل چھتے تے دھانے
 چڑھے نی صاحب دے پوترے، دینہہ ٹپ عرفانے
 سدیو دانے تے یارو راء کے، گل میکھ جھاں نوں جانے
 وگے نی ڈھول گھنوناں، ہوئی سُدھ بڑانے
 احمد تے راء پہاڑ کے، آدی راٹھ جروانے
 چڑھیا زیادا، احمد دا، پنجن دانگ شیخانے
 مسو، لنگر، گوش تے مراد بھی، دانگ دن وی ٹھلھ کڑانے
 اوہناں دا چھوہ نہ بڈے کہیں تے، کھٹ سمت نانے
 سوریندے جلیھن تے شاہ غریب نوں، رب باہر بلوچاں نوں آنے
 چھتے تے فوجاں ہن بھاریاں، اگے بلوچ گہنیانے
 ونڈ دیسن وی بھاجی سار دی، جگ سنسی رام کہانے

وانگ جنجاں دھاڑیں ڈھکیاں، میر کرن اواج
 خیرے دی ٹھٹی نوں پاسنے، واہ چھتے نوں لاگا
 کٹک وانگ وناسری، کنیں ہزار پیادہ
 تپکاں دا آیا دھرڈاٹ، وانگ توپیں ربا
 آیا تھرتھل زمین نوں، اسمان گردیں مادا
 کیتا ٹھٹ بلوچاں، مل گئے درواج
 چڑھے خیرے تے گہنے دے پوترے، دے باہر دبا
 تپک لگی عمر قصائی نوں، پچ گیا سو رادہ
 دوئی لگی صابو دھرکھان نوں، اگے نالوں قدم کشادہ
 پچھیرے ہٹے بھٹی، دھر قدم کواڈا
 چلی دے وچوں پرتیا، دلاں دا امام زیادا
 ”کتھے بھوڑانی، بڑانا ہے بھٹیوں، کتھے گھر تہاڈا
 ایتھوں جواہاں بھج کے، کون لے ناں اساڈا“
 مسو، لنگر، گوش مراد بھی، نیت کھلے نی کعبہ
 لتھا خان بیگ، احمد، شیر دے دا، تار آہلا دادا
 حاکما، صابو، پناہ دے دا، عنایت کے بھٹی، جیڈ گھر طاہرتے تاجا
 لتھا دُلا، نامدار دا، جھان نوں سخاوت دی آبا
 لتھے آہلا تے مسو، خان دے، نارنگ کا وج دوراڈا
 لتھا بھائی خان، نواب دا، امیر، پناہ دا بھار سوہندے کاجا
 آہلا، مراد دا، جھنڈا، قادو دا، نڈھے حسنانے، لتھن جوڑ رکابا

آجم، موجم، آہلا، مسو، کرم تے گھر بلا، پوترے راء، خضر دے،
 گھت دتا نین بنھ کشادہ
 بھویں سو بھی حسین کے، شمیرا، جھنڈا، مرجا، حاکما، ہاشما، مراد، پناہ دا، بھٹیاں دیڈ ملاحدہ
 سو بھی آہدن: لے بھٹیاں او تلواریں، مارن تے کم اساڈا
 اگے مریندا رکھیا کوٹ سلطان دا، جن چلایا ڈاڈھا
 مراد تے مرجا ڈھالیں جھپیندے، سور بالا راجا
 کھنا کھوکھر آہدا ہے، لو بھٹیوں کم پیا تشابہ
 دیہاڑا موہلے دے کوٹ دا، اج ڈھیہی ہے باجا
 آہلا تھاہل تے موندنا موٹا، مار بھڑ دوہڑے، دل اگے لایا نین ساگا
 بھویں بڈھن کے سنگھے، شکرو، ڈلا، حاکما، ہاشما تے منجا، تار بڈھن دادا
 قادو، نور تے راء سلطان کے، بن کھلے وی ہاٹھ دا آگا
 لتھا موہلا، ککا، کنڈا، گلام آہلے دا، امیر، محمد یار، کریم، آپ لتھا ای صاحبا
 لہہ آئے ودھے دے پوترے، جھھاں نوں بھوڑانی دی لاجا
 کٹک بلوچاں دے، وائل، گوڈگا تے ساجھا
 چلی دھاڑ نوں مراد سو بھی آہدا ہے: دھروڑ ہڈوں نہیں جاونا راء زیادا
 اگرے آلے دا دینہہ، دیونا ای اساڈا

34

وچار: دھاڑ جاوے چھتے دے دروازے تے حملہ کر کے۔ بلوچ باہر نکل
 آون۔ بھٹی چل پئے۔ اگے بھٹی پچھوں چائی آون بلوچ۔ مراد سو بھی لکراں دیوے کیہ

بھٹیوں کتھے بھوڑائی، بڑانا۔ پاسنے تے زیادا، احمد دا ہووے۔ آکے مراد سو بھئی جھبو پھدھ کے آکھے، ”اگرے آلا دیہاڑا دے۔“ لہہ پوے زیادا، احمد دا۔ بھٹیاں آکھیا، ”شاہ دی گھائیں وگائیو۔“ پرہائیں ہکر دھمال وگائے، ہکر دھریس وگائے، ہکر ودھائی وگائے۔ بھٹیاں آکھیا، ”شاہ دی گھائیں نیہنے آوندی۔“ ایڈوں بھجدا آیا جھنڈا پرہائیں مانکے پرہائیں دا پتر۔ اوس آکھیا، ”کوئی وگوائے تاں اسیں وگائے۔“ بھٹیاں آکھیا، ”اسیں کھلے آں۔“ پرہائیں شاہ دی گھائیں چاں وگائے۔ بھٹی ہکسے ڈھال دے مڈھ لہہ پون۔ بھٹی وی ہاٹھ چاں کرین۔ بلوچ وی ہاٹھ چاں کرین۔ اگے چلے ہان بھٹی مڑ چل پون بلوچ چاں تکین چھتا۔ چلی دے وچوں بھیں آوے احمد، باشے دا بلوچ۔ مار کے تلوار بھائی خان، نواب دے نوں، مار کے تلوار بلوچ خیریں جاوے۔ امر سنگھ سکھ وگیا ویندا ہا۔ بھائی خان وی تلواریں مارے۔ بہاب کالوآنا وی تلواریں مارے۔ مکھتا سہانا وی تلواریں مارے۔ سکھ کٹک گھتے۔ تپک ہوس کول۔ اگ جاوے مر۔ بھیں کے تپک دی ڈگوری کر کے مارے۔ اوہ چھتے دے دروازے سگھر کے جاوے۔ تہنہیں شہیں توں امان منگنی آئی ہے۔ علی پور دیاں لائیاں توں، احمد آلے دیاں بوٹیاں توں، چھتے دیاں سکھاں توں۔

دائیاں اگے منگتا، میر اکھر سنائے پڑھ کے
 بیٹا باشے خان دا، آپ احمد آیا تر تے
 ہتھ سوہے تلوار احمد خان نوں، اُستاد آندی گھڑ کے
 اوہ بنی دوکان بنوں دے، مل صیقلی گرتے
 ماری سو بھائی خان نوں، وچ ہاٹھ دے وڈ کے
 دے نشانی کھاں ڈھاڈھیا، ساون جیویں مرغائی نھانکتی سرتے
 بھٹی نوں رکھاں شاہ غریب دیاں، بانہہ زور آور تے

بھٹی دھریک میانوں کدھی آ، مشال اٹھی ہے بل تے
ماری سو امر سنگھ نوں، نال ہمت دے پھر کے
اُتوں ماریاں بہاب تے مکھتے تلواریں، وڈھ سٹیا سڑتے
ویکھ مڑیا قہقہہ دیوار نوں، دِھنگی جیویا مر کے

35

بندہ بولیا ابھوان، آپ صاحب کجے
چڑھدے راء امیر نوں، تتر بولیا کجے
بیٹا راء سلطان دا، وچ دلاں دے گجے
ساگ وی ماجھی سالم دی، ڈھوا راء دے اگے
تازن نوں آیا چھیڑ کے، ہتھ نیپوس سجے
ماری سو نارو نوں تک کے، وچ سینے دے لگے
دتے سو کر بھھاڑ وی، پاڑ کیتے سو وڈے
عزرائیل وکھالیاں رتم نوں، توڑوں آئے سو سدے
بھٹی نوں سو بھ میدان دی، بھاگ امیر کی پگے

36

وچار: اندر بلوچ تے باہر بھٹی۔ دھراہ دھراہ ڈھولاں دی پئی ہووے۔ ویڑھ
کھلون چھتے نوں۔ چوپھیریوں چھتے دے اُتے واہر بلوچ کوئی نہ کرے۔ خیرے کے

بلوچ ہن۔ خیرے دی ٹھٹی قادر پورتوں پیٹھ اوہناں نوں دس پے گئی۔ چھتا مری وڑی گیوہے۔ ست اسوار چڑھ بہن۔ کیہڑے کیہڑے؟ داد، پہاڑ دا، بیگ، پہاڑ دا، گاما، برخوردار دا، ناما، برخوردار دا، گہنا، قاداتے سلطان محمود۔ جے قادر پور دیاں کھجیاں بچ آئن تاں لے پاسے بھٹیاں دی پیاد کھلوتی ہے۔ اُبھے اسوار کھلوتن۔ ویرھی کھلوتن چھتے نوں جیویں ساون بدل دی گھٹ چڑھ کھلوندی ہے۔ ویکھ کے بھٹیاں دا مونہہ بلوچ داگاں پھک کے کھلور ہے۔ دوئیں بلوچ نتر آون۔ کیہڑا کیہڑا؟ اللہ داد، پہاڑ دا، گاما، برخوردار دا، ساوے توگ ہتھ بچ ہون۔ نتر آون۔ اوتھوں لکراں دیون۔ بھٹیوں شالبش شالبش۔ بھٹیاں آکھیا، ”ساویاں توگاں آ لے بھوڑانی، بڑانے تائیں نہیں جاوَن دیندے۔ تو پکی کڈھو“۔ دو تو پکی کڈھ لیاون۔ گہنا ماچھی مر جے ماچھی دا پتر۔ دینا کھار بڑانے دے وچوں۔ دگائیو تپکاں۔ جوں گہنے دگائی گامے نوں گامے دی گھوڑی میدان اچ رڑھدی جا پئی۔ جوں دینے اٹھائی ساوی دیاں کناں دیاں پرملوں لے کے گولی دھرتی ڈنڈ جا کڈھیا۔ بھٹیاں آکھیا، ”کیہ دینیا! تیری کدی ناہی ہتھی۔“ دینے آکھیا، ”میں کیہ کراں ہا میتھے اپنی ناہی۔ مینوں راجے، حشمت دے گھوڑی آلیوں کڈھ دتی ہائی۔“ اللہ داد کیہ کک گھتے؟ گامے خان دے اُتے گھوڑی چاں پھیرے، جیس ایلے گاما بنیوں نکلے۔ اللہ داد مگر چاں گھتے۔ جا چھتے دے دروازے لاہے۔ پھیر اللہ داد گھوڑی ہکلیاں چاں گھتے۔ دوئیں بھٹی تو پکی ہون۔ سجاد، موہلے دا، راجا، حشمت دا، دوویں دوگاڑے کس کے مرین۔ ہک لگ جاوے بلوچ دے موڈھے بچ۔ دوئی لگ جاوے گھوڑی دیاں بھجیاں بچ۔ جتھے گولی لگی ہائی اوتھے رشک کے تنگ آ جاوے۔

گھوڑی ذرا نہ جنائے۔ چھتے دے دروازیوں اگانہہ جا چند دیوے۔

بھانا تیرا چایئے، سبھ کم خدا دے
تپک گہنے ماچھی دی، اُستاد آندی بنا کے

اوہ گھڑی دُکان بھکھر دے، ہتھ لئی سو چا کے
 اوس نوں چائاں لائیاں پتلی، بند دھرے جڑا کے
 اوس نوں سوہن سپاوے جواہری، کاتب دھرے نوا کے
 ماری سو گامے خان نوں، دھرتلی تے شست دھرا کے
 خان پچیا تے تازن نوں تنگ دی، بھن اندر گئی سو کھا کے
 جیویں سہیلی سب ساویاں، ترٹ گئی سو پنگھ ہوا تے
 جا ڈھٹھی سرے میدان دے، رخصت لئی سو خان پہنچا کے
 گہنے نوں سو بھ میدان دی، محرم، مستی توں، قدم دھریوں لگھا کے

37

نارد پیدھے کپڑے، کل چھوڑی ہے جھنڈ
 ویڑھ دی چھتے دے کوٹ نوں، لے بھٹی گھتن شطرنج
 تپکاں راجے تے راء سجاول دیاں، بن آئیاں قیمت نی جھنگ
 اوہناں نوں کنڈے بہاولپور دے، جہلم چڑھے نی بند
 اوہناں دیاں کڑچولیاں خاص بنات دیاں، پھوک نفروں رکھن چھنڈ
 اوہناں گھت دوگاڑے ماریاں، شیر بچے پتھنے ننگ
 ہک لگی پہاڑ دے داو نوں، دوئی رسی دے تنگ
 تری پھٹی بندوق دینے بھاردی، کناں دیاں لے پرامبلاں، جا دھرتی پیلی سوڈند
 جن ناڑیوں ڈھٹھی ہے پیرنی، ترٹ گئی سو ازل دی ونگ
 گڈی جیویں ہوا نوں، بھن چراغ دی لیا پنگ

ہسی رہی وچ میدان دے، پی کیف سٹے ملنگ
کہ داد نوں اللہ رکھیا، گھر گیا شیرینی وٹڈ

38

سگھر کیتن بھٹیاں، کر ٹھٹ اکٹھے
ڈھول وی گل خوشحال پرہائیں کے، واہ سنگ پلتھے
جمالا، نیرو تے چنگی، دل بھٹیاں پتے
احمد، محمد، نورا، جیواتے جھنڈا، ہتھ لاڑھے رتے
اوہناں چاڑھ دگائے ماہلڑے، وچ سنیا خلقے
عنایت، دودائی، حکیم تے حسن راء کے، آپ ہمھے لتھے
ہوئے بدل اناڑے سار دے، مک آئے متھے
مونہہ دکھایا بھٹیاں، خان پکھیرے ہٹے
آجم، موحم تے صاحب، سلطان دا، ملاح جہاز دے، بھج چڑھن پتے
ہاکاں مسو، احمد دے دیاں، کملی دیاں واگاں نے
کملی بھرے کلاوے، وانگ مونی دھر کے
چار گھوڑیاں رہیاں وچ میدان دے، سریوں اسوارنی پتے
تلوار زیادے راء دی، وانگ بجلی بھکھے
ماری سو تک بلوچ نوں، پرت خطہ سٹے
تس دینہہ راہے اموآنیاں نوں، جا ٹھٹ بلوچاں دا چھتے
دھاڑیں دے نوشے صاحب تے موہلا، ہتھ گانے پتے

دہنہ لاه وی اگری آلے دا، رنج نیوندی وی زیادا گھتے

39

وچار: بھان دے آون دی چڑھ جاوے بلوچاں نوں کاہ۔ لالو نارنگ گائیں
چھڑدیاں ہون دانے کے بھٹیاں دیاں۔ آکے گائیں مار جاون۔ ترائے بندے مروا
جاون۔ دوئے دیہاڑے قادو کے بھٹیاں دا تھینہ سدھرانے بھین پے تے لٹ لے
جاون۔ صوبے کے جوئیاں دے سر آجاوے۔ دوئیں جوئے اُتے دروازے دے مری
جاون۔ ترئے دیہاڑے حاجی قاسم دی خانقاہ اُتے جوئیا چوہان مار جاون۔

سچ خدائیوں آکھے، کجھ کوڑ نہ کہنا
چڑھیا کٹک بلوچاں دا، گھوڑی آلے تے دھانا
لالو نارنگ نوں پاسنے، خاص بھٹیاں دا رہنا
پٹ چائیاں نیں مار وگاڑیاں، اڈار کونجاں وانا
گھوڑے جوان برابری، وچ ہاٹھ پچھانا
خبریں پئین بھٹیاں، وگیا ڈھول دانیا
راجا، سگھرا، مل، مراد، جہانا، وانگ چڑھے اعواناں
جھنڈے تے موہلے دیاں داہراں، ڈھولاں گٹ دھروانا
تپک روشنے موچی دی، بہہ لوہاراں گھڑی سنجانا
اوس نوں چاٹاں لائیاں پتلی، دُکان چڑھیا پاناں
ماریوس تک کومیت نوں، ڈھاہ رکھیوس لکھانا
تیکوں ذرا نہ گھسدا، موچی کھکھرانا

دوئی مشکی نوں ماری ہے، مسو، شیرے دے، پڑ فتوح چوہاناں
 جن چھٹا باز پہاڑ دا، مار کبوتر کھانا
 تلواریں شرف دین فقیر ماریاں تے جھلیاں، آہرن گٹ دھروانا
 چنگا لڑیا میاں شرف دین، کھٹ آیا نانا
 وت محرم تے مستی نوں تار کے، کس تپک وی آیا گہنا
 تک ماری سوگرڑی دے تنگ نوں، سارا ازل دا چاڑھیوس دانا
 مُشکن گرڑی رہیاں وچ میدان دے، دے خاک سرہانا
 جن اسمانوں ڈھٹھیاں بتیاں، کر گتیاں چلانا
 خیریں گئے آپ بلوچ وی، بھرم رہیا خنانا

40

توں داتا جگ منگتا، واہ تماش تیرے
 کوئی جیڈ نہ گہنے خان کے، برابر نہ نیڑے
 چڑھے خیرے تے خان دلدار کے، ہو اسوار چنگیرے
 اوہناں نوں ورم وی چھتے دی دھاڑ دے، جا سدھرائیں ویڑھے
 اوہناں نوں دس وی پکی جوئیاں دی، گل بندے ہیرے
 جوئیاں کیتا ٹھٹ ہڈے تے، ہو رہے تکریرے
 اپڑیا احمد، پہاڑا، مو، جھنڈا، مسو، کٹوتے ڈنگا، نیوندرتھال دے ویلے
 پہاڑے ماریا سیلھا سلطان محمود بلوچ نوں، ٹیک وجھ دی بیڑے
 تلوار وی مسو جوئے دی، نوں چڑھے سو واڈھ ترکھیرے

دوئیں ماریاں سو محمد خان نوں، ہٹا دتوس پھیرے
 ممو، بختاور دے مار تلوار بلوچ نوں، پھٹ ڈیوا بال انھیرے
 ہوٹا نہ چھوڑیا جوئیاں، سار کہیں نوں نہیڑے
 تیکاں ناجوتے چوہڑل دیاں، بھن کھاون وی گوشت چنگیرے
 لکیاں احمدے، پہاڑے جوئے نوں، بھن پنچرتے ہوئیاں اگیرے
 اُتوں ماریاں تلواریں محمد، سلطان محمود بلوچ وی، کر گھتے نیں بیرے
 احمد وداع کریندا، ممو، جھڈیا، کٹوتے ڈنگیا، ویر گھالیائے، تسیں بھرا او میرے
 گھت لوٹی دتی نیں تھینہ پچ، مار نکلن پھیرے
 ویہت نوں بے آرامیاں، پھتو، بہاب دے پیڑے
 پھتو وی مارے نامکاں، لکیاں دچ کومیت دے چہرے
 بہاب تے جھڑ تلواریں، وڈھ کیتا نیں بیرے
 چڑھ بیٹھے نی آپ بلوچ وی، واگاں نپ اُتیرے
 مئین متاں ماہ ملی دیاں، کنیں سلام بھیرے
 ازل وی آندن ول کے، گھت گھسن گھیرے
 کٹک وی گکن ول کے، جُجھ بازاں لے بیڑے
 تپک لگی پھتو چوہان نوں، چک گئے سو ساہ روڑے
 پھتو بہاب دے لاه تگادے، میر، خدایار دا بنھ چڑھیا سہرے
 میر، خدایار دا آہدا ہے: دُعا سلام دیوایے، لطف تے راء سجاول نوں میرے
 لطف، سجاول آہن: کیوں کاہلا پیا ہیں، میر، خدایار دیا! ویراں دے پدھ لمیرے
 جیسن دینہہ متھے نکرے، بھج جاسن جھیرے
 کہ جا پچھ جساں، کسمانے، جتھے ویر کیتن دیرے

وچار: پھیرے تے پھیرا بلوچ کر جاوَن۔ اُتوں حاکی ساوَن مل دی آ
 جاوے۔ آٹیوں وال پیا کڈھے۔ دودھ چوں پانی۔ شینہ تے بکری رل کے چرے
 دیوان کے راج ایچ۔ ویہت دے زارے چائے ہوون خان حیات کیاں۔ ساوَن مل
 سوائی دے پیسے منگنیں۔ دے کے موڈھا سرکارنوں ساہیوال دی سک ایچ کھائی دے
 کوٹ بچ بہن۔ راء موہلا تاں ویر دی باہ وچے لے مرے۔ کچھے راء صاحب تے راء
 سجادل تے آجاوے۔ راء صاحب نفلوں دے اگے دُعا منگے۔ الہی العالمین، توں دانا
 حلیم، غفور رحیم۔ دُعا بھٹی دی قبول پے جاوے۔ بھٹی دھاڑ دا آہر کرن تے کھائی دا
 کوٹ مرین۔

کچے اللہ تاں یاد تے سرتاج، پڑھیے کلمہ، نام تیرا ستارے
 پیدے کیتے نی راٹھ تے کاٹھ، تے سوغات اوہناں نوں ہتھیار دی،
 صفت جاں ڈھاڈھی وچارے
 قادو، نور تے راء سلطان کے، اگوان راجے بھومیے، بخت جاں وڈے لیارے
 جھان دا دادا حسن، صاحب تے راء عارف، وارث نی خصم چھان دے،
 مزاج جاں بھٹیاں نیارے
 راواں دے پاگھاں دیرے، تے اُپیرے جیویں کھراں عدل چکین،
 قیمتی دکھنی پلاواں ہبکارے
 ویر کمتے نی راء موہلے، تولے سوراٹھ چو پھیر دے،
 ہن راء سکے، کندے تے بھارے
 اگے خان خیات کے خان احمد تے گہنا، تے شان پہنا بلوچ سردار،
 تخت ویہت دے زارے

ساون مل پیے مگنے سوائی، تے جا مل بیٹھے کوٹ کھائی دا،
 زور دے موڈھے سرکارے
 راء صاحب تے علم فرنگ، تے سنھ جائس ویردا،
 سد لطف، سجاول نوں راء، کٹو چنارے
 ککا، کندا، صاحب تے راء کریم، تکمین بدھانیں دھاڑ دا،
 ٹپ جا اٹھے دیہاڑے
 سجاول، وساواتے راء قادا، سد صاحباء آہلے دا، حصے دار ویردا،
 سار دے بھانگے وڈارے
 دُلا، مراد دا، جھنڈے دا عالم، معلم ہون جگ وچ، گاواں صاحب، پہاڑ دا،
 راواں کیتے تیارے
 لطف تے راسردار پہن ہتھیار کر نکلے، ہتھ بنھ گانے ویردے،
 نوشے جانجیاں نظارے
 راواں دھاڑ دیاں گڈھیں دتین پھیر، سد میل یارو آنے،
 آہلا، مراد، جھنڈے دا، راء شکر و نوں تارے
 کوجیڈ تے ہے نی برابر، ساگر ذات بھٹیاں، پہن جا کپڑے بلغارے
 دھاڑ دا آہری، جو نیا جھنڈا، ادھ وڈا، سارا مسو ویردا،
 مو، کٹو تے ڈنگا، موہری دھاڑ دے چارے
 بھٹی پڑھن نمازاں تے منکن دُعا، لگھ دریا ویہت دا، ٹھیل جا دتے نواڑے
 راواں ڈٹھا ہے کھائی دا کوٹ، سٹے بلوچ گھت چاندنیاں،
 مستی نیندراں خمارے
 جیویں واسیں چڑھیاں مہتابیاں، تے جا گیاں انھیری رات وچ،

نفران ہتھ پکھے جھمارے
 پاجھیاں ستن میر، امیر، تے تقدیر سوان رل کے،
 مکیوں آئیاں مورتاں، ککھ عالم دھرے مقدرے
 راواں دل وچ گھتیا سچ، تے ٹپ پئے نی کوٹ نوں،
 دھاڑ دے چڑھی اماڑے
 راء لطف نی ہے تلوار، تے چپار بھٹی دل دا، اوہ گھڑی بھی مٹھن کوٹ دے اُستاد،
 بہہ چونیاں پاکارے
 راء کر بسم اللہ تے لئی ہے نپ، فلک وی آئی اسان توں،
 چن جیویں بدلوں چکارے
 دو ماریوں میر، امیر نوں، نال تدبیر نکھیڑے کرم دے، لتھے ونجارے
 ترسی چھنڈی سوتک فقیر نوں، چوتھی ملکے میر نوں،
 پنجویں عجمت برج نوں مارے
 راء ڈھو ڈھینڈا احمد تے گہنا، تے لہنا منگدا لطف، قدم لگھ دھریوں ودھارے
 دو ماریوں محمد خیرے کے نوں تک، تے جھٹ کر بازاں دا اپڑیا،
 کوٹ دے پوہتا کنارے
 تلوار مریندیاں گئی ہے ترٹ، تے چھٹ گئی سوہتھ چوں،
 دوس جا دتا سولوبارے
 محمد تار یا برخوردار، ماری سوتلوار لطف نوں، دھک جیویں پہاڑ نوں،
 راء لئی ہے ڈھالے
 دوئی ماری ہے خان سچیت تے کچ ڈھوا ہتھ پھل دا، کنگن گھر گھتیا سنارے
 بھرا دی راء سردار لئی آیا کنڈ، ونڈ دتوس سار نوں، ماری سومر نوں ساہویں،

پچھانہ جا ڈھٹھا اُلا رے
 بھیریں پیاں اپڑن بھرا، بھاء دنڈیا سو جان کے، دوئی گھس کے گئی ہے خان نوں،
 لگی لطف نوں نال نروارے
 راء عالم برچھا پھڑیا، جڑ دتوس احمد خان نوں، وڈھ بنجرتے اندر ڈکارے
 جیویں کوھوسو ہندی لٹھ، دھک وچھ دتا ملاح وی، جھوس دے بیڑا کھلارے
 امیرتے آئن قادا، وسادا، بنھ دعوی لڑدے، چونچے بہہ نھاتا خان وی،
 تلواریں وانگ پھوارے
 تلواریں بھرن گھٹتے لین سواد، یاد کر رکوع جوں سجدے،
 پڑھ سجدے گزارے
 جیویں نوشے نوں کامن گھتن نال نیورے، دے تھورے تے کرن زور وی،
 منکن لاگ راہ رتیاں چارے
 موہرے آیا صاحب، پہاڑ دا، پوترا بلند دا، راء محبت نوں تار دا،
 دلاں دا سرخرو میدانیں چھاڑے
 پہلی ماری سوتیک کے لنگر، کھا اندر گئی ہے خان دا، جن سو ہے ویس نورنی،
 کڈھ تونگوں واڑے
 پیڑیاں دے وئے مراد تے کالو دا آہلا، پوترے یارو دے،
 ناں گنایا نیں پاہلا، مرین تلواریں راواں فرض اُتارے
 بھٹیاں جو لے چڑھے جوئے صوبے کے رانے، اوہناں ماریاں تلواریں،
 اپنے ناں اگھانے
 ممو، کٹوتے ڈنگا، اوہناں دیاں رائیں گلاں، کھڑک خان حیات کے دارے
 جوئیاں اُگاہیا احمد، پہاڑا گھالیا نیں ویرواہ، کیتا نیں چارا،

جھنڈا پڑھے شکرانہ الحمد چترے
 مو، ڈنگے دی جھل تلوار آپ گیا ای گاما، جیویں کٹونوں ماریاں تیویں لنگرنوں،
 پوندیاں ڈٹھیاں خاناں، وکھ ویراں دیاں چائناں، گھاٹ وڈے اُجاڑے
 یارے نوں مارے راء سردارا، پھٹ بوہٹا چاندی کرے چکارا،
 ساہ ودھے خان دے، غور جندے مدارے
 عمت برج نوں ماریاں کٹو جوئیے تے مومنے جے، کرٹوٹے سٹے نیں خان دے،
 دوویں جوان کرارے

احمد یار تے آیا مو، بختاور دا، بھٹی صاحب، کڈھ منشاہ مرین تلواریں،
 اوس نوں ورم احمد، پہاڑے دے، اوس مسو، خضر اگاڑے
 محمد تے میر کوٹوں ماریا دھرک، تے جلتھ وی آئی زمین تے،
 امبروں ڈھٹھے نی تارے
 کوٹوں آوندیاں آئے کستوری دے بے، ٹک دُ لے گھتے ہانس وی،
 وداع کر سروں اڈارے
 سجال، موہلے دے میر نوں ماریا، توگ تے اوگ وی بھٹی دا،
 وڈا شیر مار گھارے
 دُلاتے راء سجال، جیویں واگھ، الاول دا، ذات بھٹی سنوارے
 جھنڈا چدھرڑ تے جھنگڑا بھروانا مرین تلواریں، لاه دتیاں نیں کھاناں،
 کوٹ تے چڑھے زور دے الارے
 واہ سیلھا نپیا مہیں خضر فقیر، پڑھیاں ہویاں دی کاوڑ شاگرداں دی تقصیر،
 زور دا الاریوس پار لگھا کھارے
 مرجانوں تے حاکما سو بھی نپ آئے سرواہیاں، تے واہیاں نیں خان میر نوں،

جن کنگو سوہندا نوشیاں، خان نون رت جھبارے
 اگے سو بھیاں ماریا اورا تے لک، وٹ مر جا آئن حاکما، ہاشما، مراد، پناہ دا،
 اوہناں دیاں راٹھیں گلاں، گلوتر جانن سارے
 بھٹیاں ماریا لنگر، محمد تے میر، امیر، نیر چلن دیہت دے،
 سندھ وانگ کونجاں پکارے
 میدان تے آئن رگو، گہنا ماچھی ساتھی بھٹیاں دے توڑ دے،
 بوٹا، گودھا، مرین تلواریں، گھت نیوندرراں ہرکارے
 تپکاں ودھے، مستی ماچھی کیاں، بنیاں لکھنوتے بگھنوتے وی، مونہہ جھماں دے،
 کنڈے جڑے پٹیاں لے
 اوہناں سیوے دن چھوڑ، جیویں چتوڑ ماری اکبر، راء لطف، سجاول نون کھائی دے کوٹ،
 ٹاک سنے وچکارے
 ایہہ میر، امیرنی گہنیا! آہدا: سد وساوا ہادا نہ رہی دل وچ، بھٹی کھلا ونگارے
 بلوچ ہٹ کھلوتن سُن کے سد، حج کیتی جیویں حاجیاں، مومن لبیک پکارے
 راء صاحب دے نفل منصوبے، پے قبول تے مقبول حاصل ہن،
 بھٹیاں دہنہہ کٹے پواڑے
 چوغٹیا جھماں دا ساتھی ایمان، تے ساگانج روشن جہان وچ،
 کلمہ کریسی چھٹکارے

42

وچار: پاڑ پاڑ آون لطف تے راء سجاول۔ سیونے آ جاون صاحب، کریم

نوں۔ ڈیرے ساون مل لتھا پیا ہووے۔ جھنگ دی گدی تے مولراج ہووے۔ بنوں
 نونہال سنگھ ہووے۔ آپ گہنا خان ڈلھ جاوے۔ لال گس جاوے۔ منجی چاں ملے۔
 پڑھیں بلوچاں دی سہائل، سلطان محمود، فریاد، فریاد کرین مولراج تے۔ کھائی دا کوٹ مروا
 کے میر، امیر واسطے۔

سوراں میں سچے رب نوں، پیر کیچن یاد
 سہائل، سلطان محمود وی، جھنگ کرن فریاد
 صاحب لاه کھڑکی دتی بھٹیاں، گھت گئے فساد
 بخت دی ساون مل کے، بے انت حساب
 ہمارے نی بھار دیوان کے، سکھ رعیت لاڈ
 چڑھتل دی مولراج دی، باہر کڈھ اسباب
 تیبو، کنگ تے پلٹنیں، بھر دیاں ٹھیل جہاز
 دتا سو سیک بھٹیاں نوں، کون جھلدا داب

43

خبراں پینیں بھٹھے، آئے کوٹ ہلکارے
 آمد وی مولراج دی، ہوئے بدل اناڑے
 ساہواں چڑھیا راء کریم وی، کر ملن سرکارے
 کر سلام مولراج دا، کچھری وچ پیارے
 ”اوئے مندا کیتائے بھٹیوں، کنیں کھلار کھلارے
 لنگر، محمد تے میر، امیر بھی، لال کھپائے چارے

دے حاضر بانہہ دی ضامنی، منگ لیاں سارے“
 کرے قیاس دھیان دا، بھٹی جواب وچارے
 ”صاحب لے وی تول جواہریاں، مل قیمت بھارے
 مندا نہ آکھ دیوان توں، رب کم سنوارے
 تیری اینوں لگھ کے، جا باہر مارے“
 نذرانے لالے جی نوں، شیراں دے ٹالے
 جھیرے سہاگل، کریم وی، دے گوڈی اکھاڑے
 لے سرپا کچھریوں، میلکھ ہوندا وارے
 چک چٹی راء کریم وی، میل آیا پاڑے

44

وچار: آوندیاں کٹکاں نوں راء کریم ڈک آوے، راء صاحب دی رکھ کر
 کے۔ ویہت دے صوبے تے چھھاں دے صوبے دا متھا لگ جاوے۔ ویردی چہ وچ
 راء صاحب پرچاونی کر گھلے گبنے خان دھر۔ میر، امیر دی واسطے۔

لکھیا لوح قلم دا، آپ دیوے قادر
 تقدیر رہی نہ نال پیغمبراں، جھھاں نوں اتری چادر
 ویر وی جوا سراں دا، کچھ ویکھ جوان بہادر
 تسیں بیٹے خان حیات دے، کھو جیڈ وی دوہیں برابر
 احمد تے گہناخان، بادشاہیں منظور اکابر
 تسیں کمی پیاں نہ ڈولیو، کوٹھی دل تہاڈی نادر

تھاڑے لنگر ڈیرے تے ٹھوڑ کچھریاں، آئے سوالی دی لیو آدر
تساں تاریا محمد خان نوں، جیویں پرت رکھی ہمایوں تے بابر
ذات بلوچاں دی گہنیا نے او، جیویں مڈھ سمندراں ساگر
تیرے مارے میر، امیر نی، کر وچلا خانہ جاگر

45

وچار: ایہہ تاں راء صاحب اکھوا گھلے، پر داناواں دے ولدے، داناواں
دے پرتے، داناواں دے الاون۔ گہنے خان اکھوا گھلیا۔

تدبیر نہ ملے تقدیر نوں، میٹے آپ خدا
توں وچ بھٹیاں دے صاحب، رائیں امیر امرا
گناہ وُنجیدیاں نیکیاں، بدیاں سروں ادا
پھٹ وی جاون مل کے، جے ملہماں لائیے چاں
کاوڑ وی جاوے ہٹ کے، تیری زبان دے ساء
جگر جھان دے وڈھین، بہن نہ دیندی ہاہ
پاڑے پے گئے دلاں دے، کیہ کرن دانا
قیامت ہسائیں رل کے، انجیں رب رضا

46

وچار: گہنے خان اکھوا گھلیا راء صاحب تیری زبان گھیو دی کڑچھی ہے۔ پر

تھاڑے اساڑے آخر میلے ہن۔ ہزار روپیہ چٹی لکھوا لے مولراج بھٹیاں توں۔ جیویں
 ساون مل تے لکھیا گیا۔ ساون مل آکھیا، ”بھٹیاں توں چٹی وی کائی نہ لینی۔ بلوچاں
 دیاں قبریں میری زمین چوں پنا کڈھ۔“ جوں گہنے خان سنیا۔ گہنے خان آکھیا، ”ہے
 کٹک جے ویر لایا تاں وی ہتھ کجھ نہ آیا۔ جے کویا سے تاں وی ہتھ کجھ نہ آیا۔“
 آپ گہنا خان چڑھ پوے جاوے ملتان ساون مل دی کچھری وچ۔ فریاد،
 فریاد کرے کھائی دا کوٹ مروا کے میر، امیر دی واسطے۔ اگے دیوان ہووے کاوڑچ۔
 گہنے خان دے جواباں نال ڈھل آوے۔ گہنے خان نوں چھتے لے آوے پرچاؤنی میر،
 امیر دی کرے۔ راء صاحب تے خط چاں لکھے۔ تھاڑے وڈے وڈے پچا پچاؤن۔ جے
 راجے گلاب سنگھ، کھیم چند تھاڑیاں باہاں منگیاں توہیں باہاں نہ دتیاں۔ جے کمیدان لہور
 آلے جمعدار دے سانگ دا زور رکھنا ہیں تاں نہ رہن دیاں۔

داتیاں اگے منگتا، تعریف پڑھ سنائی
 مارے میر، امیر دی، خبر ساون مل تے گیائی
 صاحب ایڈا مخول ہے بھٹیاں، مار لئی نہیں کھائی
 ”اوئے راج پتھیاں گہنیا، سیڑھ ساہیوال دی پچھو لائی
 میری اینوں وی گیائیں باہر، بھر بیٹھوں سوائی“
 صاحب راج وی تیرے ویرے، ساونوں طاعت نہ کائی
 تیرا تپ کمال زورال ہے، شینہہ بکری رلا چرائی
 ہمسے ویر وی سٹے گھت کے، سن بھٹیاں لاہی
 جے زخست دیویں زبانون، تاں تلوار ویکھے خدائی

سُن جواب وی گہنے خان دا، دیوان آیا ڈھل
 پرچاونی میر، امیر دی، کرے اخلاص وی ساون مل
 تسیں آڈ وی چھتے دے کوٹ وچ، بہوں جاگھیں تے کرو تسل
 اوہناں گڈیا اپنے سر تے، جوگ دتا نیں ول
 سمجھ گھلیساں نال بھٹیاں، مکا کٹک ڈھویاں میں گل
 اگے ساہویں ہوئے کمیدان، ڈھیر رکھی تہاڈی گل
 تہاڈیاں باہاں منگدا راجا، ڈک گھتیا موں ٹھل
 جے بھلا چہیناں صاحب، نپ دھڑوئی وی دیرے تے گھل
 تینوں ساگک جمعدار دا، جھٹ گھتساں نہ پل
 لکھ پروانے ضرور دے، بھیج دتے بھٹیاں ال

وچار: خط آ جاوے راء صاحب تے۔ ہلکارا چھھاں نوں آ جاوے۔ دینہہ
 نیزے برور تے بھوئیں تراے دی ہو جاوے۔ خلقت راء صاحب دھر مونہہ
 چاں کرے۔ جیویں گانے تے مہندی تھال چکیو دے ویلے نوشے نوں جیج ویہدی ہے کہ
 چن رمضان دا تاکید دے دسدا۔ زمیں کمب جاوے۔ آراستہ سر مقید۔ راء صاحب
 رہے۔ آپ نہ چڑھے تے بنیتی ٹور دیوے۔

آیا دھر ڈاٹ چھھاں نوں، دیوان دتا زور
 زمیں کبی تے بھٹی نہ ڈولیا، صاحب دلوں نہ ہویا ہور

عرض پردانے تے بینتی، لکھ گھلیوس موڑ
 صاحب ترکہ مال آبادیاں، آپ لہور ٹور
 چشم چراغ ہیشگی، تسیں جانو دی کول
 تیرے عمل نہ بے فرماگی، جے پوے اساڈی دی لوڑ
 جان ماریا میر، امیر نوں، تیرے نہ بنے آں چور
 ویر چایا ہے ساہیوال دا، تسیں نہ کرو اجوڑ
 تہاتھوں پچھے نونہال سگھ، جا سلام بھریاں توڑ
 جے کریں حمایت بلوچاں، گھر کھلا ای لہور

49

وچار: راء صاحب آکھیا، ”جے توں دھڑ حمایت بلوچاں دی کریں تاں توں
 دی لہور دا نوکر ہیں۔ میں وی لہور دی رعیت آں۔ میں لہور لگا جاساں۔“ خط اُتے خط آ
 جاوے۔ راء لطف دی وچ تعریف لکھی ہووے۔ لاکھی بردار، تیبہدی آ جاوے۔ ”شتاب
 ملنا چاہیے راء صاحب۔ تینوں دیوان یاد کیتا ہے۔“ جیویں دُلے نوں اکبر بادشاہ کیتا۔
 جیویں راجا رجولی دا سلطان خان چبھ لہور یا یاد ہويا۔ راء صاحب نوں راہ وچ رکڑاں
 پوندیاں جاوے۔ توں ساہواں چڑھیا ہیں۔ تیرے اُتے نت اٹھویں پھر واء سلات
 ہوندی ہے۔

آکھاں نال حساب دے، میر اکھر گایا
 ویر وی قادو کے گھر دا، رل سلطان کیاں چایا
 اُمید ودھائی آ لطف، واہ پڈکا ای لایا

پروانہ دیکھ ضرور دا، شتاب لاٹھی لے آیا
 ملنا چاہیے صاحب، ساون مل سدایا
 نیت ساہواں چڑھیا راء وی، پت رکھیں خدایا
 جیویں ملیا چھ سلطان خان، تول اپنا وایا
 عرض وی لکھ عدالتی، جا سلام توڑ پہنچایا
 کہ جییں دی مقال کچھریئے، سلام صاحب آیا

50

کپر دی دہشت، شینہہ دی دکھالی، کڑک سردار دی، امام دی بانگ،
 بھٹی دی زبان، برکت کلام، صفت صاحب دتار دی
 جیویں سید خاں گلکھڑ، شہادت خان کمالیے، موج دین کاٹھیا،
 کمیں دُلا سمھالیے، برابر چواہاں، پگ جولی مقدار دی
 زبانون بولے راء تھوڑا، پھل لگے دوڑا، میلکھ کن دھرے توڑا،
 شان اُچا تورا، سُدھ رکھے چودھار دی
 عبادت نماز، دُپلھی جیڈ جو مزاج، کول سونا جو ماد، جیویں باغیں گلاب،
 چار راء صاحب، بانسراں بہار دی

51

وچار: بھارے بھارے زمیندار بیٹھے ہوون۔ ڈب، تزگڑ، مرالی، کملانے،

دولتانے، ڈاہے، سندے، بھپلا، گرم سردار، نرم بات دے نال بھٹی نوں سوال جواب
کرنے آجاون۔ چٹھدیاں ساون مل آکھیا۔

راج وی ساون مل دے، پہن کنواریاں ٹرن پشینہ
فرانٹیش نجیب تے گیٹے، قتل باش وی لین روزینہ
جیں وچ دیکھے ترن وی، بنھ دیرے گتے مہماں
”توں وند نہ دینائیں صاحب، نیوں کریں تعظیماں
جدے پوے کماں دی بھٹیڑ، مل پوے کریم نشینہ
تیرا ادہلا ڈھال بھرا ہے، پیار معلم زمیناں
اپٹھا گیٹیا ہے بھٹیوں، سر چائیاں ہے ایناں“
طبع وی دیکھ سردار دی، بھٹی کرے وی عرض مہینا
”صاحب ٹکے وی جتنے لوڑیں، سبھ تیرا ہے مال خزانہ
اساں دیریں مارن اپنے، کھا گئیاں بھیناں
جان گھنیا ہتھ کڑاہ وچ، سر پرست پیا دینا
کہ جیرا تیرا ہی چاہیے، سر چھتر مہما“

52

اکھے کوک کچھری بھٹیوں، فریاداں دینہہ تے رات
منشی رنج ہن صاحب، نت کریندن واسلات
ٹکے بھریندے او واجبی، کوٹیں رہو وسواس
مست خماری اپنی، ہتھ دفتر واچھ

تساں ماریا میر، امیر نون، ونجیے لعل سوغات
 اٹھ قطارے رنج کے، بھر بیٹھے او ساتھ
 سنگ وی لاهی ہے میلکھ دی، نہ رکھی میری وی طاعت
 پنچھی دھڑوسی پہنچا دے، آپے لیاں میں سمجھ ڈماک

53

بندہ وڈا نقصانی، رب گناہاں توں پاک
 تساں سد بلائیو وی کاردار، رکھن عذر اتفاق
 سولھاں تلکے جھنگ دے، پچھ دیکھو ساک
 توں سردار سلامتی، تے رعیت ہاں خاص
 توں سمجھ کے آپ نیاں کر، دلوں کرو عذر تپاس
 جیویں لگی گہنے خان نون، کٹو، موپے دے گھر بستھ
 توں باہاں منگناہیں بھٹیاں، میں حاضر آں آپ
 جے اُتھوں دیواں نپ کے، وٹا لیدن راٹھ
 بارھاں کوہاں دے زمیندار، کر ویسنی ڈھاٹھ
 بھنے نہ آوندے ہتھ وچ، بدھے نہ وسدے واس
 وسوں وی رتجھ محبتاں، بہائیو وی نال انصاف
 چار ہزار روپیہ نذر، لیو وی مال زکوٰۃ
 بادشاہیں منظور ہے صاحب، رب بخشی سو دات
 ایہہ جن آیا ہے بھٹی خیر نال، ناں اپنے جاپ

بھٹیاں نسوآئیاں دی وار

”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ دے موہری پاتر بھٹی تے نسوآنے ای ہن تے ہن دی ایہہ قبیلے جھنگ ضلعے دی تحصیل چنیوٹ تے تحصیل جھنگ دے سنگھم اُتے بیٹھے ہن۔ اتھے اسیں پہلاں ایہناں قبیلیاں دا ویروا دیندے آں تے ایہدے گروں وار بارے گل کریاں۔ جھنگ سرگودھے دے سنگھم دا واسی بھٹی قبیلہ بارھاں کوہاں تیکر کھلریا ہویا ہے۔ انگریزی راج سے کڑانا بارنوں نہری پانی راہیں آباد کرن گروں جو ہے قبیلیاں وچوں بھٹیاں نوں کڑانا بار وچوں رقبے ڈھیے۔ ایس پاروں کجھ جی سرگودھے دے چکاں وچ دی اُچل گئے، پر ایہناں دی جدی جو تحصیل چنیوٹ تے تحصیل جھنگ دے ای پنڈ ہن۔ ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ ڈسٹرکٹ“ موجب:

"The Bhattis own a block of villages between the Shah Jiwana villages in Jhang and the Lali villages in the Chiniot Tahsil, all on the west bank of the river; only three Bhatti villages are in the Jhang Tahsil."(1)

نسوآنا قبیلہ صدیاں توں نسوآل دا واسی ہے تے جھنگ سرگودھے دے اُچھے

آلے سنگھم اُتے کئی پنڈاں دا مالک ہے۔ ملک سارنگ نسوآنا ہوراں اساڈے ہک سوال
دے جواب وچ دسیا:

”اساڈے ہک وڈکے دا ناں نسو ہا جیس دی اولاد
نسوآنا اکھوائی۔ نسو توں چھ پیڑھیاں اُتے کاہنگی ہو یا ہے جیہدے
توں کاہنگی دی آہدن۔ ٹوٹا دی نسوآنے دی ال ہے۔“ (2)
نسوآنیاں دے جدی پنڈ تھانہ کانڈی وال، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ
آوندے ہن۔ ایس جوہ نوں نسوآل دی آکھیا دیندا ہے۔ مغل سکھ راج دی بندوبستی وٹڈ
موجب ایہہ جوہ ’تپا کالو وال‘ دے ناں نال دی وجی۔ ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ
ڈسٹرکٹ“ وچ نسوآنیاں بارے لکھیا ہے:

"The Nissowanas are a pure Jat tribe,
though recorded as Rajputs in 1901. They
inhabit the northern corner of the Chiniot
Tahsil and have a few villages in the
Shahpur District, where 509 were
enumerated as Jats. They have no
connection whatever with the Sials, in
spite of termination *ana*, and are more
nearly akin to the Tiwanas."(3)

جھنگ دے ایہناں دو قبیلیاں دی وار دی کہانی انج ہے کہ سپاہ سنگھ موضع
مہنگ (نہنگ) تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا قادر بخش، پناہ دے بھٹی آل ڈاچیاں
چرائی کان گھلدا ہے۔ نسوآل دے اٹھارھاں اسوار آکے موضع ماہ ملی، تحصیل جھنگ

دے کولوں ڈاچیاں مار لیندے ہن۔ قادر بخش ستاں سواراں نال نسوآنیاں دا بچھورا کردا ہے۔ الدانا ریلوے سٹیشن ضلع سرگودھا دے لاگے ہک پُرانے رہنے کاواں آلی نون وچ بھٹی تے نسوآنے لڑدے ہن۔ نسوآنے قادر بخش سنے دو پُتریں مار کے وگ ویندن۔ دو بھٹی پھٹی ویندن۔ وار کار نے قادر بخش دا مرن ورھا سمت 1862 دسیا ہے، جیہڑا عیسوی سال موجب 6-1805ء بنا ہے۔ وار کار دے لفظاں وچ:

”سمت 1862 چالھویں دیہاڑے عمر، نور دا باوی بندیاں نال مری جاوے۔ گل دی ٹھی اُتے عرفانا جن بیٹھا ہووے۔ ترانے منگو جھیں تے پنج وگ گائیں دے چے مار لے جاون۔ لال خان بلوچ بھٹیاں دے ہتھوں مری جاوے۔ چوگوت ویر لگ جاوے۔ مال وی مری جاون۔ بندے وی مری جاون۔
بھٹی جھورے چت آ جاون۔“ (4)

نسوآل دی جُوہ دا حاکما علیانا موضع کلری، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ آوندا ہے تاں بھٹی تھڑا دے کے موضع کلوکا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ قتل کر چھڈن۔ نسوآنے حاکمے نون دفن کرن توں پہلاں بھٹیاں دے پنڈ ٹھٹھا عمرا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ اُتے ہلا کر دیندے ہن۔ اوہ منگو وی مار لیندے ہن تے دا ہک بندہ وی مار جاندے ہن۔ قادر بخش بھٹی دے پُتر موہلے دا ہک متر ناٹو دولتانا ستارھاں بندیاں دی واہر لے کے نسوآل تے ہلا کردا ہے تے نسوآنیاں دیاں گائیاں مار لے آوندا ہے۔ دُونے دیہاڑے نسوآنے ہلا کر دین۔ موضع ماہ ملی کول بھٹیاں دے دھڑے دا ہک بندہ مار جاون تے مال وی مار لین۔ وت ناتو دولتانا جا کے منگو تے گما دوویں مار آوے۔ پھیر نسوآنے سکھاں دی مدد نال بھوڑانی توں گھوڑی آ لے تائیں گھوہ ساڑ جاون۔ دو بندے وی مار جاون، پر بھٹی نہ لڑن۔ امیر، سلطان دا بھٹی جاندی پتی

واہر کولوں گائیں کھس لوے۔

نسوانیاں دیاں دو مونیہاں کسمانے تے سرگانے آپس وچ لڑ پیندے ہن۔ کسمانے بھٹیاں دے نال رل جاندے ہن۔ حبیب دے واڑے، چک 77 جنوبی تحصیل تے ضلع سرگودھا کول لڑائی ہوندی ہے۔ بھٹی نسوانیاں دے چار بندے وی مار لین تے یارہاں سو مجھ وی مار لین۔ مسورا، کالو دا نسوانا ساہیوال دے نواب فتح خان بلوچ کول جاوندے ہے، پر اوہ مدد نہیں کردا۔ بھٹیاں دی واہر مجھیں ونڈ لیندی ہے تے دودھ دیاں مجھیں موندنا شریہ، تھانہ قادر پور تحصیل تے ضلع جھنگ دے شیر شاہ کول امانتی بہاوندے ہن۔ مسورا، کالو دا موندے تے ہلا کردا ہے، پر شیر شاہ اگوں مقابلہ کردا ہے تے انج نسوانیاں دی واہر مجھیں نہیں لے جاسکدی۔

مسورے نسوانے دیاں مجھیں مارن مگروں کسمانیاں تے سرگانیاں دی لڑائی دودھ ویندی ہے۔ کسمانے جدی جوہ چھڈ کے بھٹیاں دے علاقے وچ آونا چاہوندے ہن۔ بھٹی جھنگ دے اخیر لے حاکم نواب احمد خان سیال کول جاوندے ہن۔ اوہ اپنی فوج نال گھلدا ہے تے پندرہاں راتیں بھڑانے رہندن۔ مسورا سکھاں دی فوج لے آوندے ہے۔ لڑائی ہوندی ہے تاں سکھ نس جاندے ہن۔ مسورا، بہاب دی وچ لگ جاندا ہے۔ مسورا نسوانا وت ہلا کردا ہے تے انھیرے چک تحصیل سلانوالی، ضلع سرگودھا وچ کسمانیاں تے بھٹیاں دی واہر نوں نساوندے ہے۔ کسمانے تے بھٹی موضع ارڑ، تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا وچ جا لگدے ہن۔ نسوآل دے دو راٹھ محرم چدھرڑ تے چاہنگو بھٹی بھوڑانی دیاں گائیں مار لین۔ زیادا، احمد دا کھی بھٹی بڑانے آلا نو اسواراں دے نال دوواں نوں چک کے مارے۔ نارنگ نسوانا موضع کلوکا، تحصیل چنیوٹ لکوا لے۔ جھنگ دا حاکم مولراج بھٹیاں، چپیاں تے سنگراواں نوں نسوآل دے پنڈ لٹن دی اجازت دے دیوے۔ بھٹی نسوآل وچ جا کے مال وی مار لین۔ نھو نسوانا بنجھ کے

مولراج نوں دے دیوں۔ پڑیاریوں قتل کر چھڈن۔

نسوآنے سجاو لے اعوان نوں گھل کے گنجے بھٹی دی مجھ لکوا لین۔ گنجا بھٹی مجھ
لین جاوے تاں نسوآنے ہتک کر کے اٹھا چھڈن۔ کلی تے عرفانے بھٹی رل کے دھاڑ
چاں دھنواں۔ نسوآئیاں دا سردار بگا نسوآنا مار آدن۔ زیادا نسوآنا بنھ لین۔ نسوآنے میلا
گھل کے زیادا نسوآنا بھٹیاں توں لے لین۔ نسوآئیاں دا سردار نارنگ، جکو دا بہوں وڈی
دھاڑ لے کے بڑانے اُتے دھاوے۔ بھٹی پوری واہرنوں نسا چھڈن۔ انج نکلے وڈے
اٹھا رہاں ہلیاں مگروں ایہہ لڑائی چالھی ورھیاں پچھوں جا مکدی ہے۔

بھٹیاں نسوآئیاں دے ویر دا کارن ڈاچیاں ہن۔ ایہہ ڈاچیاں سپاہ سنگھ قادر
بخش بھٹی کول گھلیندا ہے۔ پرانے دھن پچھے بھٹی نسوآنے کیوں لڑ پمدے ہن؟ کیہ سپاہ
سنگھ وی بھٹیاں نسوآئیاں ورگی کائی دھر ہے؟ جانگلیاں دا راج ساہیوال، جھنگ وچوں
تاں اجے مکا نہیں، پر ایس جوہ وچ سپاہ سنگھ کیوں آگیا؟ کیہ بھٹی امانتی مال پچھے ای
جاناں وار چھڈ دے ہن؟ ایہہ سوال سہج سبھا وار پڑھدیاں ہی ذہن وچ اُبھر دے ہن۔
اتھے اٹھا رھویں صدی دے پنے پھرولیاں کائی تند متاں ہتھ لگ جاوے۔ بھاویں
چڑھدے مغل راج دیاں نیہاں وچ ای ہندوستان دے کھیرو کھیرو ہوون دا بارود
بھریا گیا ہاتے دیسی دھراں ایس ستیویں توں ویہر دیاں وی رہیاں، پر اورنگ زیب
دے مرن مگروں ایہہ بھرم بھا وی ویندا رہیا۔ مغل شہزادیاں دیاں تخت نشینی دیاں
جنگاں، نادر شاہ دا حملہ، مرہٹیاں دا سرکڈھنا، ایسٹ انڈیا کمپنی دے پیر پارانے تے
پٹھاناں دے نت دیہاڑی دے ہلیاں پاروں تاں مغل شاہی دا ساہ ست ہی مک گیا۔
پنجاب اُتے احمد شاہ تے اوہدے پٹھان وارثاں شاہ زمان، تیمور شاہ تے اوہناں دے
جرنیلاں ہلیاں دی وہیر گھتی رکھی، پر پٹھان راج قائم نہ کر سکے۔ اوہ چڑھدی کنی دے
ای بھائیوال رہے تے جدھروں چوکھے مال دی آس ہوندی اوہے نوں حکمنامہ لہ

ویندا۔ 1753ء توں 1756ء تیکر پنجاب دے نوگورنراں دی بدلی ہوئی (5) پر ڈاواں ڈول سیاسی صورت حال نوں کوئی وی سنبھال نہ سکیا۔ نت دی لٹ مار تے قلام توں اک کے پنجاب دے سکھ کساناں اپنی 'راکھی' آپ کرن دا سوچیا تے اوہناں 'چوتھ' دا ٹیکس لاگو کر کے اپنی تے اپنیاں دی ذمہ داری موڈھیاں تے سٹ لئی۔ بھگت سنگھ دے آکھن موجب:

"Thus *rakhi* system was certainly an improvement upon *chauth* as the Sardar offering *rakhi* to a village or an area considered himself under obligation to give protection to the people from oppression and attack from whichever quarter it came, as against the practice of *chauth*. Secondly, the areas under *rakhi* could rightly be called the spheres of influence and these areas formed the basis of future Misals."(6)

ایہہ راکھی وی ہوئی ہوئی مٹلاں مار دے ہوئے سکھ مسلاں دے روپ وچ پورے پنجاب اندر کھلر گئے۔ ایہہ جٹاں توں سردار تے وت راج مہاراجے بنے۔ ایہناں دا متھا ہن مٹلاں پٹھاناں دے تھا پڑے نواباں نال ہا، جیہڑے سرداریاں نوں جدی حق سمجھدے ہان۔ جھنگ سرگودھے دیاں جو ہاں وچ پہلاں بھنگی مسل تے وت شکر چکیہ سرداراں کھنے دا زور دکھایا۔ نور محمد مولوی ہوراں دے لفظاں وچ:

”جب دولت سلطنت پنجتہ کو ضعف آگیا اور لاہور اور امرتسر اور ان کے گرد و نواح میں سکھوں نے غلبہ پالیا جیسا کہ لاہور میں سردار گنڈا سنگھ رئیس تغلی مقرر تھا۔ اور جامداری ملک چناب کی اُس کے سپرد تھی۔ اس وقت میں جس قدر سکھاں متغلبہ پرگنہ کے رئیسوں سے جو چیز سالیانہ بطور رشوت یا مالگزاری کے نام پر لیتے تھے تاکہ اپنے حملہ سے اس ملک کو نگہ رکھتے تھے اس کو جامداری کہتے تھے کہ فلاں سکھ فلاں علاقہ کا جامدار ہے۔“ (7)

جھنگ وچوں جامداری وصولن بارے ”تاریخ جھنگ سیال“ وچ لکھیا ہے:
 ”اور جو چیز سابق جھنگ کے رئیس بطور جامداری سکھاں بھنگی کو دیتے تھے احمد خاں بھی دیتا تھا۔“ (8)

بھنگیاں مگروں دوجا وڈا سکھ سردار مہاں سنگھ شکر چکیہ ہا۔ اوہ وی ایہناں علاقیاں اُتے مل مارن دے راہ بھالدا رہیا، پر اوہدے پُتر مہاراجا رنجیت سنگھ دے سردار بنن مگروں ایسں مسل اگے کوئی وی نہ کھلو سکیا۔ ”امپرل گزٹیر آف انڈیا پنجاب“ موجب:

"Meanwhile the sikh power had arisen in the North, and Karam Singh Dulu, a chief of the Bhangi confederacy, had conquered Chiniot. In 1803 Ranjit Singh took the fort there and marched on Jhang, but was bought off by Ahmad Khan, the last of the Sial Chieftains, on

promise of a yearly tribute, amounting to

RS.70,000 and a mare."(9)

اُتلے وچاراں توں ایہہ نظریندا ہے کہ رنجیت سنگھ دے لہندے پنجاب دے
شہراں اُتلے مل مارن توں پہلاں وی بھنگی تے شکر چکیہ مسلاں دے سردار نواباں کولوں
'چوتھ' یاں 'جامداری' وصول کر رہے ہان۔ راٹھاں توں پرانے نواباں دی ایہہ ساکھ
اکھوں پرکھی ناہی۔

بھٹیاں کول امان بیٹھیاں ڈاچیاں سپاہ سنگھ جامدار دیاں ای ہن۔ ایہہ ڈاچیاں
بھاڑے والیاں وی نہیں۔ پشاور توں سرہند تیکر نت دے ہلیاں تے مال ڈھونڈ کان
اُٹھ ڈاچیاں ای کم آسکدیاں ہن۔ ایہناں دی سانجھ بار دے راٹھاں توں کردائی
ویندی ہے، جیہناں دے کول گھلی چرائی ہے۔ بھٹی قبیلے دی میں وی ایسے وچ ہے کہ
نویں سرداراں دا مان نہ ترے۔ وار دی تھلویں تک توں سارے درشن تھی ویندن۔

سکھاں گھلیاں تاں ایس نمود تے، قادیوتاں مول نہ ڈولے پہاڑ ہے گری میر (10)

ایس نمود وچ کان پیاں سنیاں دا گھاٹا ہے۔ پرانے سردار جلال خٹانے سیال
تاں اکھیں ویہدیاں بھنگیاں تے شکر چکیاں نوں لکھاں دے نذرانے دے کے ٹالڈے
ہن، پر اے سانگے تے سرداری دی ریت نبھاندیاں سیالاں نال اجوڑ ای کائی نہیں۔
نسوال دی جوہ تاں چنیوٹ تے تپا کالووال دے نال ای پچھانی ویندی ہا۔
چنیوٹ تے بھیرے دا وچکارلا علاقہ۔ چنیوٹ اُتلے دلی یاں لہور دا نمائندہ ای راج کردا
ہا۔ نواب ولی داد خان سیال ایس جوہ تے ہلا کر کے سیال راج وچ شامل کیتا تے اتھے
عزت بخش ریمان نوں اپنا گورنر مقرر کیتا۔ ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ ڈسٹرکٹ“
وچ لکھیا ہے:

"The Rehan were in the old days the

rulers of the Kalowal *ilaka*, and Izzat Bukhsh was Walidad's governor, but Kalowal only formed a portion of the Sial state for a very short period."(11)

ولی داد سیال دی اولاد کولوں بھنگیاں ایہہ علاقے کھوہے۔ وت مہاراجا رنجیت سنگھ قبضہ کر لیا۔ بھنگیاں تے شکر چکیاں نال نسوآئیاں دا واہ پہلاں توں پیا ایس کان اوہناں دے سانگے وچ گُوڑھ ہے، جیہدا ویروا وارکار نے وی دتا ہے۔

نسوآل دے کسمانیاں تے سرگانیاں دے ویر دا مڈھ وی سکھاں دیاں ڈاچیاں ہن۔ ملک مسور نسوآنا کول قادر آباد دا سکھ سردار ڈاچیاں گھلدا ہے، جیہناں نوں کسمانے مار لیندے ہن۔ اوووں تیکر مہاراجا رنجیت سنگھ پنڈدادن خان، میانی، بھیرہ، مڈھ رانجھیاں تے قادر آباد تیکر دے علاقیاں اُتے قبضہ کر لیا ہا۔ وارکار دے آکھن موجب:

کوٹاں دے وچ تھانے، سنگھ رنجیت نیں (12)

چُچھو کھاں ملک مسور نوں، دھنگی اسان نال کھنے
سکھاں دیاں مارین ڈاچیاں، ملک کیوں لو بھیا طمے (13)

بھٹی تے کسمانے مل کے احمد خان سیال کول جاوندے ہن تے اوہ اپنا لشکر نسوآئیاں نال لڑن تے کسمانیاں نوں اُچالن کان گھلدا ہے۔ نسوآ نے رنجیت سنگھ دے کارندیاں نوں مدد کان لے آوندے ہن، پر نسوآ نے تے سکھ شکست کھاوندے ہن۔

رنجیت سنگھ دے ملتان اُتے قبضہ کرن مگروں جھنگ دا ضلع لہور ملتان دے صوبیاں وچ وٹڈیا ویندا ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”ڈھٹی تے سروآ لاسیں ہووے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے

پے جاوے۔ لما پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔“ (14)
 نسوآل دی جوہ صوبہ بھیرہ وچ آجاوے تے بھٹیاں دا تعلقہ صوبہ ملتان وچ
 آجاوے۔ ایسے سے ای راجا گلاب سنگھ تے مولراج وچکار جنگ ہوندی ہے۔ نور محمد
 مولوی ہوراں لکھیا ہے:

”جب ضلع جھنگ کا لالہ مولراج کے سپرد ہو گیا جو بڑا
 لڑکا دیوان ساون مل کا تھا تو مہا راجا نے عنایت خاں سواروں کی
 فوج کو دیوان موصوف کے ساتھ دے کر اور دیوان مذکور کو لالہ
 مولراج کے ساتھ تعیناتی کا حکم ملا۔ تو اس سبب سے عنایت خاں
 اُس جاگیر کو اپنے کارندوں کے سپرد کر کے خود سواروں کے ساتھ
 جنگ میں لالہ موصوف کے پاس اقامت رکھتا تھا۔ قضاء موضع
 کھڑکین علاقہ تحصیل کالووال پر راجہ گلاب سنگھ والی جموں اور
 دیوان موصوف کے درمیان مقابلہ ہو گیا۔ اتفاقاً عنایت خاں اس
 جنگ میں سمت 1894 میں بندوق کی گولی سے شہادت
 پائی۔“ (15)

دیوان ساون مل نال راجا گلاب سنگھ دا وٹکرا تاریخ دے پڑھن ہاراں کولوں
 کوئی لکھیا چھپیا نہیں۔ دیوان ساون مل دے صوبے وچ راجا گلاب سنگھ چھیڑ خانی کردا
 رہندا ہے۔ ایس کم لئی اوہ نسوآنیاں نوں ہلر دیندا ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:
 ”چار پنج بدیاں ہو جاون تاں جھنگ دیاں بدیاں
 ترنیاں دے ٹٹھے ہوئے نارنگ کول اکٹھے ہو جاون۔ اوتھوں ولا
 لیرا اگوان ہووے۔ آ کے کلوکا لٹ لین۔ دینہہ سائل کلوکا،
 بہاب دا مولراج دی کچھری اچ فریاد فریاد کرے۔“ (16)

”پگ ہووے اسالت کے گھر۔ کچکی دا پھل پیدا
 ہووے ناں ہووس صالح سدیوے بگا۔ پلھو دا پتر مسورے دا
 پوتر۔ راجا گلاب سنگھ مطیع ہو جاؤس۔“ (17)

جھنگ دے پنڈاں وچ نسوآنے لٹ مار شروع کراوندے ہن تاں مولراج
 نسوآل دی جُوہ وچ سگواں کم بھٹیاں توں لیندا ہے۔ وارکار دے آکھن موجب:
 ”مولراج آکھیا، تھانہ رتن چند دا فروکیاں آلا لے لیو
 مدد۔ اگوان بھٹی ہو جاون۔ اُبھے نوں پڑتے مارو۔“ (18)

راٹھاں دی ’میں‘ نوں اوپری نظر دیکھیاں انج جاپدا ہے کہ امانتی مال چکھے
 جاناں وارکے زندگی دیاں اُچی قدراں دی راکھی پے کردے ہن، پر ایس ’میں‘ دے
 سرے شہنشاہی نظاماں نال بچھے ہوئے نیں۔ ایس کرودھ نوں پہلاں احمد خان سیال
 تے راجا رنجیت سنگھ دی حکومت تھاپڑدی ہے تے وت مولراج تے راجا گلاب سنگھ۔ انج
 راٹھ دی کرنی پچھوں ملتان، بھیرہ تے جموں دے گورنراں دے لاجھ وی سرکڈھ
 کھلوندے ہن۔ انج دو سو ورھے بیتن مگروں وی جیون دا ٹورا نہیں بدلایا۔ ہُن وی
 راٹھاں تے شاہواں دے دو تے لاجھاں دی راکھی ہوندی رہندی ہے۔

متن

1

وچار: سچ ناں خُدا دا۔ خُدا دے رسول دا۔ چار ساٹکاں آہدن چھماں دی
کدھی تے۔ کبھندی کبھندی ساٹگ؟ بک شاشو نساوآ نے دی۔ دُوئی مسورے، کائو دے
دی۔ تریئی ساٹگ شیر شاہ، گل محمد دے دی۔ چوتھی ساٹگ قادو بھٹی دی۔ نساوآ نے
آکھیا، ”قادو دی ساٹگ اسماں دی دیکھتی ہے۔“ ترییوں تائیں ٹونڈیاں کھادھا۔
ٹونڈیاں دا رزق خُدا بنایا۔ جاناں دے اولے راٹھ بہندن۔ جاناں دے اولے شودھا
شکتہ دی پلدا آیا۔ سپاہ سنگھ مہنگیں ہوس تھاند۔ چکے وگ ڈاچیاں داتے قادو بھٹی تے
امان چاں بہائے۔ پے جاون نساوآیاں دیاں نکاں۔ اٹھارھاں اسوار چڑھ بہن۔ ہستا
نساوآنا، گلام نساوآنا، پانہو نساوآنا، نارنگ نساوآنا، امیر پڑیا، دلیل پڑیا، دلو ٹھیٹھیا، محرما
چدھرٹ، چھلی چوہڑا۔ آکے ماہ ملی دی خنگاہ کولوں ڈاچیاں مارلین۔ کڑانا مونہہ اگے
دیون۔ ایکھن بھٹی داہر کرن۔ قادو، پناہ دا، مُراد تے صاحب۔ امیر تے چوہڑ۔ شیر
تے نورن لائی۔ کاداں آلی نون اچ کھلو رہن۔ ایکھن بھٹی تے نساوآ نے سار دے
دانے چین کس وجہ دے نال؟

قدرتیں سچا رُب، ادہ آپ سیاپدا
 کلمہ پڑھیے نبیؐ دا، نہیں خطرہ پُل صراط دا
 جو گجھ توڑوں سو لکھیا، روز دیوے دینہہ رات دا
 دُلْدُل اُتریا علیؑ نوں، شب معراج تے سیر بُراق دا
 دتوس شاہِ علیؑ نوں، منصب پنجتن پاک دا
 پیر پیغمبر اولیے، ہجھے واسا خاک دا
 سرداری سیال، سید، ریحان، بلوچ تے، گجگھا ڈاڈھا راٹھ دا
 کل کدی آ چھھاں تے، مارو گاندی روپ الپ دا
 وڑی ہرلیں، کھرلیں، بھروانیاں، سیالاں تے چدھرڑاں،
 پٹ کھادھا سو، ماس دھراک دا
 لالیاں، لکیں تے گوندلیں، لیوس سواد چھاک دا
 چچھدی امدی قادو نوں، گل راٹھیں میلکھیں چا پدا
 توں بٹیا راء پناہ دا، مینوں دیویں ماس خوراک دا
 بھٹیاں تے نسوآنیاں دا ویر، آ لگا چٹاک دا
 قادو ہے چودھھاں دا چاننا، روشن بھٹی ذات دا
 چندل نیں چھھاں تے، توگ ودھے کا لاکھ دا
 اگے نسوآنا، چن قندھار دا
 رکھدا نہ کھیں دی، طاعت دا
 پکے کالو تے خانے ملک کی، اُچا نشان ڈماک دا
 مسلت کیتی نسوآنیاں قادو ماریے، ایہہ پُھل ادھراک دا
 نہ بھئی بیٹے قادو دے، مت ویر چترے باپ دا

سپاہ سَنگھ دیاں ڈاچیاں، پیٹھیاں آن امان
 اسیں بودیاں دیاں جم لکلیاں، چردیاں قادو دے تران
 ساہمنے پیٹھیاں قادر بخش دے، لتاڑے کون اساڈے بھان
 اسیں چردیاں بارگشادیاں، پوے کون اسانوں وی بان
 اساڈیاں گچاں وانگ تمبوریاں، دادراں دیاں کڈھاں وان
 اسانوں ایہہ تاں نت مسافری، سچے نت پلان
 کہ بھو مریندا نسوآل دا، تھجے سانوں کان
 نسوآنے جدے دیندے پاسنے، سرکنک تے کر ملان
 کنڈی حسین، جمال تے مراد دی، دتی نیں چاڑھ کمان
 اگے پوترے ودھے راء دے، ویراں دے سرمیدان
 میں جد کا پگڑا ولیا، یوہے جھکائی موں آن
 میرے دیرے چبوترے تے پیٹھکاں، ڈھاڈھی بہندے کر کلان
 میں جاتا نیں چھماں تے، ہمھے چھوڑے موں راٹھ پچھان
 تئیں جاہو پچھو مومن دے کوٹ توں، مار جھیں تے جھاگ مسوان
 پڑیاں، چدھرڑاں تے ٹھیٹھیاں، ہتھیار چڑھان سان
 قادو توہیں تے اساں سرپر لڑنا، سنسن پریتاں دج اعوان
 تیرے اساڈے تاں دیر دی، آوسی گٹ دھروان
 ”میں تیگاں مریاں، ویکھسن سیال، بلوچ، ریمان“
 ”راوا! کیہڑی گھڑی اٹھ بہسیا، ایویں بندہ کریندا مان“
 قادو آپ تاں گیا نبھا کے، لکھ شاہش تے ست سوہان

جو گجھ رب کریندا، انجیں راہ بندے نوں دیندا، ایویں آپ تے دوس انیندا،

اوہ پاک صاحب ازل دا

جو گجھ کرے سوچا ہے، ایویں بندے نوں دیندا راہے،

نیکیاں کیچن تے وڈے لاہے، ایہہ جو کم اصل دا

یک پون چھھاں تے راٹھ، نہیں پچھدے ذات صفات،

منگدے پیر فقیر دا ساتھ، ڈیوا جاندا بچھ عقل دا

بیر کھیتز چھوڑیندن جھنڈ، بھٹیاں نسوآئیاں دی لگی ہے بمب،

بک دہنہہ وڈے جو ہوسن گند، ہُن گل پئی ودھیانیاں ڈنکا بھیہر طبل دا

نسوآئیاں تاں کیتی ہے دھائی، اوہناں جھنڈے دی ہیر پکائی،

گھوڑیاں دے اگے بک کلائی، آہو ڈاچیاں لیو کھاں مار کے،

سوچھا لیو اج تے کل دا

نسوآنے تاں دھا کے وگے، ڈاچیاں مار کے لائیاں نہیں اگے،

آپے دیروی چاکن سچے، کیڈا پاڑیا نہیں پاڑکل دا

کوکاں ڈنڈیں پنڈ گراواں، خبر ہوئی ہے بھٹیاں راواں،

قادو ملیا تاں لڑسی ٹھاواں، تُسیں کیہڑا ہو قادونوں جھل دا

پڑاچم چایا پڑیاں، مارن ہتھیار اساڈین کاراں، ڈھاڈھی بھٹ جوڑسن واراں،

ذمہ چایا دلیل، امیرے، جھگڑا آگ گھڑی تے پل دا

بھٹی تے لائی ہوئی بکٹھے، گھرے پے ٹرن تے متے،

اوہ اٹھارھاں تے اسیں ہاں ستے، قادو، پناہ دا ہے آکھدا: شرم رکھیں پگ دے ول دا

ایہہ جاندے نسوآنے، بھٹی ملے تاں آ صاحبانے، تھوڑے تے باہلے لڑپون ودھیانے،

سوکھا راہ امیریا! اج لڑنوں میں نہیں ٹلدا
 امیر، مراد چوہڑتے صاحب، آؤ دے دکھاؤ کھاں دابا، لئی جانڈے مال اساڈا،
 جواناں نوں چڑھی ہے وئی، ساوِن کھڑیا ہے باگ گل دا
 ہستے ملک بُلایا، قادو، پناہ دا آیا، راوا تیرا نیہے کجھ چھپایا،
 چنگا پویں جے مُڑ وی جاویں، کجے ہار پیساؤں وی گل دا
 قادو، پناہ دا ہے پہلی سٹ نپ کے دھسے، دو گھوڑے چنگے نیں کھسے،
 قادو دی وڑترے گاویسے، چدھرڑ یار بیگ تے نور نول دا
 نسوآنے پرتی کے آئے، واہ واہ پڑیاں ہتھیار مچائے،
 کنڈی مل قتال دے سائے، گاواں ہستے ملک نوں، موہر ہو کھلوتا دل دا
 دِلو ٹھٹھیے تپک جو آندی، بندہ نال نہورے کھانڈی، گھت سکے دارو دا لگی،
 اوس ماری جو راء امیرنوں، پیالہ پیوایا سوآن ازل دا
 وت دوئی تپک سوکسی، توتے نال ٹھکائی سورسی، لگی گھوڑے نوں گئی ہے دھسی،
 تھمارکھیا جوڑ محل دا
 ترس دہنہ مندی کہیتی ہے لائیاں، جتھے مشکل بنی ہے گھائیاں،
 اوتھے پتہ پے جاندا ساتھیاں، پُتر بنیا ہیں شیریا! بن ہرن کھلوتا ہیں جھل دا
 کہیتی آئے ہو میل اسواری، ہُن لاکھوتے ہو جھاڑی، نہ کائی جھلی تے نہ کائی ماری،
 لائی نوں راٹھ نہ سدو، جٹ ہوندا قدیمی بل دا
 صاحب ویکھ مراد نوں پلکے، اندروں ڈھاڈھ اٹھیوس بل کے،
 صاحب جاتا ساری خلتے، شمع جل مشال آتنگ ہے بلدا
 قادو نوں لگے مراد دے ورم، یارو لجاں دھوپن وڈے شرم،
 ہُن اوکھیاں گھوڑیاں تے چڑھن، دھرتی ہلے میں نہ بلدا

داتیاں اگے منگتا، پڑھ ڈھاڈھی سچ نرولیا
 وچ کڑانے دی بار دے، نارد چڑھ شگاہیں بولیا
 توگ دلیل پڑیار دا، نپ گھت دو ہتھڑا تولیا
 ماریا سو صاحب راء نوں، شیشہ جن گلاب دا ڈولیا
 صاحب جوں آیا دھرت تے، اج کول نہیں جھنڈیا، کلیا، کنڈیا تے مولیا
 نہ بھئی قادو نال، صاحب، مراد دے بولیا

بھیڑ بھٹیاں تے نسوآئیاں، واہ کم تیرے رزاق دے
 ورم تاں قادر بخش نوں، کپ جگر تے اندر پاٹ دے
 دریام دلاں نوں ساہمنے، انج بھل باگاں وچ ٹہکدے
 لہہ آئے نسو دے پوترے، انج لڑن جنجوعے ڈھاک دے
 اوہناں لکوں تاں لئین چھک کے، دوکان گھڑیاں گجرات دے
 شوہ پراں تے ہتھ پھیردے، کنک چگھار وساکھ دے
 محرم، چھلی تے نارنگ کینی، جن پرہات دے
 توگ مریندے وارو واریاں، جٹیاں دے وچ پھہکدے
 تیس دہنہہ چوہڑ نوں مولے رکھیا، پیراں دے نال کرماں دے
 چوہڑ نوں برچھے گئے ترا تے، ڈھٹھے چنن توں باز چہکدے
 متھے چھلی تے چوہڑ دے، کل نارد کول گہکدے

قادو اپڑیا چوہڑ تے، نمازی پوہتا بھج جات تے
ماری سو چھلی نوں تک کے، سردے دوج گھماک دے
یارد مریندے نوں کیہڑا دوس ہے، ہتھیار جادن بھسواتے
چھلی نوں کن مندرائ پائین جوگناں، میرزا دے سچ ہن آکھدے

6

واہ رضائین تیریاں، سہی نام تیرا کلتار دا
توگ امیر پڑیار دا، بہہ اُستاد دوکان سنواردا
چھڑ ٹمن ملتان دا، پھل ماجھی سالم دے لوہار دا
اوہ گھڑیا تاں کیتا مُشکلے، کسبی واہ پیکاردا
پڑیار کیتا ہتھ پسند کر، راء امیر نوں آیا ونگاردا
ماری موڈھا تک کے، چپا نال جہاز دے دھریا اُستاکار دا
پہلی ماری سو دیکھ پڑیار نوں، مونہہ تے پھٹ دیدار دا
پڑیار، بھٹی گل بکھڑی، پھڑ ایدوں اودوں میڈھیاں،
پہلوان تاں لٹھے کھیڈتے، مُرا کیتائیں آسردار دا
قادو پلکیا تاں پڑیار تے، جن کر طعمے نوں دیکھ کے، چُھٹا باز پہاڑ دا
بھلہا نپ دو ہتھڑ تولیا، سر پڑیار دے ماردا
تس دینہہ حیاتی قادو، چوہڑ تے راء مراد دی، ناں روشن بھٹی دتاردا

قادو ونگارے امیر، جیہڑے بھیر پیاں پکرن، جنھاں تے وِت
 صاحب، مراد جنھاں مارے، اج بھار بھارے ٹونڈیاں، لے ونجیں پت
 جتھے سانگاں پُجھے تے توگ، گھبھے زمیں وچ تیگیں چکے، اوتھے راء امیرنوں دل گیونیں،
 گرژا جن کر مزرے، بادشاہ کول لتھائے نٹ
 دلیل پڑیاں چھکی کرمانی، مل میدان ماریوس گرژے نوں، ماریوس تلوار بے جھک
 قادو آکھیا: مینوں نہیں اج جاون صلاح، تے گیا مراد تے صاحب دا،
 ہستے تے جاساں جیہڑا ودھے کامٹ
 چھیڑ کے تازن نوں وڑیا وچ، تے مچ ساگ ماریوس، ہستے نوں تک
 سبے داگ کبھے ساگ تویوس، گھت ہولی وڑیا کٹک،
 اج ساگ وگا یوس کر کے جھٹ
 گجری دی گھڑی تے ماریوس، پھٹ نہ کیتا، جا پھتھی ڈ پک
 جیوس کنتھ نوں دیکھ کے، منگیندی شرمانی ہووے دیندی،
 جا ڈھٹھی پچھانہ تے ہٹ
 روت راء ہتھ گھتیا سروا ہے، جو ماریوس ہستے نوں، اوتھے آپ ہتھ دھریا فرشتے،
 ملک گھتھی تلوار، چوٹا کھاوے کم نہ آوے راء دے، جن بجلی اسمان دی جا ڈکی دھرت
 ہستے نوں رکھیا رب، تے ڈھب ہو یوس بچن، داہ پیراں کیتی مدد
 قاو تے آئن دوویں پڑیا، سچار ہان دل دے، گھتی آئن دوویں تیگاں جلتھ
 امڈیاں نال امیر لئی ہے پٹ، جو بٹ دیوس راء نوں، وچ متک اوتوڑتی چھنڈی دل،
 تے ویل گھتی ہے دوواں، کیتا نہیں ہتھیاراں دا پک
 نیجا ہستے ملک پھڑیا، تے جڑ دتوس راء نوں، جن کر جنجاں نوں گنگو راء نوں رت

ہستے ، دلیل تے امیر، چنن رُکھ نیں پیریا، بھار کستوری دا لٹیا نیں ہٹ
 قادو ماریا تے آیا تھڑتھل زمیں تے، چاں کجے پر بت
 کلمہ راء شہادت دا بھریا، جھڑیا جوں زمیں تے، پیالے حوراں بھرتے شربت
 صاحب تے آیا ہے چوہڑا چھلی، ملی آیا راء نوں، اوس گھت دو تھڑ ماریاں بے جھک
 بکے نورے نوں چھنڈی دلاور میر، تے تقدیر افطاری رب دی،
 میٹی قلم نہ جاندی وت
 مندا کیتا صاحب نیں گُٹھا تس دہنہہ، سارا اچھھا قادر بخش دا مردی نگی،
 نہ بھٹی ونجایا تیگ نوں جک
 نیت آکھو رل کے بھرا، وساہ رکھو کھاں اپنا، چوغطہ ڈھاڈھی آکھے سچ
 بھلا قادو تے عمرتیں بیٹھے ہو وسار کے، توار سُنو کھاں میلکھ دی دیریاں،
 تے پھنڈیو جا ٹوٹے تے لک

8

وچار: قادو بھٹی مار جاون۔ اٹھھی نیں وہا جاون۔ بارھاں کوہاں دا سردار۔
 بارھاں کوہاں دا بھرا۔ اٹھاں پتراں دا پیو۔ موہلا، قادو دا شینہہ بک پوے۔ ترستی نیں
 نال ویر کما جاوے۔ لاہاں نال پانی کڈھ کے پیوے۔ سمت 1862 چالھویں دیہاڑے
 عمر، نور دا باوی بندیاں نال مری جاوے۔ گل دی ٹھی اُتے عرفانا جن بیٹھا ہووے۔
 ترائے منگو جھیں تے پنچ وگ گائیں دے چے مارلے جاون۔ لال خان بلوچ بھٹیاں
 دے ہتھوں مری جاوے۔ چوگوت ویر لگ جاوے۔ مال وی مری جاون۔ بندے وی
 مری جاون۔ بھٹی جھورے چت آجاون۔ کنیں دیہاڑے ہوون مجا سنگھ ہووے کوٹلے

ہوں تھا نہ۔ جا نکلے نسوآل۔ حاکما علیانا کھوہی کھوہی مڑا دیوے۔ ٹر پوے خاطر دی واسطے۔ جھلکی آجاوے۔ احمد، شیر دے بھٹی آکھیا، ”کل قادو بھٹی ماریا نیں۔ اج بھٹیاں نوں ساہواں ٹر پیا نیں۔ بھٹی ہمتال ہیں۔“ کلری آوے۔ مراد، محمد دے سنگرا آکھیا، ”توں مری گیا ہیں۔ توں بھٹیاں دے دُھن اج آپیا ہیں۔ توں استھائیں رہ پئو۔ پچھلی راتیں چڑھ بہیں۔ دینہہ کانڈی آلے اُبھرسی۔“ حاجی میراٹی، بگھاڑے میراٹی دا پتر، اوہ رہا کے وہندا جیلھے آوے۔ اگے کندے، قادو دے آکھیا، ”کیوں بھجنا ہیں؟“ اکھے، ”نسوآنا وکھ آیاں۔“ ”کیہ ڈول بیس؟“ ”سنوئیں سانگ۔ نہ گھوڑا سمجھایا ویندا ہے۔ نہ گھرو سمجھایا ویندا ہے۔“ کندا کیہ کرے؟ بھراواں نوں خبر چاں دیوے۔ آہلا، نوردا بھٹی، مراد، سلطان دا بھٹی، محمد یار، بھائی خان دا بھٹی، ترائے بھٹی چودھال اسوار، پیادیاں دے موہری آہلا تھائل، شکر و سنگھا۔ راء امیر دا ہتھ پکا ہویا ہووے۔ گڑا گھوڑا دیوے بھرا نوں۔ ”جے جانو گھوڑا نہیں ملیندا۔ گھوڑے نوں گھوڑا دکھا کے چھوڑ دیو۔ نرتے نرودجا ہے۔ تہانوں پیادہ کر دیسی۔“ اُبکھن کیکن مرین۔

سُتی کل جگائی ہے ٹونڈیاں، دھنگی آمہر جھپوڑ

بھٹیاں تے نسوآنیاں، ایہناں ڈاچیاں توں بھیڑ

اساں قادو بھٹی ماریا، میلکھاں دا سا جھا پرھیں دا میڑھ

کے شاہ شہا بل دیاں ڈاچیاں، چردین شاہ عبداللاں دے ویہر

سکھاں گھلیاں تاں ایس نمود تے، قادو تاں مول نہ ڈولے پہاڑ ہے گری میر

قادو ریڈھ کڈھے گھر پیٹھیاں، چڑھ دُٹمن نوں دیندا ہے ویڑھ

آہدے نسو دے پوترے: اساں کیہڑے راٹھ تے چھوڑیا،

اُبھے لے تے کدھن ڈیر

وت مڑ ویکھاں پکھیاں، پھر ساہاں جتاں دی آچو پھیر

حاکے نوں ازل بنھ کے چایا، نپ موتے آندا گھیر
 اوس نوں احمد، شیر دے ہوڑیا، بھرلدیں گھنتا تر پھیڑ
 اوس نوں مراد، محمد دے آکھیا، تساں قادو بھٹی ہے ماریا،

گھنتیا ٹھلھ کڑانے نوں گیڑ
 ڈاڈھے پوترے نی عارف راء دے، دھنگی جھلی آکھبیڑ
 صاحب کیاں چھوہن کلوکیں گھنتیا، بیٹھے مارن عذر پکا کے ہیر
 سوریندے جھن تے شاہ غریب نوں، ساہواں جوان ہاؤس ایس مہیڑ
 اوہ تاں پیا ہے چھوہن تے، جوان تے ہواٹیر
 پر پاؤں تے ٹونڈا بھڑکیا، ڈھال ڈاب تے چھک شمشیر
 اوس نوں ملیا آہلا، نورد، انجیں ویناں ہیں بھیں جو پھیر
 مل کے برچھا سو ماریا، ہنوں کڈھیا پیا ریڈھ
 تلوار تے نور کے انجیں امدن، جیویں مارتے آوندن شیر
 تریبی مراد، سلطان دے، سٹ ہتھیار تے من چھبیڑ
 آؤس خدا رسول تے، دھنگی موت نہ اپنی نوں گیڑ
 ٹونڈے لکوں لئی ہے پٹ کے، آپو آپ کھڈیر
 شکرے سنگھے نوں ماری سو ڈھال انج، سنگھے ٹر مچائی سو پھیڑ
 اتوں آہلے تھاہل ماریاں، ناں پناہیں تے تیر پتیر
 اگے لایا سو شکر و سنگھے تے آہلے تھاہل، اسواراں توں موہرے ڈھیر
 مونہہ کیتوس متھرومے دے کھوہ نوں، سرتے بنیا آن روپڑ
 وت دھرک ماریوس کھوہ انج، کیڈا گھنتیا سو قہر انھیر
 چنگا پمدا جے باہر لڑدا، کھوہ وڑیاں تاں ہوہیں شیر

ٹونڈے لُج لوائی ہے مردیاں، سٹن ہتھیار جواناں نوں چیرٹھ
 کندے نوں ورم قادو، صاحب، مراد دا، مار تپک گھتیا سوگیڑ
 نہ بھئی ویر نہ چھوڑیا باپ دا، ہتھو ہتھ لیاں نیڑ

9

وچار: حاکمے دا منجا چیکدا ویندا۔ حاکما علیانا بھٹیاں مار گھتیا۔ نسوآنیاں آکھیا،
 ”قادو اساں توں رضائیوں مریا۔ حاکما اوہناں جان کے ماریا۔ حاکمے دا منجا رکھو چاں۔
 حاکما مُڑ آ پورسائیں۔ پوند بھٹیاں توں چچھ آوسائیں۔“ نسوآنے ٹھٹے عمرے دا منگو مار
 لین تے ہک چدھرڑ وی مار جاوَن۔
 اسیں حاکم نہ ورسائیں، کائی بہہ صلاح کرائیں، مُڑ بھٹیاں نال کھیڈسائیں،
 ویر وی ودھے کا چایا
 کتنے راٹھ ساتھوں جھوندے، اسیں میلکھاں نوں پھرنے آں موہندے،
 اساں قادو توں ڈھیر گھسایا
 ٹونڈے کٹک چاں وگیندے، ٹھٹے عمر دا مال چکھیندے، چدھرڑ مار مال وٹھیندے،
 اوہناں کل دا مڈھ جمایا

10

وچار: بھٹی آپ اچ لڑپون۔ سلطان کے بھٹی بندہ گھل دیون مسورے، کالو
 دے دھر۔ ”آکے سو مے تے اہہ پئو۔“ ناتو دولتا نا پڑھی ٹھٹی گھر ہاؤس۔ آ نکلے موہلے

دھر۔ ”موہلیا! کٹک دے گھتتا ہے بڑھی ٹھٹی نوں۔“ موہلی آکھیا، ”جھہاں پیوتے بھرا مارن۔ اوہناں پرسوں سیر (سے + ر) تے لہنا ہے۔ میں تاں آپ وطن تکی بیٹھا ہاں۔“ پیاں دے بھار ہو جاوے دولتانا۔ ”موہلیا! میں تاں آویس اپنے کمیں۔ میرا تیتھوں ہوندا نہیں۔ پیادے دے سونہے۔“ جھنڈے، شکرو دے نوں سد گھلے موہلا۔ ستارہاں بندے پے جاوے۔ سو مے تے گائیں، مچ لگے ہوئے ہون۔ چواتے چھک لین گائیں ترہا لین۔ نسوآنے واہر چاں کرین۔ اوہ جانن باہلا سیالاں کٹک گھتیا ہے۔ اصحاب دے بے اُتے نسوآنے وی آجاوے۔ گائیں چک لین۔ پک اچ کھلو رہن۔ مسورے آکھیا، ”اگے چھوہن بیٹھا ہے۔ اگانہ دھاڑ بیٹھی نیں۔“ ایہہ پھیرا کر آون۔ دُوئے دیہاڑے نسوآنے چڑھ بہن۔ ماہ ملی دی خنگاہ کول گائیں دے نال کھلوتا ہووے جھلو تے ہشو جمر۔ جھلو مارے تپک پیالہ پٹ جاؤس۔ جھلو مار لین۔ جمر سیلھیاں دی جھل مل کر کے اللہ دین تے اللہ جوائے دی کچھری دھرک چاں مارے۔ جھلو مری جاوے۔ جمر بیچ جاوے۔ دُوئے دیہاڑے دولتانا دھا پوے۔ جا کے منگو گما وی مار آون تے منگو وی لے آوے۔ ایکھن نسوآنے دھا پون۔ سکھ نال ہون۔ بھوڑانی لاؤں گھوڑی آلے تائیں کرو لے دے گھوہ سڑیندے آون۔ بھٹی نہ نکلن سگھر کیتی رکھن۔ اُتاڑ دے ساڑ کے ہٹھاڑ لگھ جاوے۔ آ کے گائیں مار لین۔ امیر، سلطان دا واہر چاں کرے۔ محمد آلے تے مل پوے۔ گائیں وی کھس لے۔ چلائے نسوآنیاں نوں ہکلیاں۔

ناتو تیاری وی کیتے پیڑے، جاساں توڑ خننیاں دے ڈیرے،
 تُسیں ویکھو کھاں تماشے میرے، گائیاں مار ہزار سو آندیاں، مڑ سجا سو ڈیر جگایا
 لگے داء نہ ویری ثلیا، ہمھتاں توں آیا ملیا، اسواراں پیادے کسے نہ ولیا،
 دولتانا تاں آیا خیر نال، میں بھی مرشد پیر جنایا

تیاری کیتی آن کے کٹکوں، گھوڑی آلے جھنڈے تے نکاں،
 بازاں وانگ مرین سٹاں، یارو ایس ناتو ہے پیٹ پکایا
 کٹک ویکھ نوسو دے بھٹے، انج بازشتو نے وی بھکھے، آؤ دربار تے پچن پانی چھکن حتے،
 ارج مال وی کسے نہ ہتھ آیا
 دربارنوں آکن نیڑے، ہشو جسد جھلو شیرے، ہتھاں باجھ نہ ہو لیس نیڑے،
 جھلو تپک نوں تر وڑا لایا
 گھتی سو تپک بھتا خنگا ہے، پانی بھریوس تھاپنے سولا ہے،
 یاروں جسد نوں تکیائے، جھلو مار تپکیں وڈھ کے لاہیا
 ہشو جسد نپ کے آیا سیلھا، سدھا گھڑیا سار صقیلا، مل گیونیں جوان تریلا،
 سیلھا پٹ دے وچ کھھیایا
 سیلھیاں دے وچ ہو یا ہکلا، کون مارے تے آپ سؤلا،
 کچھری وڑاں تے ہوم تسلا، رکھ بخت جمال تے اللہ جوایا
 آیا قاسم نارنگ دی جاگھے، ٹونڈیا گھت کھاں ہتھ نوں واگے،
 اسیں جاتے ہاں وچ پنجا بے، اگے جھلو مار الجا لاہیا
 گانے بیٹھا دولتانا، لولیاں بالیاں تے دھانا، راہو رہیا ہے نسو آنا،
 گمنا مار کے جھیں سو آندیاں میں وی ناتو ناں رکھایا
 چنگا نال گتے دے کھیڈے، برچھیاں نال وی اعظم جیڈے،
 دہنہ ڈھیے میں ایہو جیڈے، اوہناں منگو مار پچایا
 کٹک ویکھ نوسو دے دھائے، سنگھ جیتی نال بنائے، اگے ودھے کیاں ٹھٹ مچائے،
 جھیں دہنہ نسو آئیاں پاستا دتا جوڑ کے، بو ہے بو ہے نوں کٹک ڈاہیا
 واہراں نوں مل کھلو تے تھنے، لسکن سا نگاں تے چلکن کھنے،

کاہنگی راٹھ کٹکاں دے وئے، تس دہنہ اسواراں دے نال وی نہ لڑے،

پیادیاں بھٹیاں داہ بچایا

داہر ویکھ امیر دی وگی، کیتی جانن اساڈی بدی، اج گل ڈھیبی نیں وڈی،

بیٹے راء سلطان دے، امیر بھل بھنویا

پرتی کٹک دی آیا سارا، پیادیلو لڑن دا کرو چارا، اج نسو دا بھار بھارا،

گورو مار کے بھرت گٹھا، کیڈا نیں قہر وسایا

سانگ راء امیر تاں نپی، پڑ فتح ہمیشہ بھٹی، چھیڑ تازن دلاں نوں گھتی،

اوس ماری جوں شیر دے مل نوں، کڈھ ہیوں امیر دگایا

سانگ راء امیر ماری، ٹونڈے چھوڑ گئے دگاڑی، ایہہ لین نہ دیندا داری،

سانگوں مول نہ اُکدا، بیٹا راء سلطان دا جایا

11

وچار: کرناں آلی نسو آنے جن چاں بہین۔ کملی دا پنجا گاویے۔ مجھیں دا دودھ
چلماں اچ گھتن۔ کنجری آلے ٹھلھ تے کنجریاں کھڈائیں۔ کنجری نوں آکھن: ویکھ کھاں
لمیوں جے بھٹیاں دے مال چھوڑے امدن تینوں مال مار دیویے۔ پانہو، احمد دا آنکے
موہلے تے۔ ”موہلیا! نسو آنے رڑے تے سٹے پین۔ طعنے سوختے مریندن۔ دھاڑ
دے۔“ موہلے آکھیا، ”بھراواں جواب دتا ہویا ہے۔ دھاڑ نہیں ویدی۔ کیہ بیڑی ٹھلیا
کیہ ہو گیوئی۔ توں رل آئیں دھاڑ دیناں۔“ پانہو آکھیا، ”توں چھٹ وینائیں۔ میں
نسو آئیاں دے مونہہ آونا۔ کب گل کرتوں دے دھاڑ۔ جے نون لگو نال رل ویساں۔“
موہلا، قادو دا دھاڑ کھلی چاں کرے۔ ست اسوار کسمانے وی آجاون۔ پیادیاں دا

موہری شکر و سنگھاتے آہلا تھاہل۔ حبیب دے واڑیاں کولوں مجھیں مار لین۔ گُما مار کے مجھیں لے کے ٹر پون۔ ترائے جنے حال حال کر کے کانڈی آلا چاں تگن۔ راء موہلے آکھیا، ”بھلے بھلے جوان، بھلے بھلے پیادے کھلوتے ہو۔ ایہناں انج نہیں آکھنا اسیں لگ کے آئے ہاں۔ ساری دھاڑ توں مل کے آئے ہاں۔“ تریہنے بندیاں دا پیر چچی جاوے۔ کیہڑے کیہڑے دا؟ شکر و سنگھے دا۔ روشن جسر دا۔ آہلے تھاہل دا۔ موہلے آکھیا، ”بھٹے ہوتاں ایہناں نوں مریائے۔“ آہلے تھاہل آکھیا، ”آپ آویے یا نہ آویے ایہناں نوں توڑ کانڈی آ لے چک کے مریائیں۔“

آون کرناں آلی دے کول منگو لے کے چھپڑ اچ بیٹھے ہوں۔ چھپڑ دے نال گوندل مجھیں نھویندا پیا ہے۔ راء موہلے آکھیا، ”کون ہونا میں؟“ اوس آکھیا، ”گوندل ہاں۔“ موہلے آکھیا، ”مجھیں ہونگر کے کڈھ۔ تینوں کجھ نہیں آکھنا۔“ اوس آکھیا، ”موہلا بھٹی توں ہیں۔ راتیں ایہناں مجھیں دا دودھ پیتا ہے تے ہن ہونگر کے تیرے اگے لا دیواں۔“ موہلے آکھیا، ”وگائیو تپکاں۔“ ناتو چوہڑا ہویا ہے خاص نوکر قادو کے بھٹیاں دا۔ وگائیو تپک گوندل وچے مر گیا۔ ہندے آلی آون بھٹی تاں پچھوں مسورا مل پوے اسواری لے کے۔ تپکاں وگیا نہیں۔ گھوڑے دُھدھا دن آن لگھیا نہیں۔ آہلے، نور دے تھاہل آکھیا، ”مسوریا! مجھیں لے جاو نیاں ہوندیاں بھوڑانی اڑ گئے ہاسے۔ اوہ کاواں آلی نوں تے لگا آ۔ اوتھے قادو، صاحب، مراد دا چورا ہے۔ گھوڑے وگیا نہیں۔ مجھیں تاں چھوڑیا نہیں۔ تلوار دا گنا چاں گھتسائیں۔ جیہڑے ودھیا سے مجھیں اوہ لے ویسن۔“ اوتھوں مسورا لگا جاوے پاہنو، احمد دے کول۔ پاہنو، احمد دا پیلے منی بڑانا لے کے بیٹھا ہووے۔ مسورے آکھیا، ”پاہنو مجھیں لے دے۔“ پاہنو آکھیا، ”بھٹی چورے تے آئے کھلوتن۔ سنگیاں چھوڑیاں تے تیرے نال وی رل جاواں تاں وی نہیں دیندے۔“ اوتھوں مسورا لگا جاوے فتح خان بلوچ تے۔ کل تیرا لال خان ماریا نہیں اچ

میرے منگو مارلے نیں۔ مینوں امداد دے۔“ فتح خان آکھیا، ”تینوں امداد دیواں ہا۔
 اوہناں دا سردار احمد خان سیال اوہناں تھوں چوہدا ہے میتھوں سیالاں دا بھار نہیں
 چیدا۔“

پیواں دا ویر نہ پتر وسریندے، دہنہہ راتیں نی یاد کریندے،
 اسیں قاڈو ہاں اگیندے، گل گھتیا نیں ویر نبھاون دا
 جاں جاں بھگر نہ آویے، ایویں مونہہ نہ آپ سنائیے، جے چاہیے تاں توڑ نبھائیے،
 بھار چایا نسو دے چاون دا
 بھٹیاں مند پکایا، کسما نا وی سدیا آیا، کل نارو بے بہایا، اپھیاں واروی دھاون دا
 ہیر و ہیر کے آئے مجھیں، یارو دل نہ گھتو گھتیں، جتھے تارو ہاتھ نہ ہوندا وھیں،
 مجھیں خانے ملک کیاں رب کرے سبب لیاون دا
 بھٹیاں دی دھاڑ دھانی، جھنڈا، چلھ، ٹھٹا نال بھوڑانی، ٹوبھیاں وچ سُنیدا پانی،
 چارا کرو وی توڑ دے چاون دا
 شکر و سنگھاتے آہلا تھابل بولے، سانوں نہ ورم جانن تھوڑے، تئیں شریک تاں وکھ اجوڑے،
 قادر بخش تہاڈے دل تے، ایہہ نیہے ویر مڑ و نجاون دا
 خوش وکھ ہوئے منگو اڑی، اوہناں دے پاسنے بھجھ کے ماری، مُرستی نیں کل کھلاری،
 مجھیں تاں خانے ملک کیاں، رب کرے سبب پچاون دا
 مجھیں آہدیاں: چرنیاں ملک مسور دے اوہلے، ماریاں شکر و سنگھے، آہلے تھابل تے موہلے،
 ہن جُوسن پوڑیاں تے ڈھولے، یارو روپ الاپ وی گاؤن دا
 مجھیں آہدین: اسیں کڈھیاں، مُسیاں، کیلیاں تے ککیاں، ہن مار کے لئین بھٹیاں،
 پیا وچھوڑا سے کتیاں، ہن و نجا یا نیں ساون دا
 راء موہلے برچھا اُلاریا، میں نہیں قادو، صاحب، مراد و ساریا، رب ٹونڈا رڑے تے چاڑھیا،

موہلے دا توگ وی لسکدا، نقل کریندا ماس دے کھاون دا
 پہلی موجم دے چھنڈی، کھارے چڑھیا کپ کے جنڈی، ڈاڈھے پھٹ تلواریں دے کنڈی،
 نسبت دے کھاں ڈھاڈھیا انج پاڑ جتھے نیر و ہاون دا
 موجم کڈھی ہے چپ چپاتی، ڈیوا بال رکھیا شب راتی، جیوس گنگا کراڑی نھاتی،
 چپ چپ نام لیدی انج راون دا
 دوئی نارنگ نون تک وگا نیوس، ادہا ہکا تاں کاروی آنیوس، دوکان تون نویں گھڑانیوس،
 پھٹ کیتاس واہ سلا ہون دا
 بندوق نی ہے ناٹو پو ہڑے، پیالہ پی کے آیا گوڑھے، گوندل ہو کھلوتا بھو ہڑے،
 اوس ہتھیار نہ سٹن جیندیاں، چارا کر رہیوس تھڑکاون دا
 ناتو تک وگا یوس سردی، بندوق ناتو دی نہ تھڑدی، مبارک ڈھنہی سو پڑ دی،
 مرجا تاں رڑھیا زمین تے، ارمان رہیوس ہتھیار وگاون دا
 مل گیونیں نسو آنا، شکرو ملیوس جوان سترانا، سنگھے وڈھ کے لائیاں کھاناں،
 شکرو موہری ہے ہاٹھ دا، جیس نون راہ وی ویر نبھاون دا
 دوئے نون مل روشنے سیلھا ماریا، بھن پنجر لگھا کھلاریا، مالی وچ میدان دے تاریا،
 خان ودھائی تون خیر دیویں میلکھ وکھاون دا
 تریپے نون ملیا آہلا، نور دا، وانگ بازاں پوتتا ضرور دا، چھک لیا سو پدھ وی دُور دا،
 تک موڈھا تلوار سو ماری چیر رکھیوس رُکھ ازماون دا
 بھنویا لک جواناں دے چالے، دو ماریوس ڈھالے لئین آہلے،
 وت آہلے مارتن تلواریں پھٹ ساہویں پاہلے، لک وی ڈھٹھا بھونیں ازل دے پی پالے،
 لک دے رُوح وداع کیتا مُر نہ آون دا
 وگے ڈھول ہونین واہراں، جھیں تون وکھ وِرهاڑاں، جھال لئیاں اساڈیاں دھاراں،

جھھاں دودھ اساڈے پیتے، اج اوکھا ہے دینہہ گھساون دا
 جھیں توں دیکھ اکھاڑے، کٹک ملک مسور چاڑھے، بھٹی راٹھ تان کارن ہارے،
 جیہڑے توڑوں آئن ٹر کے، چمیا پڑا تیگ اٹھاون دا
 یارو میں تان ملیا ملک مسورا، گھر جاون تہانوں ہے کوڑا، کپے سپراویں کنر دا ٹورا،
 میلکھ ڈردے طور کھگھور توں، میتھوں دل ہے پیار جگاون دا
 بچھ گھوڑے تے دیون دا بے، ٹپکاں دے چھندے واہ را بے،
 وڑن نہ دیون وچ پیادے، جے پرتی آوندے قاسم دے پوترے،
 متھانال شریکاں دے لادن دا
 ٹونڈے دے رہے دیکاوے، جھیں چھوڑ نہ کوئی جاوے، اوتھے آہلا، نوردا آوے،
 جھھاں دے ایمان آراستے کیہ ہتھیار دگاون دا
 اوئے بازاں دے دیکھ تماشے، دینہہ منگوتاں مار لیا سے، توڑ جھھاں دے مڈھ پیاسے،
 اج گڈھیں گھت کے آئن صاحبانی، بھٹی کوئی نہیں سمجھاون دا
 جھیں چاں دسریندیاں سیجاں، ایہہ تان ہتھ نیندیاں تیرگاں،
 تہاڈیاں میریاں نویاں ہن کھیڈاں، دور نہ رہندا دیر کماون دا
 میں دی مانگی تے چڑھ کے دیساں، سنگھ بلوچ سدسیاں،
 کٹک سد کے کوٹ وڑھیاں، جے چر رہساں میں بول سناون دا
 ملک مسورا فتح خان بلوچ تے گیا، عرفانیاں منگوتاں مار کے لیا،
 اج دینہہ دی وڈانیں ڈھیہا، جے توں فتح خان ہو جاندا قطبا،
 چارا کریں تان کٹک منگاون دا
 نہ اوئے مینوں احمد خان سیال دے جھا کے، مت کوئی کھلا پائے،
 سیال راجے لکھاں دے داتے، وچ نیہوں گوڑ سماون دا

یارو میں ملک مسور سدایا، مجھیں دی ورم نہ جرساں
 گانا بنھ کے ویر دا، وکھ شریکاں نوں ترساں
 جے سانگ چایا کسمانیاں، گھاہ کڑانے دے چرساں
 تساں نال وٹ گیٹ گٹھیاں، سیالاں تے کیونکر پھرساں
 ہک بھو مریندا شاشو دی تیگ دا، وکھ شریکاں نوں چڑھساں
 بھٹیاں ہو ایہناں مجھیں توں، سر پر نال تہاڈے لڑساں

وچار: ایکھن چاں ونڈین۔ یارھاں سو مجھ ہووے۔ ودھیاں مجھیں موندے
 تے چاں بہین۔ شیرشاہ، مینیں گل دے تے۔ چنھاں دا اوڈھر ہے شیر کے سید۔
 مسورے نوں دس پے جاوے۔ مڑ آنکھے فتح خان بلوچ تے۔ ”موندے میریاں مجھیں
 بیٹھیاں ہین۔ چار نگارے تے چار ملنگ۔“ فتح خان آکھیا، ”میری زمین توں لگا دی جا
 تے لگا وی آ۔“ مسورا چڑھ بنے۔ ویہت دی کدھی لے کے ٹھٹی جلال دی آیا۔ اگے
 ممدانوں کھلوتا۔ اکھے، ”ملک! کدے دینا ہیں؟“ چودھاں پیادے لے کے اوہ وی
 رل پوے۔ جا کے موندے توں پروں لڑ دے وچوں مجھیں اٹھالین۔ رتا موچی کوکیندا
 آیا شیرشاہ تے۔ ”کیہ میاں شیرشاہ مجھیں نسوآنے ماری جاندے نیں، جیہڑیاں تیتھے
 بھٹیاں امان بہانیاں ہوئیں۔“ ماہی کوڑیا نے آکھیا، ”چپ اوئے موچیا! میاں کرے داہر
 کوئی وگائے تپک سونے دی بہری بھج پوے۔ مجھیں وی سائیاں دیاں تے لئی دی
 سائیں جاندن۔“ سیت ہک ہوئی تاں موچی آکھیا، ”تینوں کوڑیا نے سدیا ہے سونے دی

بہری۔ بے کریں واہرتاں سونے دی بہری ہیں۔ بے نہ کریں واہرتاں ڈٹھ سٹن آلی
 بہری ہیں۔“ مہیں آکھیا، ”وگایو ڈھول نہیں بہن دیندا موچی۔“ واہر مل پوے کھگھل
 جھامرے دے کول۔ بھیں آون نسوانے۔ چلے واہر سیداں دی۔ رتا موچی جھاڑی کنڈ
 دے کے کھلو رہے۔ چھ سانگاں مارے ست جھلے۔ کہیں آکھیا، ”رتا موچی پیا مریندا
 ہے۔“ بھیں آون رتے دے اُتے۔ واہر بھیں آوے۔ موہرے مو موچی دو تلواریں مار
 کے پیونوں کڈھ لے اُتے۔ پوند چلی واہر مڑ چل پون نسوانے۔

مار بہاگ بہائی نیں موندے، گھلی شیر کی لاپے
 جھاں دودھ جھیں دے پیتے، سائیں ہوندے بے آراے
 سد بلوچ اکٹھے وی کیچن، ویراں دے بنھو کھاں گانے
 ادھناں نوں قادو، مہرا نہ وِردے، مارے لال خان دے طعنے
 آ بیٹھے مال چھوپلے، ویہت چاڑھی نیں مال بہانے
 اگے شیر شاہ تے سید بہرام، چھٹے ہتھیار نہ جانڈے لاپے
 لنگر سید جلال کے چشمے، پاک وی سچ خزانے
 چڑھتل وی شیر شاہ کی، ہتھری وگے ڈھول دماے
 ترگش وی شیرن پیر دا، سو توتے تیر وگانے
 گھڑے سُدھے فولاد دے، وانگ بازاں کھاندے طعنے
 تپک ماریوس ممدے نون نوں، بھن پٹ لگھیا کانے
 تیر نالوں کرمات لگھدی، نپ ڈنگوری اُریا ہک جانگھے
 تپک لگی شادو کھوکر نوں، ڈھٹھا کینفی وانگ دیوانے
 لڑائی شہادت موچی دے سرتے، کولوں بھج گئے بیگانے
 رتا مارے تے جھلے تلواریں، ڈھال گینڈے جانے

چھ مارلیں ست جھلیوں، رتے دا رُوح اُتھاہے
 ممو اڑیا پیوتے، کر جھٹ اُلاہے
 ماری تلوار اسوار نوں، وڈھ گھوڑی دی دھون لگامے
 پیر وی سینی آکھین، جیہڑے پکرن ایس جہانے
 معاف انعام وی چاہندن شیر کا، دھڑتلی تے جند قربانے
 کچھ دگائیاں پُکاں احمدے، حاجی، گاجی، مشری تے روشنے، وانگ سلی خانے
 مای کوڑیانے ماریا برچھا، چنگا چک میدانے
 لگا گرنے پٹھان نوں، بھن پنجر تے اندر وی جامے
 نپ نیجا آیا شیر شاہ، واہ بنیا دوکانے
 اوس دا چھڑ ٹمن ملتان دا، پھل ولایت ایرانے
 ڈھوا آیا ہے پیر تے، صاحب بخش متانے
 شیر گھت دو ہتھو تولیا، زور علی دے دانے
 ماریوں سگھرے نسوآنے نوں، موہری پاسنے دانے
 وکھ دہشت شیرن دی، چل کٹک ہوئے حیرانے
 نارنگ، جکو دا، روشن سگرا، کالو دا آہدن:
 اوہ بیٹھے بھٹی، کیوں پیاہیں شیر کی لاہے
 اُنھ خیر وی پاکھرے سلطان دا، لکھ ہلن دیوان متانے
 ڈاڈھی ٹکر پہاڑ نال، بھن دیسی کوٹ دامے
 آ گھل سلام تے بنیتی، منگ شیر توں کالو تے خانے
 بھٹیاں او! ایہناں مجھیں توں، وڈے ہنگامے

وچار: کسمائیاں تے سرگانیاں نوں آپ اچ دیر لگ جاوے۔ مسورے دا آنا
 لہر لگھ جاوے۔ شاشو تے پٹھانا جر نہ لگھے۔ آنکلن موہلے، قادو دے دھر۔ ”موہلیا!
 اوتھوں ٹور کے اتھے لے آویں۔ تیرا وی دیر اگڑیاں تے اپنا وی اگڑیاں۔“
 عرفانے بھٹی اکٹھے ہو کے نیت خیر چاں آکھن۔ ”احمد خان سیال دی مدت توں باجھ
 کسمانے نہیں آوندے۔“ ایکھن جانکلن۔ کیہڑا کیہڑا؟ پٹھانا، مسورا، بھائی خان، نواب
 دا۔ جھنڈا، قادو دا۔ اوتھوں احمد خان سیال ست تحصیلاں جھنگ دیاں امداد چاں
 دیوے۔ کوٹ سلطان دے ڈیرے ہو جاون۔ بھائی خان روز بستے دیوے سارے کٹک
 نوں۔

کسمائیاں تے بھٹیاں، رل قسم اٹھائی آ
 دیر گھلیسائیں رل کے، ہور گل نہ کائی آ
 پٹھانا جھنگ چاڑھیے، احمد خان دا داعیا
 اساں جوڑے ہتھ جہپال نال، توبہ کڈھائی آ
 وت دیر لیوسے کھریں، ساندڑ بار رہائی آ
 اسیں ہتھیاراں دے سرخرو، مار توگیں ازمانی آ

آکھیا میں پٹھانے، احمد خان نوں
 بیٹھا راج مانیں، چندل دا بادشاہ
 اسیں سرگانے تے کسمانے، لڑ کے وچھڑے

کوٹاں دے وچ تھانے، سنگھ رنجیت میں
 ماگنیاں تے راہنے، ملک مسور دے
 اسیں بھھوانے، ڈردے چند توں
 کپڑیں اسانوں آہنے، فوجاں چاڑھ کے
 ٹسیں جلال خنانے، سچے قول دے
 اسیں راٹھاں دے جروانے، قاسم دے پوترے

16

منصوبہ کر اُسارا، خان دیوان نال
 کیوں تاں میلیے پاڑا، سنیے بنیتی
 قادراواہد وجارا، سنے گوجری
 پنڈ، بھیرہ میانی ہے سارا، ٹھٹ لالیں
 مت مسورا کرے اکھاڑا، سکھاں نوں وکھ کے
 میرا وی ہک دیہاڑا، مسورا ویکھسی

17

پہلا کیتا ڈیرا، کوٹ سلطان دے
 لیا سپاہ دا چہرہ، موہن لال وی
 بھٹی راٹھ چنگیرا، ہبھو سدیا

دلاں دا کبھڑا ہو سہرا، توں بھائی خان
 اوس دتا روز بھیرا، چھیڑاں تے کٹک نوں
 قادو، صاحب، مراد تے مہرا، تئیں منسو
 کدھی لکسی بیڑا، سارے پور دا

18

دچار: کٹک کھلا چاں کرن سوآل تے۔ جے جاون نہیں تاں ڈاچیاں اٹھ
 چردے ودے ہوئے ہان۔ پکھیونیں: کبھندے اٹھ ہین؟ اکھے، ”جیہڑے مسورے
 آندے ہوئے مدکان۔“ راء موہلے آکھیا، ”مارلیو۔“ شتری کر کے ڈھول چاں کرین۔
 دھونسے وگ جاون۔ ککاک کوکیندا گیا مسورے تے۔ ککاک آکھیا، ”احمد خان سیال
 ست نہیں دھا کے آندیس۔ جدے جاوننا ہئی جا۔“ مسورے آکھیا، ”بیٹھ او کڑوآ۔ میں
 ایہہ لما تریوں تائیں ڈٹھا ہویا ہے۔ میں چاں کھگھورنا سارے کٹک چل پونا۔ ایس
 دھاڑ اچ ہک بندہ ہے، جیہڑا سنگولی ساہنے چاں کرے۔“ ”کبھڑا؟“ اکھے، ”شیرشاہ
 سید، گل محمد دا پتر۔ شاہ جیوانا سید۔ ہور میرے اگے کہیں نہیں کھلونا۔“ مسورا لگ
 جاوے۔ بھھڑانے دیرے ہو جاون۔ شاشو تے پٹھانے آکھیا، ”وطن چھوڑیا۔ دکھ میٹ
 کے لڑیے۔“ اگے لگ جاون شاشو تے پٹھانا۔ پچھے چاں لین جھنگ نوں۔ دھولری تے
 مانگی تائیں بھیں آون مسورا ہتھ نہ آوے۔ مڑ دھا کے پون بھیرے میانی تائیں مسورا
 ہتھ نہ آوے۔ پندرہاں راتیں ہو جاون۔ اٹھاں تھینہاں دا اچلنا ہا۔ گڈیں بچ جاون۔
 بھار لدی جاون۔ جوڈھی دے گھوہ کول آون۔ کروان لدے ہوئے ہون۔ ٹھم ٹھم کٹک
 رُدا آوے۔ مسورا کیہ کرے؟ پنڈ دا تھانہ، بھیرے دا تھانہ، میانی دا تھانہ، قادرا واہد دا

تھانہ۔ مسورا لے کے مل پوے۔ اُتے کرو لے دے آکے سکھاں دے دھونے دَوں
دَوں آکیتی۔ جیس ایلے سکھاں لکراں دتیاں۔ نراں گھوڑیاں ہنکار آگھتے۔ پکاں دیاں
گندیاں بھاہ بھاہ آکیتی۔ سونے دیاں والیاں تھلنل آکیتی۔ موہن لال نوں فرشتے
چھڈ گئے۔ موہن لال آکھیا، ”ایہہ کون ہے؟“ اکھے، ”جی مسورا ہے۔“ موہن لال
آکھیا، ”او احمد خان! او تھے سٹیا ہئی جتھوں کاں وی ہڈی نہیں لے ویندا۔ کوئی ایسا
ہووے جیہڑا ایس آفات نوں ڈکے۔“ کہیں آکھیا، ”شیرشاہ میلا جاوے مسورا کھلو رہندا
ہے۔“ ٹردا آوے موہن لال۔ اکھے، ”او شیرشاہ! توں میلا جا۔“ شیرشاہ آکھیا، ”میلا
لیاونا ہوندوئی شیخ چوہڑ کے لے امدوں یا شیخلی کے لے امدوں۔ میں آہناں جھٹ نوں
لڑائی پمدی ہُن پے ونجے۔ سانگاں مارن آیا ہاں۔ ایس لڑائی دیاں گلاں احمد خان
سیال دی کچھری اچ ہون۔“ موہن لال کیہ کرے؟ تاتار خان بلوچ، خضر اکیرا دوویں
گھل دیوے مسورے دھر۔ ”توں کیوں لڑنا ہیں؟ تیرے پگاں دے شریک، دھڑتھاں
دے شریک میں لئی جاناں ہاں۔ پگاں تیتھے رہیاں۔ دھڑتھ تیتھے رہے۔ شہر تیتھے رہے۔
توں میرا بھلا سمجھ۔“ موہن لال آکھیا، ”بھٹیاں او! مینوں احمد خان گھلیا ہے کسمانے
اُچاں کان۔ کھو تے ڈاچیاں اتھے دیہو چاں۔“ بھٹیاں آکھیا، ”ایہہ ہن کسمانے۔ اوہ
ہن سرگانے۔ لالیاں بہہ کے بھرا گلاں چاں کرین۔ جے جاوَن رن تے کھو تے
ڈاچیاں اسیں چاں دیسائیں۔ کسمانے ایہہ لئی جاسن۔ جے آپ اچ نہ رن اسیں
کسمانے لئی جسائیں۔ کھو تے ڈاچیاں وی اسیں لئی جسائیں۔“ گلاں تھہر جاوَن۔
اگے کروان تے گڈیں لکیاں آوَن۔ پچھے مسورا ٹھم ٹھم کٹک لئی آوے۔

چڑھ ہوئے کٹک کنڈیر، کالووال تے
کسمانے بھٹی کرو سبیل، سرگانے ویر دی
ایہہ ہن پتر اصیل، لڑدے شرم تے

ہاں تاتار وکیل، مسورا ملیا
میری ودھی ہے ویل، ولساں کنک نوں
سیالاں نوں کیہ دگبیر، مسورے دے بھیڑ دی

19

آکھے قول سیالاں، مونہوں پالنے
کیہتی خان ضرور، جن اُچالنے
سنیا ملک مسور، پالن پالنے
اکھے احمد خان، ویر میں گھالنے
سیالاں دا دستور، کوٹھیں دشمن گالنے

20

آکھے خان تاتار، مسورا بولیا
کسمانے آندے چاڑھ، کنک سیال دے
اوہناں نوں اندر دا ساڑ، مانگی دے کوٹ دے
ڈاچیاں کیتن پاڑ لنگار، کیویں نہ مٹین
تساں آندے میل کراڑ، مگھیانے تے جھنگ دے
ویراں دے بھن ستھاڑ، جانن جلال خنانے
سید دا بھارا بھار، نہ تیتھوں چوسیا

تاتاریاں دے ہتھیار، کیہڑا ڈکیسیا
میرا دادا خان تاتار، میں احمد دا پوترا
میں تاریا برخوردار، قدم لگھا کے

21

بھیڑ کیتی ہے موہن لال، جانے چالے
سنگھ تاں منگدے ڈاچیاں، آ بھون دوالے
سنگھ تاں آئے جُو کے، ہتھیار سمھالے
سکھ ڈاچیاں منگدے زور نال، ہوئے ہو باہلے

22

مسورا کٹک لے ملیا ڈھیر، قادراواہد دے
بھیڑاں دھوڑ انھیر، اناڑے سار دے
دیوان دے دل کھادھا گھیر، سکھاں نوں دیکھ کے
”بھٹیاں او! مگروں لاہو لوڑ، دیہو چاں ڈاچیاں
مت جانیں تساں دچ ڈیر، کاوڑ تے رنجکی
”لالیاں بہہ نہیڑ، کھوہ لیناں تے دیونا“
گل محمد دا شیر، دیوس دھیرکاں
”کون بھویں تیرے چو پھیر، اساں ہونڈیاں

بٹن جواناں نوں چیرھ، متھے ٹکریاں
 کر چڑھسائیں بھیڑ، ہتھیار کرمات دا
 مولے کیتا میل، ملک مسور نال
 ہتھیاراں دی گھتتی ویل، موہلے راء نوں“
 ”دتسیں چھاں دی میڑھ، سید شیر کے
 کون جھلے تہاڈا ویڑھ، ہتھیاراں دے سرخرو
 کٹکاں دی دسدی پیل، جاون دا کھڑا
 خیریں جاواں جھنگ پھیر، ونڈیساں پُوراواں
 پُن سونا کڈھساں سیر، پروہتاں تے باہمنائے“
 کر گلاں تیر پتیر، کچھری خان دی

23

وچار: بھوننا ہونیں لالیاں۔ موہنہ چاں کرن لے۔ موہن لال آکھیا، ”ایہہ
 کیہ؟“ بھٹیاں جواب چاں دتا۔ مسورے آکھیا، ”کیہ سکھاں دیاں پُڑاں او! گئے وی
 تے گوٹے چبا کے۔“ سکھ کرن بھیڑاں۔ کسمانے مرین گڈیں نوں سوٹے۔ بہاب دی
 توں اورے گڈ دی سلانی دوسیں ٹوٹے۔ میلکھ لما چل پوے۔ مسو بھٹی آکھیا، ”ترائے
 رتیاں ہنفیم دیاں چاں دے۔ کٹک چلدا وکھ لے۔“ موہن لال آکھیا، ”ہنفیم کتھوں
 کڈھاں؟“ کچھے شائو حال حال چاں کرے۔ ”کیہ لے دیاں جواناں ہو۔ کھو کھو
 دسدے ہائے پہاڑ جیڈے دسدے ہائے۔ جتھوں اُبھردا ہاوتھوں لے کے ٹرپے ہو
 جتھے لہندا ہے اوتھے لے جاونا ہائے۔ ہائے میرا کُوہنا پانا۔ وطن تے کیہ جا

آکھسو، کہیں آکھیا، ”ست ویہاں بندوق۔“ شاشو آکھیا، ”چپ اوئے تیری بھینو
 نوں۔ ست ویہاں بندوق گلی دے متھے وچ اڈا دیاں۔“ سکھ چھوڑن سیوا۔ محمد تے
 باہو چھ و سپے دے بندے گڈ دے اُتے اڈ جاون۔

آکھیا ملک مسورے، سکھاں نوں آ کے
 کسمانے جاندن موڑھے، کیوں لٹین
 تساں سچے رکھن جوڑے، سراں تے پگڑیاں
 وریام دیندے ہو گوڑھے، مونہہ تے نمکاں
 ماکا ہوسن سچے گوڑے، وچ میدان دے

24

کل نارد کرے تماشے، ویکھن جوگنیں
 ملک مسور اُگاسے، سکھاں نوں آ کے
 ڈاچیاں انج نہ دیندے ہاسے، لین زور نال
 اج ستے رب دتیاں، کٹک سیال دے
 تئیں نھاتے امبراسر کٹاسے، گورو دے پوترے
 شطرنج وچھانن پاسے، کول بہاب دی
 راء موہلے لاہے جھا کے، سارے کٹک دے
 جے بہیں رب تپاسے، سر پر لڑیے
 چدھرڈ، سنگرا، کلوکے، خاشے، سبھ سدھن
 جن چھٹے بازے باشے، سکھاں نوں ویکھ کے

218

سکھاں تاں جھو کے ماشے، ٹپکاں دگیاں
جن بدل دن گھلا سے، نہ ہوئن سکھنے

25

ناریں تے مجھیں توں جھگڑے، کل ڈاچیاں توں جے
نپے توگ کسمانیاں، ہتھ کیتے نیں کھنّے
یارو وطن نہ چھوڑے دس نال، مونہہ کیتے نیں لے
پچھو کھاں ملک مسور نوں، دھنگی اساں نال کھنے
سکھاں دیاں مارین ڈاچیاں، ملک کیوں لوبھیا طمّے
ارج متھا ساڈا اوں نال، لڑ پوے جے خیریں ونجے
شامو، مسو، گلو، پلھو تے میاں نامدار، تلواریں دے چاڑھن گھمے
تس دینہہ مندی کیتی سرگانیاں، لگ شریکاں اگے بھنے

26

آپ تاں کھیڈاں کھیڈا، پڑھ ڈھاڈھی سچ دچارن
جوان جواناں توں چلدے، جوان جواناں نوں مارن
سنگھ بندوقاں نپدے، گھت لپاں دائرو ساڑن
اوہ مارن بندوقاں کُنج کے، دوئیں کوٹھیاں انگل چاڑھن
اوہ تھانہ قادراداہ داء، سنگھ لڑدے ڈاچیاں کارن

اگے منصب جلال خانیاں، تولے کون سیالاں دی دھارن
 شتری، اشی بولدن، نقیب پکارن
 تماشے دیکھ دیوان توں، کیفاں دے مغز تھہرن
 کسمانیاں، سیالاں تے چدھڑاں،
 توگ کیتن ہتھ اچ، جھان اُستے کار سنوارن
 اوہناں پٹ وی سوہندن ریشی، پھمَن نال جھنارن
 پوند کیتی ہے موہر پیادیاں، بھج اگے لگ کڈاڑن
 مل مارن جو مل کے سکھاں نوں، آسن وچوں نپ اُلارن
 سنگھ سیوا دگے چھوڑ کے، ترتالے جیویں وساکھ دے، سانوں لہہ پکارن
 سنگھ سیوا گورو دے ڈگدے، رام چتارن
 مل سنگھ سانگاں نیئیں، مارن سانگاں تے فرض اتارن
 مل سانگ تاں آیا تول کے، شیرے بخشے نوں مارن
 ماریوں جو پیرے نوں جوڑ کے، کچھے پئی سہارن
 بکے چنن تے تردی نانگنی، مُٹک لے بہارن
 بکے باہری گھتھی ہے مار توں، گھس گئی شکارن
 بھلا، سکھا، مہند تے باہلک، پھاتھے وچ جوان دی آہرن

27

وچار: ایکھن مسورا وڑ ونجے بہاب دی قلعے اچ پتر بھترئیے لے کے۔
 دروازہ چاں دیوے۔ سنگھ آجاون جھنگ دے مونہہ تے۔ پہلیاں دو سانگاں ماریاں

220

سچ زبانوں آکھیے، میر زادہ اکھر پڑھدا
بیٹا راء سلطان دا، دُپٹی بھرو دے مٹ دا
ساگک سوغات امیر نوں، کسبی بھٹی دے چک دا
راء تولى تاں ہتھ اچ، مار آسنوں سدا
دے نشانی کھا ڈھاڈھیا، ہندر کولھو دے لٹھ دا
دوئی وار تاں آندی پھیر کے، تازن دلاں نوں گھندا
راء کرمانی کڈھی ہے پٹ کے، پہلی ہتھ اُتے سو بندا
دوئی تاں ماری سو جوڑ کے، وڈھ موڈھاتے سر لکدا

28

وچار: وت داری آجاوے سخی شیرشاہ سید، گل محمد دا پُتر سخی مل قتال دا پوتر۔
پوتر مل قتال دا، سخی شیر ہن ہتھیار بدھے
چار تاں خوبیاں پیر تے، قدم دیکھ اگانہہ لگتھے
نُقرے نوں آیا چھیڑ کے، برچھا شاہ ولایتی پھدھے
ٹونڈے تے شیر پلکیا، جیویں باز وی آندا تے
کے تاں پیا شینہہ مہاگ نوں، ول لایوس کدھے
ماریوس جوں نیڑے ہو کے، مل سوڑے بدھے
برچھاتاں لگا ہے طاہر نوں، سر جوڑ آیا نال پلگھے
کاہنگی نوں اللہ رکھیا، دینہہ تاں ٹونڈے دے ودھے

شابش تاں کومیت نون، وچوں میدان دے کڈھے
سرگانے سکھاں نون گئے وِلا کے، آپ گیانی بھے

29

وچار: ایکھن وت واری آ جاوے اللہ داد بلوچ، برخوردار دا پتر تاتارتوں
نکڑا۔ شیرشاہ تے اللہ داد سکے مسیر ہون۔

پتر تاں برخوردار دا، گاواں تاں اللہ داد
برچھا آیا نپ کے، ہتھ جوڑ دتا اُستاد
اودا چھتر تانبے نامنی، پھل رُک فولاد
ماریوس سنگھ نون مل کے، مچھلی نپ عقاب
چھاتی گیوس بھن کے، سیخ دے مونہہ کباب
نسبت دے کھاں ڈھاڈھیا، بیٹرا نپیا باز
فوج تاں ہوئی بلوچ نون، ککک کیتس خراب
کہ بلوچاں نون، سانگاں مارن دی لاج

30

وچار: ایکھن واری آ جاوے شاشو نسو آنے دی۔ تیرگاں دے نال لکھاں نون
جھمبے۔ کندا، قادر بخش دا مارے سانگ۔

222

کل کدی وچ میدان دے، اگ لایس انگے
 پیو پتر تاں لڑدے راج توں، ویر گھتن اُندے
 شاشو وڑیا نیں دھروہ کے، سنگھ کیتوس گندے
 ہتھ کرمانی سو بھکھدی، جیویں واڈھ سو چنڈے
 سنگھ تاں پے میدان اچ، نال توگاں دے جھبے
 ولیا پچھے سرگائیاں، سیما منگے
 ہتھ اچ ساگ تاں تولیا، قادو دے کندے
 اوس سجے ہتھ پنہوتھیا، سنگھ جھلیا کنڈے
 روپیہ گھت موراکھ دی، سُنارا رنڈے
 بیٹا قادو دا، دہنہہ سار دیاں واچاں ونڈے
 سُنیا وچ پہاڑ دا، ویر گھالیا موہلے تے کندے
 سو جھا ہوئی ملک پٹھانے نوں، جیویں مرداد آہا گڑھ ربے
 فتح وی خان دیوان نوں، تعریف سیالاں دے جھنگے
 سنگھ اُترے قادرا واہد نوں، جا پوتہے گنگے

31

وچار: مسورا آکھے، پتراں بھتریاں نوں ”جے میں جاواں شاشو، پٹھانے
 موہلے تے کندے تے۔“ اگے چلیاں ہیرو گھل دیون۔ ہیرو جا کے آکھے، ”بھٹی تے
 کسمانے پٹھن۔ بھوڑانی، رمدانے تے ٹھلھاں دیاں گلیاں اگے چر وین۔ چھیڑو کوئی
 نہیں ہوندا۔“ چڑھ بہن نسوآنے۔ آکے بھوڑانی دیاں چھڑیاں مار لین۔ بھٹی تے

کسمانے واہر چاں کرین۔ انھیرے کول گئے تاں سگھر، مل، نارنگ، پٹھانا تے پھتو۔
 سگھر آکھیا، ”کیہڑا ہیں ساوی گھوڑی آلیا؟“ اکھے، ”لانگو ہاں مسودا۔“ ”اوائے شاشو،
 پٹھانا، موہلا تے کندا واہر اچ ہیں۔“ اوس آکھیا، ”کدے پیا آونا ہیں؟“ لانگو آکھیا،
 ”دادکے چواہیں کھلن۔ تہا تھوں گائیں کھسنے ہاں۔“ ایکھن پنچے اسوار واگاں چاں
 چین۔ للکراں دیون۔ مل پون بھٹی تے کسمانے۔ چکتا، محمد دا چکھے گھوڑی چاں
 پھیرے۔ مارے برچھا مل، شیر دے نوں۔ سرگانے مل، شیر دے اُتے کھلو رہن۔
 بھٹیاں تے کسمانیاں آونا ہووے بھوڑانی تے رمدانے نوں مُونہہ لگ جانے فروکیاں
 نوں۔ جا ارڑیں وڑن۔ بھٹیاں آکھیا، ”کیہڑا تھینہ ہے؟“ اکھے، ”ارڑیں۔“ ککے، قادو
 دے آکھیا، ”ارڑکیہ ڈکن جوگے۔ اگانہہ کسے وسدے میلکھ تے جواہاں۔“

بہاب دی آلا دیہاڑا، نہ وِسرے مینوں
 توں بھی ملک پٹھانا، چکھسیں بھٹیاں تے مینوں
 سیال ہوتی جھنگ اچ، اچ سدیسیں کیہنوں
 آوساں توڑ کرولیوں، جل کبا ساری نین نوں

32

سدیوس پتر بھترے، کٹک دھوایوں
 بہاب دی آلا دیہاڑا، کیویں لایو
 چُھویوں بیڑا پیر دا، کڈھ دگایو
 راضی مینوں رکھنا، بہکاں سوہایو
 ویر سرگانیاں کسمانیاں، بھٹیوں نہ ترینگل ڈاہو

سُنو بھٹیاں ہو کن دھر، اہس موہلے نوں سبھائیو

33

کر صلاح سرگانیاں، ہیرو نیں گھلے
چردیاں توڑ، ٹھلھاں دے گلے
مل، سکھر سانگاں نپیاں، اج کپہڑا جھلے
آپ نہ جاویے چل کے، توڑا دھرتی ہلے
ہیرو آکھیا: بھٹی تے کسمانے، اج ڈٹھے رلے
اوہناں توڑوں داگاں چائیاں، گھوڑے ڈاہریں نیں ٹھلے
اگے ٹھٹ کیتا کسمانیاں، ڈھولیں دھرکلے
پگاں ویکھ سرگانیاں، کسمانے چلے
اگے لگ بھجے سنے بھٹیاں، ہو ہرکلے
توگ چگتے ماریا، ملک جھلیا ملے
محمد، شیر تاریا، واہ توگ جھگلے
چگتا دیوے لکراں، نہ رہندے ٹھلے
ہتھیارو اوہے آکھین، بھیں لڑن ہرکلے
جیویں سرگانے وڑے بہاب دی، ارڑیں نیں ولے
گلاں ہونیاں کسمانیاں، چک چاوے تے ڈھلے

بندہ کرے تکبری، نہ بچھے خاص
 جیہڑی وچ درگاہ دے، نہ جاوے پاس
 میرا ناں مسور نہیں رکھیا، میری نظر اگاس
 توں بھی ملک پٹھانیا، نہ چرسیں ہو کھلاس
 تیرے تے میرے ویر دی، ہن نوں چاس
 توں لڑ کے بیٹھا ہیں بھٹھے، لاه دل دا وسواس
 اوہ دینہوں ٹھلھاں دا یاد کر، چراکے آلے میں ہاس
 تس دیہاڑے ویر دی، بھن دتی سو ناس
 اوہ آپ تاں ہے عدلی، کرے نیاں تپاس
 سچ آکھے چوغطہ ڈھاڈھی، گل کچے راس

وچار: موہلا، قادو دا شینہہ بک پوے۔ تریسی نہیں نال ویر کماوے۔ لاہاں
 نال پانی کدھ کے پیوے۔ جن تاں نسوآنا پھیبہ ونجا دیوے۔ قادو، صاحب، مراد نہ
 وِسر دس۔ نسوآنا ہتھ نہ لگے۔ کلی بھٹی ویر توں پاسے ہون۔ اگے بڑانے دی پگ پاہنؤ
 تے ہووے۔ وت راء زیادے تے آ جاوے۔ بنھ قندھار دا زیادا، احمد دا ہووے۔
 تھانہ ڈھیبی جاؤس۔ اُبھا ڈکے چاں۔ ویر ٹھممر جاوے۔ نسوآل دے وچ دو اسوار
 چونویں ہون محرم چدھرڑ، توکل چدھرڑ دا پتر گھر کی آلے چدھرڑاں چوں۔ مر جا بھٹی،
 چاہنگو بھٹی دا بھترنیا دوویں دھا پون۔ بھوڑانی دیاں گائیں مار لین۔ ڈائن کڑانا مونہہ

اگے چاں دیون۔ ڈائین کڑانا، ماہنو کھانا، راشو کڑانا، ویراں دی کھاپ کڑانا۔ روڈا ناں واگھرا بڑانے دیاں گائیں نال کھلوتا ہووے۔ دوویں اسوار سنجان کے، روڈا حال حال کریندا بڑانے آوے۔ اگے زیادا، احمد دا بیٹھا۔ ”روڈیا! کیوں حال حال کرینا ہیں؟“ اکھے، ”جی گائیں ماری لے ویندن۔“ اکھے، ”کون؟“ اکھے، ”محرما چدھرڑتے مَرجا بھٹی۔“ ”گائیں کدوں دیاں ہیں؟“ ”یا بھوڑانی دیاں یا ٹھٹے دیاں یا کوٹ دیاں۔“ خضر، زیادے توں نکڑا ہا۔ اوس آکھیا، ”گائیں لے دیاں ہیں اسوار اُنھے دے۔ حال حال کریندا بڑانے آیا ہیں۔“ روڈا چپ کر گیا۔ زیادے آکھیا، ”محرما پک سیاتا ہئی؟“ اکھے، ”جی آ۔“ ”گھتو کملی تے کاٹھی۔ ایس قادو بھٹی کا گستان وکھرا بنایا ہویا ہے۔ جیس دیہاڑے قادو بھٹی ماریا محرما دچے ہا۔ جیس دیہاڑے لنگر، قادو دا گلوتر مارگنن اوس دیہاڑے نالے ہا۔“ نو اسوار چڑھ بہن۔ دوواں نوں راء زیادا، احمد دا چک کے مارے۔ قادو کے بھٹیاں تے دہنہ چاڑھے۔ ویراں دیاں لاہاں اپنے گل چاں گھتے۔

جھاں تاں آسرا رب، آپ کرے ستاری
 ویراں لمبیں چھوڑین، نارد کل کھلاری
 گرمتے محرے تے مَرجے، پھڑ گھوڑ تیری
 وداع ہوئن رن ایچ، جوان دوویں کاری
 اوہناں اوتھوں داگاں پییاں، مار لئی وگاڑی
 گائیں وی چندو دے سر توں، سو دھک اُتاڑی
 اگے ٹھلھ ہین ماہنو کھاونے، کنیں جوان نگھاری
 ازل آندن ول کے، گھت پھاہی باریں
 خیریں جادیں محرما، جا ونڈ دیہاڑی

ہین ڈٹھے روڈے واگھرے، حال حال وکھانا
 تخت بھوڑانی بھٹیاں، ویراں دا بنھ بڑانا
 راجے تے کرمو دے پوترے، آدی گھر گھرانا
 جیویں نورا، صدر سلیم دا، زیادا راٹھ جروانا
 زیادا ڈر نہ کھاوے کہیں توں، مانک جیویں مومنانا
 واہر کیتی ہے بھٹیاں، اگے ڈھول دھروانا
 چڑھیا زیادا، احمد دا، میر کرن کلاناں
 کندر، مسو تے عجمت گورو، جھماں نوں جس سہانا
 اوہناں ڈٹھی کنڈ اسواراں، زور دیہہ چلانا
 محرما جاندا بھٹیاں او، کاواں آلی دا تلاء، شاہد ہے کول بڑانا

ویندے محرمے نوں وکھ کے، زیادا چک ونگارے
 جیویں ججن ملدن سجناں، کر دل پیارے
 اوہ پورا صاحب، مراد دا، قادو چتارے
 ایہہ گلوتراں لنگر ماریا، توں سگواں نالے
 میں تیریاں منیناں منتاں، ایہہ ساہویں کھاڑے
 وٹا جھل نہ محرما، کر لڑن دے چارے
 جے تینوں ویندیاں چھوڑیم، بھرا رنج ہم سارے

اساڈے دیر گُستان وی سا جھے، دینہہ راٹھاں توں گھالے
 ساگ زیادے دے ہتھ اچ، بہہ اُستاد دوکان پکارے
 اوہدا پھل لہور ہے گھڑیا، چھڑ جموں دی دھارے
 زیادے گھت کے ہتھ اچ تولیا، تک محرے نوں مارے
 پنجر گئی سو بھن کے، ہار سنگھار کھلارے
 ہاں کیجے تے بلیاں، سنے پھپھر ہالے
 ساگ ماس وی کھا دھا رج کے، لہو پی ڈکارے
 دشمن سر نہ پٹے، زیادے دے پہرے

38

وچار: محرما ڈھے پوے۔ مر جا دھروڈ پوے۔ زیادا، احمد دا مگر کملی چاں
 لائے۔ ایکھن ڈھٹھے پئے محرے تے دُوئے بھٹی آجاون۔ ٹوٹا ٹوٹا محرے دا کرین۔
 گلاں اوہے کیچن، جیہڑیاں ہون کھریاں
 تلواریں مسوتے راء کندر دیاں، اُستاداں گھڑیاں
 اوہناں دھریک میانوں کڈھیاں، مشالاں بلیاں
 محرے نوں آہمو ساہمنیاں، سار اٹھیا جھڑیاں
 اتوں ماریاں عجمت گورو تے ماڑے ماچھی،
 تلواریں لاه دل دیاں وریاں
 محرے دا رُوح اُداسی ہے، اُڈار جیویں پریاں

دھڑری جاندا مرجا، کملی مل پیا
 اوس دا دم پنجاہ کوہ، باہری وانگ کلائی
 پنیں جیویں ماہنیاں، اڈھوں دوڑسوائی
 چالھی کرہیں تک کے، زیادے سانگ دگائی
 لگی مرے نوں کنڈ اچ، پار لگھ گیائی
 کڈھ بنیوں سٹیاں مرجا، چھک کمان نوائی
 زیادے لکوں کڈھی پٹ کے، سر وچ نکائی
 اوہ محرم، مرجا بھویں تے، خاک رلائی
 فتح ہوئی راء زیادیا، ٹھلھ دین گواہی

وچار: ٹھٹی تے سرو آلاسیں ہووے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے پے جاوے۔ لما
 پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔ چار پنج بدیاں ہو جاون تاں جھنگ دیاں بدیاں
 ترنیاں دے ٹھے ہوئے نارنگ کول اکٹھے ہو جاون۔ اوتھوں دلا لیرا اگوان ہووے۔
 آکے کلوکا لٹ لین۔ دینہہ سائل کلوکا، بہاب دا، مولراج دی کچھری اچ فریاد فریاد
 کرے۔ ”تیرے راج اچ میں لٹی گیاں۔“ ”تیری کُوک واہر کسے نہیں کیہتی؟“ اکھے،
 ”جی نہیں۔“ مولراج سنگرا وی چاں سدے۔ بھٹی وی چاں سدے۔ پہلوں سنگرا مل
 پوے حسن، نور دا تے آہلا، محمد دا۔ ”کیوں اوئے ئساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں
 کیہتی؟“ پنج سو روپیہ چٹی مار لے مولراج۔ سنگرا چٹی جھل کے امدن پئے۔ اگوں پرہیں

بھٹیاں دی۔ کیہڑا کیہڑا؟ راء صاحب، بھائی خان دا۔ امیر، سلطان دا۔ کندا، قادو دا۔ گلام، آہلے دا۔ آدم، محمد دا۔ خان بیگ، راء احمد دا۔ آہلا، خان دا۔ سنگراواں اوہناں نوں گل کیتی۔ جوں بھٹیاں سلام کیتا۔ مولراج آکھیا، ”کیوں اوئے! تساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں کیتی۔ پنج ست کوہ تے ایس دا تھینہ ہے؟“ ”ایس گکاک کوئی نہیں گھلیا۔ ایس واہر کبھی کریے ہا؟“ مولراج آکھیا، ”تھانہ رتن چند دا فروکیاں آلا لے لیو مدد۔ آگوان بھٹی ہو جاوَن۔ راتیں چھاناں اسواراں دیاں پُھٹ جاوے۔ اُبھے نوں پئو تے مارو۔“ جھنڈے نساوآنے دا منگو مار لین۔ گڑ دے اُتے اکھ چاں کرین۔ بندے ڈھوڈھ ڈھوڈھ ہک تھاہرے اسوار بٹھے ہو جاوَن۔ سردار بخش، کریم دا، بہاول، کندے دا، راجا، آہلے دا، ہاشما سوہی، حالما سوہی، منجا چدھرڑ، نارنگ، حاجی دا چپا۔ مٹھیاں توں پرانہ گئے تاں نارنگ توں نکرا غنی پڑیا رلیں پر نیا ہو یا ہا۔ تھو آکھیا، ”مر گئے ہاں۔ ایہہ تاں بھٹی ہن۔“ ”کچھ جانو کجھو؟“ اکھ، ”ایڈے جانو نہیں۔“ پڑیا آکھیا، ”اللہ اللہ کر۔“ جوں بھٹیاں ہتھیار چائے۔ بھٹیاں پُکھنا کیتا۔ پڑیا آکھیا، ”ایہہ لک ہے۔ میں پڑیا ہاں۔“ ہکے پڑیا پیا آہدا ہا بہاول، کندے دے ماریوں برچھا۔ اوس آکھیا، ”میں اوہ پڑیا نہیں جھساں تیرا دادا ماریا ہو یا ہے۔ میں تاں کوٹ بھائی خان دے وچوں تہاڈی بیہان نوں ہُن وی دودھ پیویندا وتاں۔“ بھٹی جاوَن تھو بنھ کے جھنگ دیون۔ اوتھائیں بدھا ہو یا مر جاوے۔

حاکمی ساون مل کی، سکھ سے جما
 جیہڑے ماٹے جانڈے بھن کے، چلوکا بنا
 لیرے، ممبڑ، سپرا، سُر بانے، ہبھے جھنگ دیاں سمھا
 اوہ بدی کریندن جھنگ دی، ہلر دین نارنگا
 تھیں میرے سر نال، لٹ کھاؤ لما

اوہناں دھاڑ دھنوائی چنویں، وِجِ دِلا دِتا
 کلوکے مارے بھین پے، لاه وطن دا طمعہ
 گھوڑا کھڑیا لالے سچ دا، راہی ضامن نکتا
 لکھ کلوکیاں گھلیا، جھنگ کاگل پنا

41

زور وڈا مولراج دا، اوہ کتر نہ سہندا
 سہاں کلوکا بہاب دا، جواب فریاد دا کہندا
 ”صاحب تھینہہ وی لہین لٹ کے، نارنگا کھہندا“
 ”لکھ دتا ہے رتن چند دا، فروکیں بہندا
 سوپنی کندے تے صاحب آل، اسوار آیا وہندا“
 بھٹی کلوکے تے جے، کٹک نسوآل تے دھاندا
 ٹھلھاں دے اُتوں پاسنے، اوہ نتھو ہے جاندا
 ملیا بہاول، سردار تے راجا، رب دیوے بھانگا
 کاہنگی اندروں گیا کھاج کے، گھنڈ کڈھ شرمندا
 ”ایہہ لک تے میں پڑیار“ لک چکر چکراندا
 کندے دا راء بہاول، ہتھ توگ لہاندا
 اوہدا چھڑ ٹمن ملتان دا، پھل اُستاد دوکان کماندا
 اوس نوں بند وی سوہندے پتلی، پٹھمن پٹ جھوٹاندا
 ماریا سو پڑیار نوں تک کے، برچھا ماس ہلوفے کھاندا

بہاول کماں دا سرخرو، ہاتھیں نہیں ڈولاندا
 ”میں پڑیاری کوٹے دا“، جنایوس میکاناں دا سانگا
 غنی دا روح عرشاں توں، مڑیا اگانہہ نہیں ساماندا
 لطف ڈھوڈھے راہنے نسوآل دے، دل بہوں سدھراندا
 جا جھنڈے کا منگو سو ماریا، بنھ نتھو آندا
 کندا ہویا ارمائی، صاحب پکھوتاندا
 تساں اوتھائیں ہا مارنا، خون صاحب، مُراد دا لہندا
 پچھے گھتیا نارنگ، حاجی دے جے، کڈھ پاڑیوں لے جاندا
 کاہنگی تے بھٹی آہن دُشمن، جے توں نہ رہندا
 دتا بنھ سرکارے، ہُن چھٹن سو مہنگا
 خبراں ملک نارنگ تے، جھنگ نتھو وہندا

42

وچار: انائی دا ڈنکا لگ جاوے۔ ہاڑ جیٹھ دے کرڑے مہینے لگھ جاوے۔ اُتوں
 ساون دیاں بہاراں آجاوے۔ جے ساون چڑھ پوے ترائے چار شیں جوہن اچ
 امدین۔ ترائے شیں قول ہے۔ پنج شیں وٹا چاں رکھے۔ کیہڑی کیہڑی شے امدی ہے۔
 سارنگ راگ وی جوہن اچ امدی ہے۔ باگ وی جوہن اچ امدن۔ جھل وی جوہن اچ
 امدن۔ قول کیہڑی کیہڑی شے؟ دریاواں تے بدلاں قول۔ چوراں تے جھیں نوں قول
 ہے۔ سالیاں تے بھنویاں قول ہے۔ جیہڑے واڈھے منگین ساون دے مہینے پیگھاں
 لے ویندن۔ وٹا کیہڑی کیہڑی شے چاں رکھے۔ قلیے دا کھاونا۔ پوشاک دا ہڈھاونا۔

مہریں دی مجلس۔ گھوڑے دا چڑھنا۔ محل دا بہون۔ بیلی لے امدن واچاں۔ چوری سبکی
چُچھ ویندن گھاتاں۔ ساون بدلاں دیاں ٹھاٹھاں، بونداں برساتاں۔ دریاواں دیاں
ٹھاٹھاں۔ کلاوت سارنگ الاپاں۔ چونغٹیا کل سوہے ساوے، نارد کرے جاکھاں۔ جیس
ایلے دودھاں تے جھگوں کسیاں ہو جاون۔ جھیں دے ہولے ہوانے چکیں آگن۔
چھیاں دیاں راٹھاں نوں پھہک آویندا ہے۔ نہ پیندن نہ پیتا ہویا بھدنا میں۔ باوے
آدم دے ویلے دے ریڈھ کڈھ بہندن۔ جیس ایلے ساون لگھ جاوے اوتوں کتیں آ
جاوے۔ گھاہ نوں سوکا۔ دانے نوں تروٹا۔ کچے کھوہاں تے بوکا۔ راٹھ پھنڈریں لے
کے کوہندے کارا کر پردکا۔ اوتوں کتیں آ جاوے۔ راٹھ ہی باورے ہو جاون تے مال
دی باورے ہو جاون۔ دوشیں احوآنے بھٹیاں تے اکیل ہودن۔ کملیاں گھوڑیاں تے
پیاریاں جھیں۔ نتھو کے منگو اچ، نتھو کے بیلے اچ۔ منگو جا کے شیخ جلیل توں بیٹھ چاں
بہین۔ سر یلاں تے کانہہ جھیں دا کھاج ہے۔ جیویں نورنیاں نوں سہاگ۔ دودھ
کماندوں مٹھے بہت شیریں سواد۔ چونغٹیا جھیاں دا مال جھیں ہے اوہناں نوں تلوار دی
لاج۔ پھگن آوے تاں ایڑتے جھیں آکے بڑانے کرناں آلی جن چاں بہین۔ آسیاں
آلی، کالو آنے تے نسوآنے جن چاں بہین۔ پگ ہووے اسالت کے گھر۔ کچکی دا
پنڈل پیدا ہووے ناں ہووے صالح سدیوے بگا۔ پلھو دا پتر مسورے دا پوتر۔ راجا
گلاب سنگھ مطیع ہو جاوے۔ لہور دی بگا ملتان دی بگا۔ زیادا تے بگا دوویں پتریر ہودن۔
بھروانا کول ہونیں۔ ”ہک ریڈھ کڈھ دیو۔ پیاری جھ گنہے، احمد دے دی جھگی لیاری
کڈھ آن دیو۔“ سجاولا اعوان ہووے بہادرے دا پتر۔ نوتا ممبڑ، امیر ممبڑ دا پتر۔ بیڑا چا
کے ٹر پون۔ بگھا چیر کے کڈھ لیاون۔ دھی ایلے چھیڑو منگو چایا۔ منگو سکھنا کھلا جیویں
سون سیکسر پہاڑنگہ نہیں ادا۔ پیاری جھ منگو اچ کائی ناہی۔ چھیڑو ٹہی تے چڑھ کے،
بانہہ سرتے دھر کے، دھاراں لین آلیاں نوں طعنے تے سوختے مرین۔ چھیڑو کیتا حال

حال۔ اگلیاں آکھیا ”کیہ ہا کیہ؟“ چھیڑو آکھیا

پیاری مجھ گنجے کی، ملدی نال پیاراں
پوند چھنڈیے مُڑ پُجھیے، کٹورے مانج ٹھٹھیاں
سُیا، بھھاسا تے بھیری، دیگا دھاراں
اوس دا ہوانا لٹک پگھوڑیاں، ساون پیگھ اُلاں
اوس دے تھن دی مٹل سنداریاں، مُٹھ آون نہیں مقداراں
اوس دا پُولا وانگ پاڑجھے، نویں نی وانگ پھوہاراں
اوه ملے دی کس دریا دا، پراہنے پی ڈکاراں
اوس نوں چالھی خون نی متھے تے، ہک دھرے اُستا کاراں
سمو چھیڑے ویراں نوں ساہویں، ہتھ رکھ ہتھیاراں
کڈھی سجالے اعوان تے نو تے ممبڑ، سٹلیں گھت مہاراں

43

وچار: گنجا، احمد دا واہر چاں کرے۔ گھرا کرناں آلی آ گیا۔ گنجے، احمد دے
آکھیا، ”واہر خدا دی بھیں جاؤ۔ مجھ پی وڑدی ہے نسوآل نوں۔ نہ کوئی ریڈھ نہ کوئی
ڈکھ۔ میں آپ لگا جاساں مجھ لے کے لگا آوساں۔“ گنجا، احمد دا چڑھے لہہ جاوے
آسیاں آلی۔ اگے بگا، پلھو دا بیٹھا ہا۔ گنجے آکھیا، ”سلاما لیکم۔“ اکھے، ”ولیکم۔ آ
چاچا گنجا۔ کدے کدائیں؟“ ”مجھ کھڑی ہے پرسوکی راتیں۔“ ”کدائیں مونہہ سر؟“
اکھے، ”تیرے جن اچ آئی ہے۔“ ”لہہ آ۔“ ”مجھ جاندی کدائیں نہیں۔“ گنجے آکھیا، ”سارا
جن نہ ڈھوڈھ۔ مجھ ہے سگھر کیاں تے۔“ بگے آکھیا، ”زیادا استھہ نہیں۔ سائل تے

235

شہا بل منیدے نہیں۔ جیہڑی سیتے زیادا آگیا مجھ لے لیسائیں۔“ بگے منجی گھتا دتی۔ حقا جزا دتوس۔ نمھاشاں ہونیاں اتوں زیادا آگیا۔ زیادے آکھیا، ”کیہڑا چٹی پگ آلا بیٹھا ہیں؟“ اکھے، ”گنجا، احمد دا بھٹی ہاں۔“ ”کدے گنجا؟“ ”مجھ ہے تیتھے۔“ مچ چوں چواتا چاکے ماریوس تے گاہل وی کڈھیوس۔ تریہے بندیاں نوں نہ بلائے۔

پراہنے لگے نوں چک نہ ملیے، گلہ کریندے نوں نہ بلائے
 جیتھے ہووے مجھ، اوس تے ویندیاں نہ لایئے
 داڑو گھت کے رنجلی، نہ ساہویں اٹھایئے
 اوہ تاں پمدا گل، نہ اوہلا لاپیے
 پوند آہر نال میلکھ، دیویے سُنایئے
 بلی کر کے چھوڑیے، پیار نال منایئے
 اگچ نالوں چاں دتچے، نہ امان رلائے
 پچے دودھ حلال کر، اپنے اگے چرایئے
 جیتھے مجھ وی گنیے، اوس دیاں دو لکایئے
 سچے ہتھ دی چوری، نہ کبے نوں دکھایئے
 اوس نوں دپے مت، بے پھروں آئے
 وت نہ کرلیں دل، نپ چونیوں ڈھایئے
 آکھے میر چوغط، مجھ انج منایئے

44

راٹھ تے کاٹھ نہ نون کہیں توں، پاڑن پاڑ اٹھ

کاہنگی زیادے دے دا، چھوہ نہ بڈے سو، مجھ وی پُچھے
 چواتا چا کے گاہل وی کڈھیوس، بول بولیندا اُپے
 چُپ کر کے بھٹی گھر نوں ٹُریا، کون منیندا رُٹھے
 ٹکر کوٹ لوہے دی، راٹھ کبھڑا پربت چُٹے
 ہمت نال نمینن حاکم، چٹی چک سٹے
 بجھن راٹھ رضائین، ڈھولے آکھن چھٹے
 نوں سریوں کائی ہوسی، آوندیاں ریڈھ تے لُکے
 سائیں ڈھوڈھیندے چور نہیں منیدے، وہیں تھاہروں گُٹھے
 بلیاں نوں بلی تک دوروں آون، جے تے ہون رُکھے
 دھروہ اکھرائی سامی، ہو پاسے پرنے سٹے
 چونڈھی بھر جگان مکر نکیر، حساب کتاب دے اُٹھے
 چوغٹیا ڈریے راٹھاں دی لے توں، ویر وی سردے اُتے

45

وچار: گنجے آکھیا، ”شابش ملک زیادیا!“ گنجا اٹھی کھلوتا۔ اُتوں بگا آیا۔ بگے
 آن کے تھبا چاں گھتیا۔ آن کے منت نال بہایوس جاتے منجی تے۔ سوتے بگے ٹکی
 آندی۔ گنجے آکھیا، ”بہہ تاں رہیاں، پر ٹکر اندر نہیں ویندا۔“ پچھلی راتیں گنجا چڑھ بیہ
 آوے کرناں آلی۔ اوتھوں ہشو جو نیا کاک گل دیوے راء زیادے، احمد دے تے۔
 میری پگ نسوآل لٹھی پئی ہے۔ زیادا، احمد دا کیہ کرے؟ ودھیانیاں بھٹیاں تے خبر چاں
 کرے۔ کتھوں تیکر؟ پنچے آلا، گنجا تلا، کانے آلی، بھوڑانی، رمدانا، ٹھٹھا، چلھ۔ کرناں آلی

آکے اکھ ہو جاوے۔ سو اسوار تے ترائے سو بندہ۔ اگے گنجا، احمد دا کھلوتا ہا۔ ایدوں بھرا
 بھترے گیوس۔ ”کیوں او چاچا! کیوں میلکھ خراب کیتا ہئی؟“ گنجه آکھیا، ”ایہہ چواتا
 وی ماریا۔ زیادے گاہل وی کڈھی۔“ ایکھن بھٹی اوتھوں واگاں چاں چین۔

راٹھ کھلوندن رج کے، گھتن نہیں وکیل
 ساون بدل ہے بولیا، بھن دیون سبیل
 مجھ وی اجموآنی، جا بیٹھی شیخ جلیل
 پیاری مجھ گنجه کی، کوٹیں جیویں سفیل
 اوس دا اچا قد بیار دا، ویل لمی چیل
 سوہے جھجھ متھے تے، خون لکھن عزرائیل
 پیڑا دھنویا ہے سرگانیاں، کر آپ تعمیل
 سجاولا اعوان تے نوتا ممبر، جوان دوویں اکیل
 اوہناں آندی کڈھ کے، مڑ ویر دلیل
 گنجا گیا اُمید تے، زیادے دکھائی ویل
 ”میں تینوں نہیں دیندا، سرکارے گھت اپیل“
 گاہل وی ناہس کڈھنی، جل مرن اکیل
 گنجا ٹریائے بک تے، کر کر اکیل

46

”گنجه نہ سد زیادیا، کیہ تینوں آکھاں
 گھر بیٹھیاں چواتا چایا، اگ کڈھسی لاناں

238

جا پُچھ بلوچ تے بھٹی، شرع کماں مجاکھاں
ڈیرا مجھ تقصیر دا، بھن دلیسی تاکاں
پرسوں آوساں تیتھے، لے ملساں واچاں
اوس دیہاڑے جانسیں، جھل ویراں دیاں چاٹاں‘

47

گنجے گھلیا گکاؤ، سارے راہ کوکیندا
مڈھ بڑانے دے اُتے، حال حال کریندا
پیاری مجھ گنجے کی، زیادا نیے دیندا
بوہیوں گیا گنجا، گابلیں کڈھ اٹھیندا
ایڈی واء زیادے، رہندا منگو وی مریندا
اگے زیادا، احمد دا، کن دھر سُنیندا
جے سمو ہوندا اتھے، اوہ راند مٹیندا
سمو دے بوہیوں آوے دُشمن، کر بھلا چھوڑیندا
جے بھلا جاوے جھاگ تے، سمو تد کھڑیندا

48

داتیاں اگے منگتا، پڑھ اٹ سُنائے
نارد پیدھے کپڑے، کل دھڑی لوائے

239

ویر وی چڑھیا جوانی، پیاری مجھ نوں راہے
 سد بھرا اکٹھے کچن، زیادا صلاح پکائے
 لنگر، کندر، جکے، دانے، راء پہاڑ کے، آپ ویر سدھرائے
 عنایت، دودائی، حکیم تے حسن راء کے، رل ویراں تے دھائے
 اوہناں اوتھوں واگاں نیپن، پوند لکاں تے آئے
 لکاں وگائیاں ٹپکاں، سار آپ گھسائے

49

وچار: ایکھن کرناں آلیوں بھٹی واگاں چاں چین۔ آسیاں آلی جن لٹنا ہے۔
 آسیاں آلی توں اورے جاوَن تاں لکاں دی وتی ہے دوئیں بھرا لک ایڑ نال کھلوتن۔
 بھٹیاں آکھیا، ”سلا ما لیکم۔ کون ہوندے ہو؟“ اکھے، ”جی لک ہاں۔“ ”تسیں کون ہو؟“
 ”بھٹی ہاں۔“ بھٹی لگھاؤ ہو پئے۔ اوہناں آکھیا، ”کدے ویندے ہو؟“ کندر، مسو
 دے آکھیا، ”ایہہ جن لٹینے ہاں نسو آنا۔“ لکاں آکھیا، ”بھٹیاں او! لنگ سا جھے ہین۔
 اساں نال ہک پکڑی کر کے جو یائے۔“ بھٹیاں آون بھٹی۔ لک اٹھان ٹپکاں دوہاں
 دیاں پیالے چٹ جاوَن۔ ہک نوں کندر، مسو دا برچھا مارے تے دوئے نوں نامو گورو
 عجمت دا تپک مارے۔

نامو گورو عجمت دا، موہری بھنوائے
 شست پکائی سو تلی تے، واہ تروڑا لائے
 دارو گھت کے رنجکی، پیالہ جمائے
 دوآ لک وی ڈھٹھا بھونیں تے، تپک نامو وگائے

وچار: ایڑ بھنوا کے پچھانہہ ٹور دین۔ بھٹیاں آکھیا، ”جن نہیں مجھ لٹنی ہے۔“
 چھتیل ٹھلھ پیٹھ سُکال دا سر ہے۔ کالو آنا منگو سر تے بیٹھا ہے تے ارگ کالو آنا گما
 پیٹھن۔ کیہڑا کیہڑا؟ زیادا، سگھرے دا، سائل، سگھرے دا، شہا بل، سگھرے دا، ولیا،
 پٹھانے دا، نابو، پٹھانے دا، حسنا، باقرے دا، سجادلا اعوان، جہانا اعوان، امیر سپرا سادی
 کا، جکا ممبر، نوتا ممبر چھترا بھن کے پیٹھن۔ ازل چاں چائے بگے نوں۔ بگا ہووے
 ہٹھاڑ آسیاں آلی۔ نوکر نوں آکھیوس، ”جا دہی لے آ۔ پونے دھوسائیں۔“ نوکر دہی
 آندی۔ آکھیوس، ”گھوڑے تے کاٹھی گھت چاں۔ مجھ وی سرتے، گُمتا وی سرتے
 اوتھائیں نھو سائیں۔ نھا کے بگا گمیں آ بیٹھا۔ پروں کڑکار اسواراں دا۔ گُتے آکھیا،
 ”کہی آفات ہے؟“ جوں گُتے ہتھیار چائے۔ بگے آکھیا، ”بیٹھے رہیائے۔ ایہہ چاچا
 گنجا، پرسوکی زیادے دی کاوڑ توں رکھی بھٹی دھنوا آندس۔“ بگا گھوڑی تے چڑھ نہیے۔
 ساوا توگ ہتھ اچ چاں کرے۔ ساہواں لگا آیا گنجے نوں۔ پالی اسوار بھٹی ہو جادوں۔
 آکے گنجے دی داڑھی نوں ہتھ چاں لائے۔ دوآ گھوڑی دیاں جاداں تے چاں ہتھ
 رکھے۔ ”جے چاچا ہیں تاں گُناہ مینوں بخش چاں۔ مجھ لینی ہا تاں سرتے بیٹھی ہے۔“
 کبھے منے ویکھے نہیں تاں ودھیانے بھٹی کھلوتن۔ کیہڑا کیہڑا؟ حسن، کندے دا، گُلام،
 آہلے دا، نواب، بھائی خان دا۔

دیریاں ڈٹھے دیری
 مونہہ کوڑھے اکھیں گہریاں

اکھ لگ جاؤس۔ اودوں دا، پناہ دا سپاویاں تے ہتھ رکھ کے اٹھائے تپک۔ نسوآنا
بھوئیں تے آجاوے۔

کل وی چڑھی جوانی، گل پایا سو جھگا
نہیں ڈولاندا ویر توں، بڑانا مہڈا
رہنا نسوآل دا، مکانا تڈا
بھو آونا ٹاہلا تے مانگنی، گل بچیں ہڈا
چو پھیر وی راٹھ مریلے، وچ ٹھلھ ترڈا
بھٹیاں ہوئیں خوشیاں، اکھیں ڈٹھا بگا
چن چڑھیا رمضان دا، اج عیدوں وڈا
”دھاڑیں لے جا توں چاچا گنچیا، مٹ جاوے شدا
مجھ اپڑیاں تیتھے، گھر توڑ سبیا“
”مجھ دی نہیں مینوں، ارمان گاہلیں دا لگا
بول پالیساں میں اپنا، زیادے دا وین اکبا“

51

پتر سپتر وی آکھینے، کماں نال ساگانج
حسن بھٹی کندے دا، سچا سُنن زبان
ٹورکے دھنی تلوار دے، آہلے دا راء گلام
بگے ڈٹھن سگوس، روح چھڈ گیوس جہان
اوہناں دیاں پٹیکاں نہ گھسدیاں، پکا کوہ میدان

242

برچھا ہتھ نواب دے، بھائی خان
ودھیائیاں بگا جاتا، گے دے لگ دھیان
جے رکیاں دے ہتھ مریوے، ویر کھو لاہم

52

داد دی راء پناہ دے، کس تپک سو آندی
پیالہ جمایا رنجکی، گھت گولی دانگی
ماری سو بگے نوں تک کے، بھن اندر جاندی
نورنی جیویں محل اچ، بھر مانگاں بہندی
سوہے پہن پہریوے، کڈھ گھنڈ شرمندی
کابل دی منگانی، ٹک میوے کھاندی
بھیں چیتا گیا ملک دا، طبیعت ماندی
گرمانا پھل گلاب دا، تھڑکا دانگی
شیشہ بھنا عطر دا، بھوئیں ڈھٹھا کاہنگی
اوہ بگا پیا ہی زیادیا، دے بانہہ سرہاندی
بگے دی خبر نارنگ تے، جیویں صاحب، مراد دی موہلے تے جاندی
خوشیاں راء سائل نوں، مٹیوس ہاہ بھراواں دی

243

پڑ وچ ماریا بگا، جیویں کندر دا برابر مٹ
 لڑ کے گُمتا چلیا، دوویں مارے لک
 بھٹیاں زیادا جاندا ڈٹھا، کر بازاں دا جھٹ
 مل جہانے سو برچھا ماریا، زیادے نوں تک
 زیادے لکوں کڈھی ہے پھک کے، چگتے لئی ہے نپ
 بیٹا راء پناہ دا، دوآ پُونے نوں ہتھ
 سکھنی وڈی گاہل وی، زیادے نوں مت
 بنھ کے نہیں مریندا، میلکھ آکھے بچ
 شیرا گورو پہاڑ دا، مارے دھرک
 ”بھلا کریں توں شیریا، اج مینوں رکھ“
 اڑے شامو، نامو، تھو، مہرا، طاہرا تے شیرا، کر گئے اکھ
 گورواں مریندا رکھیا، زیادا بنھ آندا ڈھک
 الجا نہ لاہیا بھٹیاں، گئے ورمی ڈک
 مُگل بھرت احمد دا، لکوں کڈھی سو پٹ
 ماری سگھرے دے سائل نوں، کنڈ اچ پھٹ
 جن کر اڑھکاں گل پنجالیاں، موراں تے ترٹ
 سائل ماری تلوار بھرت نوں، ترٹ ڈھٹھی ہٹ
 خنانا منگو نیں ماریا، سر لٹیا جگت
 قادو لئی ہے اگاہ تے، آ جاندا وٹ
 چوغٹیا جھاں دا ہووے دیونا، نہ رہندا حق

وچار: بگا مری جاوے۔ زیادا بجھ جاوے۔ سائلا پھٹی جاوے۔ جنھاں راٹھاں
 دیاں چار پنج مبنیاں، چار پنج پھٹوڑے، بھاناں توں مال مری جاوے، اوہناں دا دینہہ
 پچھانہہ جا پمدا ہے۔ نسوآنے کیہ کرین؟ منصوبہ کر کے جھنڈا گلوتر، کمال دا، عُمرا گھگھ،
 عالما، جکو دا میلا گھل دیون راء زیادے دھر۔ ”زیادیا! چھوڑ دے منگو۔ پیاری مجھ
 نکھیر لے۔ بگے دا خون اساں بخشیا۔“ اودوں لالا مولراج بندہ گھل دیوے۔ مجھ وی
 میتھے اڑدی کر۔ زیادا وی میتھے اڑدا کر۔ میلکھ آکھیا، ”کیہ کریناں راء زیادیا؟“
 زیادے آکھیا، ”آپ رنگا راٹھ ہے تُو کے آیا۔ میں ایس نوں دیناں۔“ زیادا چھوڑ
 دیوے۔ منگو سمھال کے دیوے۔ مولراج آل اکھا گھلیوس، ”اپنے مونہہ آندا ہے۔ اپنے
 مونہہ چھوڑیا ہے۔ جیہڑی کرنی ہو یائی توں پچھے چاں کریں۔“

کم جواناں نوں پمداے، کاہنگیاں داء بچایا
 جھنڈا گلوتر کمال دا، تُو ہے تے آیا
 اوس گھلیا عمرے گھگھ نوں، گلاں وال سواپا
 راٹھ وی راٹھاں تے امدے، ہو میلا سمجھایا
 وٹا رکھ کے ویر داء زیادا چھوڑایا
 دتی پیاری مجھ گنجے کی، رہندا منگو مڑایا
 کر راضی بھٹیاں تورا، جھنڈے وساہ جمایا
 آکھ باہاں گھلیاں مولراج، مال جھنگ منگایا
 ”میں تین نہیں دیندا، کیہ گھتیا پایا“
 بھار وی ساون مل کا، بھٹیاں سر تے چایا

وچار: جیس ایلے زیادا چھٹ جاوے۔ سرگانے تے کسمانے اکٹھے ہو جاوے۔
 اکھیونیں: جگے دا خون چاں بخشے جہان تے ٹرن دے نہسے رہندے۔ بھن کے وٹا گوڑ
 چاں کریں۔ وار چاں نہین۔ دیہاڑا چاں ٹپین۔ سائیو سمیان کرن۔ جدے سانگاں
 تے پریتاں ہان اودوں سارا میلکھ دھنوا لے آون۔ ست نہیں اکٹھیاں کرے نارنگ،
 جکو دا۔ ڈھول پئے وگن۔ تندور پئے تپن۔ چھترے پئے گسن۔ کڑاہ پئے ہوون۔
 نارنگ، جکو دے ہوکا چاں دتا۔ ترائے ترائے نکیاں بندے بندے نوں دیہو چاں۔
 موہلا، قادو دا کسمانے اچالن آیا ہے تاں پندرہاں راتیں رہ گیا ہے۔ سولھاں راتیں
 وی رہنیں۔ بڑاناٹ کے بل واہ کے آونا۔ ایکھن لیکن اکٹھ ہووے۔

راٹھ کھلوندن رنج کے، تک کے اپنا شہور
 پلھو دے گھر بگا، کالو دا ملک مسور
 شتری رن اچ بولیا، مسورے دا تپ کھگھور
 کاہنگی آہدن: اسان سرپر بڑانے جاونا، ویکھنا لا ضرور
 نیت کے دے حاجیاں، گناہ ہوسن دور
 اسان جگے دا ویر لینا، بھر بیڑے تے پور

پرہیں وی کول نارنگ دے، اکٹھ کرن خنانے
 حالو، حاکو تے قادو، سد، مدھرا میدوآنے
 زیادا، پھتو، سائل تے لالا، ولیا سنے پٹھانے

نابو، باقرا، حسنا تے سا بھڑی، داد کے آون کسمانے
 سدو گوش، محرم دا، ہیجھے کجاک مرمانے
 چاوا ہووے سارا، کرم سنے بھلوانے
 اسوار مٹیلے دے چو نوین، پیادے قزاق بھھڑانے
 دودا کلور تے نواں کوٹ، گرنے رام دیانے
 تپا کالودال دا، مڈھ نوین پرانے
 میرے گھگھ تے راجھے، تارڑ سونہے پربانے
 چلوکا ہووے سارا، کھیڈن بال ایانے
 چچھ کے وار سوار دا، خنانے دھانے
 چھیکو دھاڑ وی نسوآل، موہر وچ کڑانے
 گانا ہتھ نارنگ دے، ہن اوہو جانے

57

وچار: سوتے دھاڑ کھلی چاں کرین۔ سولھاں کوہ و تھ کانڈی آلاتے بڑانا۔ پانی
 اکھے بگڑ سارے کڑانے توں پٹھ ہین۔ اوتھے پانی مہیں دے سردا ہے بڑانے توں
 اُتے۔ پانی ترنگڑ اوتھوں لین۔ مٹلاں ملیندے آون۔ لدے اوتھوں لین۔ پھلانا ویڑھا
 اساں لٹنا ہے۔ پھلانا ہٹ شاہ دا اساں لٹنا ہے۔ اُبھے دے راٹھ پچھن، ”کیہ بڑانا
 ہے۔ کیہ بھٹی دی ڈول ہے؟“ نسوآنے آکھن، ”کیہ تنگنا بھنیاں؟ قادو اساں ماریا ہے۔
 صاحب اساں ماریا ہے۔ مراد وی اساں ماریا۔ ارڑاں دے دیہاڑے فروکیں چک کے
 گھتھن۔“

دھاڑیں بڑانے تے دھانیاں، کڈھ پاترے وارو وار
 دیہاں توں ڈھول وی باہلے، آدم بے شمار
 بڑانا مارنا بھین پے، تپ جدے سرکار
 پوند بھیاں دے گھر لٹے، کچھ بزار
 ساتھ وی بھرنے زر دے، اٹھ نپ قطار
 جے بھٹی دیکھاں اکھیں، ہتھیں کڈھ ہواڑ
 اگے قادو اساں ماریا، جان چایا بھار
 ارڑاں آلے دیہاڑے، چک واڑے اسوار

58

دچار: اگوں بھیاں دا پرتا آیا۔ صاحب، کندے، زیادے، مسودے آکھیا۔
 ٹھلھ جواناں دا پتن، بھر پور لگھیندن پار
 ڈائرن کرانا مڈھ دا، ماہنو کھاوئی بار
 شاہد جھان دے پورے، آپو آپ نروار
 اساں ماریا حاکما، نتھو تے بگا، صاحب، مراد اگاڑ
 قادو دا دیر وی لینا، کانڈی آلا مقدار
 جیویں بہکاں ماریاں ریڈھ کے، یاد کرو دیوار
 لگھ چلوکے پر دوں، کسمانے آندے اچال
 بہاب دی آلے دیہاڑے، سکھ مسورے دے نال
 جن مارن دل کے، مجھ کیتی خوار

248

بڑانا نہ مریسیا، چوٹ ٹکر پہاڑ
اوس دیہاڑے جائیں، لے آوسیں دھاڑ

59

وچار: دھاڑ آوے میئیں دے سرتے۔ اگوں پانی گجھ نہ کیتا۔ پانسا چھوڑ
دیون پنچے آلے تے بڑانے دے سٹھ اچ۔ دُوئے پھیرے پانسا چاں دیون بڑانے تے
جائیسل دے سٹھ اچ۔ تسو پیا پی جاوے دھاڑنوں۔ آون ککری آلے کھوہ تے۔ پانی پی
کے کھوہ نوں اگ لا دیون۔ خنگاہ اُتے کھوہ تے آون پانی پی کے کھوہ نوں اگ لا
دیون۔

دھاڑیں ہوئیں تیاں، آئیاں میئیں دے سرتے
لک بھلوانے تے راجھے، نسوآنے چڑھ کے
اسواراں دتس پانسنے، لگھ موہرے ترتے
ککری آلے کھوہ توں، پانی پیتا بھر کے
اگیں دتین لاء، کھوہ اُٹھے سڑ کے
لمباں وی نال اسمان، دھوں بدلیں رل تے
کڑاں وی راء زیادیا، نارنگ آیا پھرتے
ساون بدل ہے بولیا، بڑانے تے کڑپے

کروٹیوں دھاڑیں ہن ہٹیاں، دے زور آئیاں
 نسوآنے آہدن: چکتیا، سمو، سجاول، جہانیا،
 گھوہ تہاڈے سرڈے، کول ہوندیاں سائیاں
 سدو شیخ خوشحال کے، ڈھولاں نوں دھائیاں
 جیواتے جھنڈا، مانکے دے، سردار بین پرہائیاں
 سگھر کیتے بھٹیاں، ہاٹھاں بہائیاں
 سمو، گنجے دے لے پیادے چونویں، جا تپکاں دگائیاں
 لمیوں دھاڑیں ہٹیاں، اُبھے بھنوائیاں
 بہاولے آلے گھوہ تے، جا پیاں لڑائیاں

گھوہ وی پتن اٹک دا، اٹک رہے سرگانے
 خبراں پئین بھٹیاں، وگے ڈھول بڑانے
 امام زیادا جماعت دا، عنایت احوآنے
 پاہنو، خانو، گنجا، صابو، خضر تے جھنڈا، میر کرن کلانے
 اپڑیا امیر، پناہ دا، وکھہ نسوآنے
 ”ہوسو کرم تے راء محمد، ولیا تے مہرا، لیو دادکے لاپنے“
 کول ہوندے نتھو، بہاول، سجاول، خبر پوے پٹھانے
 ہتھیاراں دے مارو جکھتیار تے راء نارنگ کے، بھٹی حکمانے

گھر بیٹھیاں کاہنگی ڈھیے نیں، تئیں سگوس ودھیانے
اگے کندر، لنگر، مسو، احمد دا، جیہڑا چل نہ جانے

62

وچار: دھاڑ تھینہ تے آ جاوے۔ زیادے، احمد دے ہوکا چاں دتا۔ ”جیندی
ڈھکدی نیں بیٹھے رہو۔ جہاں دی نہیں ڈھکدی اُھیوں دھاڑ آئی کھلوتی ہے لمیوں نکل
جاؤ۔“ خدا بڑانے دا کجنا ہا برگ وی نہ پلے۔ کہیں آکھیا، ”دھاڑ تھینہ دے گل لگ گئی
ہے۔“ راء زیادے آکھیا، ”اُٹھیو باہر نکل کے مرنے ہاں۔“ اُٹھی کھلووے راء زیادا۔
سبھ بڑانا مگر لگا آوے۔ جے دروازے بچ آیا تاں خضر زیادے توں نکڑا ہا۔ آکے
زیادے دی بانہہ چاں پھدھے۔ ست نہیں دھا کے آئین۔ کیوں میلکھ کوپناں ہیں۔
اندر سگھر کرن دے۔“ راء زیادے چاٹ وی ماریوس تے گاہل وی کڈھیوس۔
”کھوٹیاں دے وچوں، کھڑکیاں دے پچھوں چُونے پھدھ کے کونیاں ہیں۔ موت
حرام دی ہے۔“ ایکھن نکلیا ہے بڑانا۔

کاہنگیاں ڈٹھا ہے بڑانا، دوروں رُج وی پکے
کوٹ جیویں کشمیر دا، کھلو رہے نکے
زیادا ڈر نہ کھاوے کہیں توں، نہ ویراں توں جھکے
محمد، آہلا تے بہاب دے، بھرا ہتھیار سو پچے
خضر وی بھنے لڑائی نوں، مار واہراں نوں ڈکے
آکھے سد بھرا نوں، بانہہ زیادے دی پنے
”اکھے بڑانے ونج وڑاہاں، کر ٹھٹ بکٹھے“

251

زیادا اُلا رے چاٹ خضر نوں، بانہہ ہتھوں کھسے
 ”کھائیں وی میے لکھیندے، اج اٹھوں ہٹے
 بڑائیوں لگھ لڑیاے، ثواب حج دا کئے“
 اپڑیا گوش، مسو دا، سار چکین چپے
 ہستا، راء کندر دا، کول ڈھالیں جھپے
 کرم، راجے دا سرخرو، پھل وانگ ٹہکے
 پٹھانے دا راء بُربانا، وچ ہاٹھ پلتھے
 چگتا، دادو، سمو، سجادو، جہانانے پوترے راء احمد دے، ہو اگوں لٹھے
 بڑانا مانیا پانہو تے راء زیادے، چڑھ گڑھ جیمیل تے پھتے

63

وچار: ہاٹھ چاں کرین بھینیاں بڑانا۔ ہکدے ہو جاون بھٹی ہکدے ہو جاون
 جٹ لوک۔ ہکدے ہو جاون کراڑ ہکدے ہو جاون کیں۔ ہکدے ہو جاون چوہڑتے
 مومن۔ پیوواں دیاں پُتراں نوں عزرائیل دیاں دکھالیاں آ جاون۔ فرشتے نیکی بدی
 لکھن لگ جاون۔ شراباً طہورے حوراں لیا کھلون۔ جہاں دے ایمان آ راستے اوہناں
 دے متھے ترم ترم پئے کرن۔ قدم اگانہہ ہوندے جاون۔ جہاں نوں چھوہراں دیاں،
 ڈھکیاں دیاں دلیلاں، ٹیراں دیاں دلیلاں اوہناں دے قدم چچانہہ ہوندے جاون۔
 بھینیاں کر بہائیو، اعوان، کھچی، چھانے
 ہشو، مرداد دا چوہڑتے جھنڈا، لڑائی دے آپ سیانے
 ہکدے ہو جاون گورو شامو، نامو، نھو، مہرا، شیرا، طاہرا جو دہنی تلوار دے، تندی راہنے

سدیو گلو، قطبا تے راجا، جیڑے لوہے دے گھر گھرانے
 ہشوتے چوہڑ سلطان کے، عنایت جوئے لاپنے
 پیادیاں دا موہری مراد، دلیر دا، جیہڑا چوٹے لکھانے

64

وچار: پہلوں سیوا چھوڑ دیون نسوآنے۔ مہینیں عمر دراز، نور احمد اعوان تے
 حضرت حاجی عثمان کیاں کلاماں آہنے۔ بک دی پڑھ کے، دوئی وی پڑھ کے کیتیونیں
 چھوہ۔ ہبھے ٹکی ہو ڈھٹھیاں۔ کچھن ناں کراڑ پرانا آزار ہوس۔ حکیمان جواب دتا ہویا
 ہوس۔ اوس نوں گولی ٹکر جاوے بانہہ دے اُتے۔ ناڑ چھٹ پوس۔ آزاروں گھل
 جاوے۔ اتھے گوگر پوس پرار مویا۔

دلاں وی دوہاں مقابلہ، ہاشاں پالو پال
 اگدوں بھنویاں جوگنیں، کر ہار سنگھار
 ٹیکان آہمو ساہمناں، ساون مینہہ پھوبار
 پہلوں دگانیاں نسوآنیاں، جواب دتا سار
 ٹیکان کیتیاں بند وی، اعواناں پڑھ استغفار
 ٹکی ہوکے ڈھٹھیاں، تندور تے ہار
 ہکا لگی کچھن ملک نوں بانہہ تے، مٹ گیوس آزار

وچار: ست دیہاں بندوق ہووے بڑانے دے وچ۔ سمو، گنجے دا پنجھی چھبی
 جوان کڈھ لئے تے دھاڑیں دا متھا آپ اج لگا کھلوتا ہووے۔ پاسیوں آکے کھال
 اج آکھیوں، ”ادھے بھر کھلو۔ ادھے وگائیو پیکاں۔“ پہلی تیک اٹھائے جھنڈا اعوان پناہ

دا۔

بہہ آپے کھیڈاں کھیڈا، آپ دیکھے تماشا
 جھنڈا اعوان پناہ دا، چنگا توپکی خاشا
 شست پکائی سو تلی تے، جھوکیوس ماسا
 ماریوس شدو دینس نوں، بھن گئی سو پاسا
 ادھے مگر گئی بھن کے، کیتا راہ کھلاسا
 دینس دا پورا کرولے دے اتوں، نسوآل سو پاسا

مڈھ اعواناں دا پربت، بھٹی گھتن چوری
 اپنا کھاون رکھ کے، ریڈھ کڈھن زوری
 عہدہ منن بھٹیاں دا، نہ جانن ہوری
 داد اعوان دانے دا، پیر استاد نوں سوری
 ماری سو تیک گوندل نوں، کر گھپوس موری
 گجری سیر بزار دا، سب نکلی گولی
 داد نوں لچ پہاڑ دی، توپکیاں دا موہری

روزی دینائیں ہر نون، جس گانویے تیرا
 گورو آئے نی بھیڑ کر، پہاڑ دا شیرا
 توپکیاں دا سردار، شیرا دلاں دا سہرا
 جتھے ہووے شیرا، لا بہندا ٹیڑھا
 شیرے ماری تپک نارنگے ہریے نون، کھا ڈھٹھا ہے گیرا
 شیرے وڈھ لُڈھایا، ہتھیں کر نیزا
 شیرا دھنی تلوار دا، ریس کر یوی کبیرا

تیرا ناں کریم، آپ صاحب دانا
 راٹھاں دے وچوں چونواں، گورو احمد دا شاما
 گوروں دے سر خنگاہ ہے، سیت اپنی ذکر پڑھن کلاما
 آون بھیڑ لڑائی تے، ہتھ تلوار دا گانا
 شامے ماری تلوار چدھرڑ نون، بھن گئی پیس جاما
 چور وی کپے محل نون، ڈھوڈھ نکلیا خزانہ
 سارا میلکھ آہدا، شاما پت جواناں

ہتھیار دی رکھا سردا، عاقبت بہوں پیاری
 نٹھو گورو احمد دا، جیس دی مستک بھاری
 متھے سو محراب، نماز روزے دی یاری
 تپک دی ماری سو کس کے، دانا سنہری
 کوٹھی پیالہ ڈھالویں، توتے سیکھ سنواری
 ماری سو تک پٹھان نوں، کھا ڈھٹھا بھنوالی
 گولی دی چک شینہہ دا، بھن گئی مجالی
 نٹھو، احمد ہے تاریا، نیں جانے ساری

دیسی آپ دیدار، شفاعت بھرے پیغمبر
 طاہرا گورو محمد دا، خوب علم تپک دا سمندر
 ماری سو تک اسوار نوں، بھن گئی کاہنگی دا اندر
 کاہنگی ڈھٹھا بھوئیں تے، جلتھ دھرتی امبر
 گوروں سار رنج کھوایا، چھوڑ لستے تے لنگر

تپکاں گوروں نپیاں، سپاویاں تے دھریاں
 ست ہتھ نالاں لمیاں، نال بنداں دے جڑیاں
 پنج سرسای گولیاں، نال وارو دے بھریاں
 دگائیاں مہرے، مر جے، بکھے، چگتے تے جھنڈے، بھنن پونجر وڑیاں
 جیویں تاں نال بھمب دے، پہاڑوں پڑیاں
 ڈھٹھے جھل بندوتاں، مل سستے رڑیاں
 وارو وار دگائیاں گوروں، جہان آکھے کھریاں

داتیاں اگے منگتا، اکھر آکھ سدھیر دا
 وداع ہويا تو پکی، مراد کھرسو دلیر دا
 تروڑا لائیوس جاکی، ناں لے کے پیر دا
 ماری سو پھرنے نوں مل کے، تک پلا چیر دا
 اوہدا موڈھا گئی بھنن، پیتا لہو سریر دا
 پھرنا ڈھٹھا بھوئیں تے، چمانا جھل تقدیر دا

دیوے میلکھ گواہی، سارا آکھدا
 خیرے کے قصائی، زیادا تے بخشا
 بیٹھے ٹپ لڑائی، گلو، پیرا تے لدھا
 زیادے تپک اٹھائی، ساہویں ہاٹھ نوں
 دھر موڈھے شست رلائی، گھڑی لہور دی
 گولی گھت سرسائی، دارو رنجکی
 اوس موہل نوں دگائی، پدھوں سوڑیوں
 اوس دا پنجر بھن گیائی، اندر ڈھوڈھ کے
 پڑ فتوح قصائی، زیادا، خیر دا

چنگا کم اوہو ہے، جیہڑا آپ توں اُچے
 مرداد کھچی زیادے دا، تپکوں ذرا نہ گھسے
 ماریوں امیرے سپرا نوں، تک پھرنا پُٹے
 گولی اندر گئی سو وڑ کے، چور محل نوں لُکے
 جن تھڑکی بیگم کنتھ نوں، دے نیہورا رُستے
 دوئیں ماریں سپرا اگدوں، شینہہ مارو تھڑکے
 پچھانہہ ہٹ نہ ماریا سپرا، جواناں توں اُتے

75

بندہ کرے وی بندگی، کجھ ہتھوں چلے
تیک ہتھ اچ کسی آ، گلو، چلتے دے گلے
دوئیں ماریوں ریمان وی اگدوں، وڈھ موہری ڈھلے
گلو ماری تیک ریمان نوں، کر دروازہ گھلے
بخشی ڈھٹھا بھوئیں تے، ہُن کیکن جلے
گلو نوں پکھر حاجی عثمان دی، ہتھیاروں نہ بھلے

76

کچے صفت خدا دی، صاحب آپ کلتار دی
میدانوں ذرا نہ گھسدی، تیک دینے گھسار دی
کوٹھی دھری ہے حکمتی، دارو سکھ روز نگھاردی
ماری سو ماتھ نوں تک کے، چکھی سو مچھ بھنڈاردی
ماتھ ڈھٹھا بھوئیں تے، ہکا آئی سو کار دی
وت پھس کے پئی ہے دینے نوں، کاوڑ کیتی شکار دی

77

وچار: پر الہی لگ جاوون نسوآنے نوں۔ سولھاں کوہ ایتھوں بڑا ناتے کانڈی

آلا۔ ڈھول اوتھائیں سٹن۔ جتیاں اوتھائیں سٹن۔ ہتھیار اوتھائیں سٹن۔ میراثیاں دے
 پُتراں لڑدیاں نوں لڑاونا، چلدیاں نوں چلاونا۔ دیون آ لے نوں شاہش۔ نہ دیون آ لے
 دا گلہ میراثیاں دا کم نہیں۔

کل وی چڑھی جوانی، نارد کرے پُکار
 کول زیادے دے گودھے رام کے، پیڑھیاں دے کاردار
 گولیاں دگائیو چاندی دیاں، سُنارے لیاوَن ڈھال
 سیوا چھوڑیا بھشیاں، چلی سرگانی دھاڑ
 تپکاں گڑا طوفان دا، اسمانوں عُبار
 تیرھاں چلے پھٹی کے، پڑ ڈھٹھے دہ چار
 جیہڑا نکلیا بچ کے، گھر کھلا نِسوآل
 کتنی کیتی ہے لکاں، چاوے سنے بھلوال
 اج دودے کلور دے سرتے، جیہڑے آندے ونگار
 راہیں مڈھ نمانے، نال کالو وال
 جلال، مراد دھرکھان عمر دے، ہاتھیں موہر سنگار
 کول زیادے دے اپڑے، کنڈیں بڑانے دا بھار
 زیادا کرے رَو ادھناں دی، آپ جان سردار
 جلال ماریاں تلواریں لک نوں، آپو آپ بھبھاڑ
 ڈھاڈھی دے نشانی چھڑکوں، چھٹے محنتی کٹ ونگار
 دوئیں کم جلال دے چنگے، دیون تے موہر دھاڑ
 اُچا بول ملک زیادے دا، نہ پیچیا ہنکار

وچار: چلی دے وچوں کرم بھلوانا مُرشدے دا پُتر، چاوے دا سردار، نسوآنا کوئی نہ بھنویں، اوہ وی گھوڑی کھلی چاں کرے۔ زیادے، احمد دے ہوکا چاں دتا۔ ”ہتھیار لیندے جاؤ۔ کہنا لیندے جاؤ۔ بندہ کوئی نہ مارو۔“ امیر، پناہ دا بھٹی ودھیانا مل پوے۔ اوس آکھیا، ”کیہ راء زیادیا! ساڈا قادو ماریا ہويا۔ صاحب ماریا ہويا۔ مراد ماریا ہويا۔ اج نسوآنے چلے ہوئَن۔ کیوں نیہوں مارن دیندا؟“ زیادے آکھیا، ”اوہ دھروڑ گئَن۔ ایہہ تاں کیری آلے، لوئی ہارے، مینوں اللہ امان دتی ہے۔ میں کجھ نہیں آہدا۔“ امیر گتھے گھوڑی مارے برچھا آہلو ہریانے نوں۔

داتیاں اگے منگتا، پڑھ اٹ وکھانا
 امیر راء پناہ دا، بھٹی حکمانا
 برچھا آیا نپ کے، سار سدھا دانا
 ماریوس کاہنگی نوں تک کے، آہلو ہریانا
 اوہدا مگر گیا بھن کے، باشو گار سامانا
 کاہنگی ڈھٹھا ہے بھونیں تے، دے ڈھال سرمانا
 کول کرم دے ماریا، آہلو سرگانا
 دو ترائے واری بھنویا، چاوے دا سردار بھلوانا
 سائیں نہ ویکھن بھیں کے، کیہ کرے پراہنا

وچار: کہیں آکھیا، ”ساوی گھوڑی آلا نہیں جاون دیندا۔“ دُوئے پھیرے راء

امیر گھوڑی گنج لے آوے۔ چچی دے دچوں بھیں آوے پھتو میڑا۔ اٹھائے تپک راء
 امیرنوں۔ امیرتوں چک جاوے۔ گھوڑی میدان اچ رڑھدی آپوے۔ راء امیر ہووے
 کچھلی عمر اوتھائیں حال حال پیا کرے۔

پھتو میڑا گانوئے، واہ تپک سو کسی
 شست پکائی سو تلی تے، گئی گھوڑی نوں دھسی
 گیلی جیویں پہاڑ دی، کھا اُلٹی ڈھٹی
 ساوی وچ میدان دے، ڈنڈ پیل دھرتی
 دیہاڑا صاحب، مراد دا، لیا امیر بھٹی
 حسن ماری ہے خان نوں، میڑے ہتھیاراں دے ستی
 جے دھاڑیں کھاون پرتاں، جھنڈا پچھانہ نہ ہٹی
 موجو دا سپوت، ہتھ برچھا نی
 بھنویا نال ایمان دے، جھٹ واہر سو ڈکی
 میڑے ترنڈا لے گئے خیریں، ونڈ اپنی پتی

80

وچار: مڑ چلیا ویندا مرادا ناں نائی۔ کرم، پناہ دا بھٹی مل پیوس۔ ”کون ہونا
 ہیں؟“ اکھے، ”نائی۔“ اکھے، ”توں کون ہیں؟“ ”بھٹی۔“ بھٹی آکھیا، ”سٹ نائیا
 تلوار۔“ ”سٹنی کس کان ہے۔ لے لے۔“ بھٹی بانہہ اگانہہ کیتی۔ نائی ماریوس تلوار
 بانہہ دور جا پئی۔ کرم رڑھدا جا پوے۔ مل جاوے سارے بڑانے توں مرادا نائی پہاڑ
 دا پتر۔

داتیاں اگے منگتا، اکھر آکھ سُنیدا لائی
 کرم دی راء پناہ دا، پیادے جاوے بُلائی
 چلی دے وچوں پرتیا، مرادا نائی
 اوس دھریک میانوں کڈھی آ، تلوار بل اٹھیائی
 ماری سو کرم نوں بانہہ تے، زور نال مچائی
 ترینگل جن کرسان دا، مُنڈ ہتھ وی ڈاہی
 حاضری کر سردار دی، دھروڑ گیا سپاہی
 بھٹی نوں حیرانگی، کیہ کیتا نائی
 بڑانے ہتھ چھوڑیا، سُن کرم دی دائی

81

وچار: کرم ماریا، کرم ماریا ہو جاوے۔ بڑانا مُڑ ہتھ چھوڑ دیوے۔ راء زیادے
 توں چُکھے بڑانے دا لمبردار جہانا، زیادے دا۔ چگتا، پانہو دا۔ بودیاں سے گانج پہاڑ کے
 بھٹی وارو واری مرین برچھے۔

رن تے کاج برابری، میر گادن سوہلے
 زیادے دا راء جہانا، ہتھ برچھا تولے
 ماریا لک سرکھانے نوں، بھن بنجر اگولے
 جن گھتیا وجھ مہانے، ہاتھ تارو جھولے
 چنگا راء جہانا، وچ دلاں دے بولے
 گھالے ویر چھھاں تے، زیادے تے موہلے

راٹھ وی اوہے آکھین، جہاں دے اُگاہے پوڑیاں تے ڈھولے

82

لوہا جاندے سمب، کجھ مانے اُچا
چگتا، بیٹا پناہ دا، آپ سُن دا سچا
توگ وی کیتوس ہتھ، اُستاد کتا
چھڑ اٹھارھاں آگریں، پھل سیر پکا
کدھی چچ کلاں، دھر سیرغ رتا
ماریوس گلو میکن نوں، بھن پاڑ نکھتا
جن توتا پکلیا امب تے، چوپ سٹیوس پکا
چگتا میداناں دا سرخرو، آپ اللہ رکھا

83

ساہویں پھٹ جواناں نوں گہنا، میر اکھر کہندے
ہشوتے چوہڑ، سلطان کے، جوئے کول زیادے دے بہندے
اوہناں دا اقبال چھہاں تے، سبھ ہکے چلھے کھاندے
اوہناں نوں آکھن وی شیرن پیر دا، ویروں نہیں ڈولاندے
بڑانے تے اپڑے چنگے، ہو اگدوں بہندے
اوہناں وڈھ لُڈھایا راجھا، جوئے نال تلواریں ڈاہندے

264

لیا ویر جوئیاں، کر حصے تے بھانگے

84

روزہ تے خیر نماز، کم وڈا ثواب دا
ویریاں نوں ادا ساہنا، محمد، راء بہاب دا
تپک وی کیتیس ہتھ اچ، کر جھٹ باز دا
ماریوس نتھو سرکھانے نوں، تیگے بھریا گھٹ سواد دا
جس وی خانو کا گانویے، گلو، قادو تے راء مراد دا
ایہناں وڈھ لڑھایا راجھا، ونڈ اٹھواں حصہ حساب دا
کندرا، مسو دا ہتھیارو، وڈا مزاج دا
برچھا کیتوس ہتھ اچ، کر جھٹ وی باز دا
ماریوس گلو بھٹی نوں جوگی جیویں بیراگی، نکلیا سیر خوشاب دا
جہیں نوں ہووے پھٹ وی کنڈ اچ،
اوس توں کیہ پچھنا، بڑانے جھلیں یاد دا

85

وچار: مُڑ چلیا ویندا ساکلا ناں گڈھل۔ گوشا، مسو دا بھٹی مل پیوس۔ ”کیہڑا
ہیں؟“ اکھے، ”ساکلا گڈھل ہاں۔“ ”توں کیہڑا ہیں؟“ ”میں گوشا، مسو دا۔“ اکھے،
”رکھیں ناں رب دا ہئی۔ تیرے پیوتے میرے پیو دا پگڑا وٹیا ہویا ہے۔“ اکھے، ”پگڑا

265

وی کوئی نہیں۔ توں تاں اساڈی مجھ لئی وتائیں۔“ ماریوس دو تلواریں پھٹ کے چا لیا
وے گھر۔ اٹھ راتیں چھترے تے کڑاہیاں کھوا کے، گھلا کے ٹورے۔

دیون تلوار بہادری، نہ کیتن کارے
گوش وی راء مسو دا، نیوندر گتے تھالے
تلواریں سمائلے گڈھل نوں، پھٹ کر نروارے
ریڈھ وی کڈھیوس مجھ دا، قول کیتا پالے
پچھے سازگا آپوس یاد، چوا لیاندوس نالے

86

وچار: مُرُ عالما کھل چودھاں پیادے رہے ہوئے اگے لائے ہوئے۔
بڑانے آلیاں آکھیا، ”ایہہ نیڑے نہیں آون دیندا۔“ نھو سمور آکھیا، ”وٹا لگدا ہے بھئی نھو
مل آیا ہے۔“ نھو آکھیا، ”ہولے جیہا تہیا ہونا ہئی۔ میں ہاں نھو سمور تانے دا پتر۔“
عالی آکھیا، ”آ۔“ جوں نھو جاوے۔ عالما مریس تلواریں نھو رُڑھدا جا پوے۔ چودھاں
خیریں لے جاوے چلوکے۔

مونہہ آپ نہ پھنڈدے، میلکھ آکھے ہور
پیدیاں نوں جاوے چکی، تانے دا نھو سمور
عالما کھل سو بھنویا، نال ہمت زور
ماریس نھو نوں ساہویاں، پھٹ ساہویں جوڑ
مرداں نوں سوہندن بوہٹے، گھوڑیاں دے گل کھوڑ
جیہڑا چلی وچوں بھیں آوے، اوس دا مل کروڑ

چودھال لے گیا خیریں، چلوکے توڑ

87

وچار: مُڑ چلیا ویندا خاناناں ماچھی۔ مسو میراٹی سیدو دا پُتر۔ جکھ لین آلا۔
چراکی لین آلاتے پر بھال دے کول۔ ہک میراٹی تلوار مارے دوآ میراٹی بھرا دی بھرا
تعریف کرے۔

سگھڑ وی ذات میراٹی، معرکیاں دے گئی گہیر
راگاں نون قید کریندے، لنگر گھت ججیر
اگدوں بہندے معرکیاں، جیویں بادشاہیں وزیر
اگانہہ تھے دے بھاء کم بختی، تال دے بھاء تقصیر
تلوار وی آیا نپ کے، سیدو دا مسو میر
اوس ماری خانے ماچھی نون، تگ سدھی تیر
اودا موڈھا گئی ڈھال کے، دو پھاڑیاں چیر
راٹھ مرین تلوار زور نال، میراٹی عقل دے نال تدیر
وچھڑانے تے دھنگانے، بھوڑانی، بڑانا جاگیر
اُتوں دسدے بھولے، وچوں مطلب دے گور پیر

88

رنگی مولا آکھیے، وکھیندا رنگ

267

ویر جواناں نوں گونا، دل نہ کچے تنگ
 سجن دشمن نہ سمھدا، ویر کڈھے پکھنڈ
 بگا جر نہ بگھیا، زور دتا نارنگ
 بڑانے تے ناہس آونا، تکیندا ونگ
 راٹھ وی کہیں نہ ویڑھیا، بھوڑانی، بڑانا، جھنگ
 بڑانا سر قدھار دا، وچ آدم دی گنگ
 پڈھا ویکھ کے ٹرے، دے وچلے نوں کنڈ
 جیویں زیارت پیر دی، بھویں سخی دے سنگ
 بنگلیوں نکلی چالان، بھوگ ٹرے نی بند
 جن رٹھا میل دواہاں دا، من کھانا بد رنگ
 مسافر سُنے بکلیں مار کے، ویکھ رڑے پند
 اوہناں دے لکھے عزرائیل تے، سائیاں تے وٹڈ
 رت لتھیڑے جوگنی، کر سوہے تے سمب
 تھڑکیا ہتھ نہ آوندا، چالا شطرنج
 سار نہ دیوے واہدی، کیہ کرے نارنگ
 چوغٹیا طعنہ جر نہ بگھے، کاہنگی ذات پتنگ

لیریاں منگیاں دی وار

پنجابی کلاسیکی ادب دی جھولی ون سونیاں ادبی بیتریاں نال بھری ہوئی ہے تے ایہدی ہر بیتر دا نوینکا رنگ ہے۔ ایہناں وچوں ہک سرکڑھویں وار وی ہے۔ وار دی ایس پکھوں وی اُچپتا ہے کہ ایہنے پنجاب دی تاریخ نوں اپنے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ اج جدوں ایس پنجاب دی تاریخ دے پنے پھرونے آں تاں پنجابی ادب دے لکھتی حوالے اسانوں ہک ہزار ورھے توں پہلاں نہیں ملدے۔ ایس اپنے تاریخی پچھوڑ نوں جانن کان سنسکرت، یونانی تے فارسی اگے ای گوڈے ٹیک بہنے آں۔ اجیہی صورت وچ وار دی وری وری تگ پنجاب دی تاریخ بارے کائی ٹوہنی نیا جاندی ہے۔ ہن تیکر دی کھوج موجب بابے گورو نانک ہوراں دی ”بابر بانی“ ای پہلی وار ہے، جیہدا مکمل متن اساڈے تیکر اپڑیا ہے۔ اوہناں توں پہلاں دیاں واراں دیاں گجھ تگاں توں ودھ ایس کھیتز وچ ہو رگجھ نہیں سانھیا جا سکیا۔

وار مڈھلے روپوں پر رسی بیتر ای ہے۔ بھاویں گجھ واراں وچ دھارمک تے شنگار رسی رنگ وی ملدا ہے، پر ایہناں دوواں قسماں نوں پر رسی سبھا پاروں ای واراں نیا گیا ہے۔ وار پارکھاں دا اُلا ر ایس پاسے ای ہے کہ واراں دی ہوند دا کارن بدلیسی ہلیاں تے قبیلیاں دیاں آپسی لڑائیاں ہن، جیہناں واقعیان نوں ڈھاڈھی میراٹی شعری روپ دے لیندے بان۔ اج بدلیسی دھاڑویاں دے ہلیاں بارے محفوظ واراں تاں

انگل گنیویاں ای ہن، پر قبیلیاں دیاں لڑائیاں بارے لکھیاں واراں وڈی تعداد وچ موجود ہن۔ ایہناں دا مُڈھلا گن پیر رسی ہے، پر ایہناں دے اندر وسیب، وسیبی قوتتاں دے نکر، جیون دے رنگ ڈھنگ، راج دے کچ سچ، آپسی چس پھک دے کارناں دیاں مورتاں دسدیاں ہن۔ اجیے وسیبی گناں نوں پارکھ مدھول کے نگھ جاندے رہے ہن۔ اکھے ٹابریاں دیاں آپسی لڑائیاں بارے واراں ہن۔ خورے انج دے جی وڈیاں لاماں بارے ہوئی شاعری نوں ای سدیویں لکھت مندے ہوسن۔

میر چوغطہ ہوریں اجیے وار کاراں وچوں ہن، جیہناں دیسی قبیلیاں بارے واراں لکھ کے تاریخ دے ہک عہد نوں ہمیش لئی سانجھ لیا۔ اسیں اتھے اوہناں دی ہک ان چھپی وار ”للیریاں منگیاں دی وار“ دا ویروا دیندے آں۔ للیرا قبیلہ صدیاں توں ساندل بار دا واسی ہا۔ للیرا چدھر ڈی ال ہے۔ چودھری عمر حیات للیرا ہوراں اساڈے سوال دے جواب وچ دسیا:

”اساڈے وڈے دا ناں ناہلا ہا۔ ناپے دی اولاد نہلیرے اکھوائی۔ نہلیرے توں وگڑ کے للیرے مشہور ہوئی۔ ناہلا ولد گلا ولد چونڈا چدھر ڈی اصل چدھر ڈی ای ہے۔“ (1)

للیرا قبیلہ مُڈھ توں ای راٹھ بہادر تے ہتھیا رو ہا۔ ساندل بار وچ ہوون والے وڈے بھیڑاں وچ ایس قبیلے دا کوئی نہ کوئی جی بہادری دے گن دکھاندا رہیا۔ ”للیریاں اعواناں دی وار“ دا ہک للیرا پاتر اپنا پچھو کڑ انج دسدے ہے:

لڑے ہاں نال وی کاٹھیاں، پیو دادا چنگا

ویر کتا وٹوئیں، ادھ سپراواں دا وندا

مُگل وی مار پچاؤن، کر اُجاڑا تنگا (2)

للیریاں دا ہک وڈکا گھنا، سلطان دا جن بھروانا تحصیل جھنگ دی جوہ چھڈ

کے، چنھاں دی لہندے آلی کدھی موضع ٹبی للیرا، تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 وچ ڈیرا لایا۔ (3) گھنے للیرے دے پتر چودھری بہاب للیرے وی وڈا ناں کھٹیا تے
 اوہ اپنے سمکالی راٹھاں وچ قدر دی نگاہ نال ویکھیا ویندا ہا۔

وار دی کہانی انج ہے کہ جھنگ دا کاردار مولراج شہرے رجو کے نوں کسے
 مقدمے وچ ترائے سو روپیہ چٹی مریندا ہے۔ شہرا رجوکا چٹی تار کے موضع ٹبی للیرا وچ
 بہاب للیرے دے پتراں دے، جلع، ملے تے موکھے کول آوندے ہے کہ چٹی دے پیسے
 چوری راہیں پورے کرنے ہن۔ دلا، بہاب دا للیرا تے شہرا رجوکا کہ بیڑا نال لیندے
 ہن تے تھل توں کلیاراں دیاں ڈاچیاں دا وگ مار لیندے ہن۔ تھل دی واہر پچھوں
 نکلدی ہے جیہدے وچ چراک جوئی، کلیار تے ٹوانے ہوندے ہن۔ اوہ جہانے، شادو
 دے للیرے کولوں ڈاچیاں کھس لیندے ہن۔ للیریاں دے پیڑے نوں پتہ لگدا ہے
 تاں اوہ تھل دی واہر کولوں ڈاچیاں وی کھوہ لیندے ہن تے واہرواں نوں مار کے
 پچھانہ نسا ویندے ہن۔ کلیار ساہیوال (ضلع سرگودھا) دے حاکم کول ویندے ہن تے
 اوہ جھنگ دے کاردار مولراج نوں کلیاراں دے مال مریون بارے چٹھی لکھدا ہے۔
 مولراج تھانہ بڑانا دے تھانیدار کمال خان منکسی نوں لکھدا ہے کہ اپنے پتر جمال خان
 منکسی نوں گھلے تاں جوئے للیرے جھنگ دربار وچ پیش کیے وئجن۔ جمال خان منکسی
 موکھے للیرے نوں بنھ لیندا ہے تاں اوہدے بھرا دلا تے جلا وی آ جاوندے ہن۔
 جمال خان منکسی موکھے للیرے دیاں پچھو ڈکیاں اتنیاں زور نال بنھدا ہے کہ اوہدا سینہ
 پاٹن آ جاندا ہے۔ موکھے دے گراٹ اُتے اوہدے بھرا دلا تے جلا جمال خان منکسی
 نوں تلوار نال قتل کر چھڈ دے ہن تے باقی پولیس نس ویندی ہے۔

جمال خان منکسی دے قتل مگروں بہاب للیرے دے پتر نس ویندے ہن
 تے اوہناں دا سوڑا بھرا بہاولا للیرا مولراج دے کارداراں حاکم راء تے امیر چند نوں

وڈھی دے کے اودھی کچھری تیکر اپڑ ویندا ہے۔ مولراج بہاولے دا لحاظ کردیاں آکھدا ہے کہ پہلاں نزابتا للیرا بہاب کیاں دی ضامنی چاگیا ہاوت بہاب کے وی نس گئے تے نزابتا وی نس گیا۔ جے نزابتا آوے تاں توں ٹبی للیرے وچ بہہ سکنا ہیں۔ بہاولے للیرے دے سدن تے نزابت مولراج دے پیش ہو جاندا ہے۔ نزابتے للیرے نوں جیل وچ فرانسیمی افسراں دے حوالے کر دتا جاندا ہے۔ اوہنوں جیل وچ سخت سزاواں دتیاں جاندیاں ہن۔ بہاولا للیرا دیوان ساون مل کول ملتان حاضری دیندا ہے تے اوہنوں شکایت کردا ہے کہ مولراج اساڈے اُتے بے ٹکی سختی کریندا ہے۔

میر چوغطہ ہوراں دیاں واراں دے دو سانجھے پاتر دیوان ساون مل تے مولراج ہن۔ دیوان ساون مل اپنی سوجھ پاروں تے دیوان مولراج گورے دے درودھ جنوری 1849 وچ ملتان دے قلعے اُتے جنگ کرن پاروں مشہور ہويا۔ (4) انج ایہہ دوویں پپو پتر پنجاب دی تاریخ دے یادگیری پاتر ہن۔ اساڈے وارکار ایہناں پاتراں نوں کیویں دکھایا ہے اتھے اسیں ایہناں دے راج دا نتارا کریندے ہاں۔

دیوان ساون مل ہوشناک رائے کھتری دا پتر ہا، جیہڑا سردار دل سنگھ اکال گڑھیے دا نوکر ہا۔ ٹھکر چکیہ مسل دے سردار مہاں سنگھ اکال گڑھ (علی پور چٹھا) اُتے قبضہ مگروں دل سنگھ نوں اپنا نائب بنایا۔ دل سنگھ دے چلانا کرن مگروں ہوشناک رائے دا وڈا پتر ناک چند دیوان محکم چند کول نوکر ہويا۔ ناک چند اپنے بھراواں گورمگھ رائے تے ساون مل دی وی نوکری لوائی۔ کجھ چر مگروں دیوان محکم چند دی نوکری چھڈ کے ساون مل ملتان وچ بھائی بدن ہزاری دی ملازمت وچ چلا گیا۔

"The Punjab Chiefs" دے آکھن موجب:

"The next year, when Badan Hazari was degraded, Sawan Mal, whose abilities

were well known to the Maharaja, was appointed Governor or viceroy of half the province of Multan, and in 1829 he was made Governor of the whole. The tract of country which thus came under the rule of Sawan Mal was very extensive, and comprised the district of Multan, Leiah, Dera Ghazi Khan, Khangarh and part of Jhang." (5)

مہا راجا رنجیت سنگھ نے دیوان سادون مل نوں 1821ء وچ ملتان دے صوبے دا کجھ حصہ پٹے تے دتا۔ 1829ء وچ اوہنوں صوبے دا گورنر بنادتا۔ 1832ء وچ جھنگ ضلعے دیاں تحصیلاں شورکوٹ تے جھنگ صوبہ ملتان وچ شامل ہوگئیاں۔ چنیوٹ تحصیل، تھانہ بڑانا دے کجھ پنڈ وی 1832ء توں 1847ء تیکر صوبہ ملتان دا حصہ رہے۔ انج پندرہاں درھیاں تیکر جھنگ ضلعے دا چوکھا حصہ دیوان کیاں 4,35,000 روپے سالانہ تے پٹے اُتے لئی رکھیا۔ (6)

صوبہ ملتان دے گورنر دیوان سادون مل اپنے پتر مولراج نوں جھنگ دا کردار بنایا۔ مولراج، دیوان سادون مل دے قتل (1844ء) (7) تیکر جھنگ دا کردار رہیا۔ دیوان سادون مل اساڈے دارکار دا من بھادنا پاتر ہے۔ اوہنے تھادوں تھائیں اوہدے نیائیں سبھاتے لوکائی دی راکھی کرن دے سوہلے گا دیں ہن۔
 ”اوتوں آن کے دیوان کیاں دھرتی چاں بلائی۔ آپ سادون مل ہودے ملتان دی گدی تے، پتر ہوس مولراج اوہنوں ڈھی جاوے جھنگ دی گدی۔ آئیوں والی

پیا کڈھے۔ شینہہ تے بکری رل کے چرے دیوان کے راج اچ۔“ (8)
”اُتوں حاکی ساون مل دی آجاوے۔ آئیوں وال پیا کڈھے۔ دودھ چوں

پانی۔ شینہہ تے بکری رل کے چرے دیوان کے راج اچ۔“ (9)

راج وی ساون مل دے، پہن کنواریاں ٹرن پشینہ (10)

ریاست تے لوکائی دا ایہہ معاہدہ ہوندا ہے کہ ریاست لوکاں نوں نیاں
دیوے تے اوہناں دے جان، مال دی راکھی کرے۔ ایہدے سٹے وچ لوکائی ٹیکس تار
دی ہے۔ جے ایہہ دوویں دھراں اپنا کردار صحیح ادا کرن تاں اعتماد دی فضا ودھدی
ہے۔ دیوان ساون مل دے کار دارتاں چوری چھپے وڈھی لے لیندے ہان۔ وارکار نے
اودے دوکارداراں دے مونہاں اُتوں گھنڈ لایے ہن۔

پہلا سلام حاکم راء دا، بہاولے واڑے کیتا سو آ

پنجھی روپیے من کے، بنا لیس سجن ہمراہ

آٹے امیر وی چند نوں، طمع گھت پنجاہ

رکھ کے مونہہ منشیاں دا، صاف کیتا سو راہ (11)

راضی کیتے سو کاردار، حاکم راء تے امیر چند (12)

اصل وچ دیوان ساون مل ملتان دے صوبے وچ کوئی اچیہا نظام ناہی بنایا
جیس اُتے حکومت آپوں چلدی رہندی۔ خورے انسانی تاریخ وچ کدی وی انج نہیں
ہویا کہ پوری انسانیت سدھے راہ پے جاوے۔ ساون مل لوک دانش دا خزانہ ہا۔ اوہ
بہوں ٹھوہ جھیرے نوں سمجھ دیندا ہا۔ اوہ اپنا باہلا ویلا کچھری وچ امی گزاردا تے او تھے
بہہ کے لوکائی نوں تڑت نیاں دیندا۔ اوہ ہر مقدمے وچ دلچسپی لیندا۔ وارکار دے
آکھن موجب:

اج پروانے گھلن مولراج، اج کاگت ڈٹھے (13)
لوکائی نوں ترت نیاں دیون دے ایس گن نوں کئی مورخاں نے وڈیا نیا
ہے۔ منشی حکم چند دے وچار موجب:

”دیوان 5 گھڑی دن چڑھے کچھری میں آکر اجلاس کرتا تھا۔ دیوان کے
آتے ہی دادخواہ پکارے جاتے تھے۔ اُن کے عرض منشی پڑھ کر سناتا تھا۔ جو مقدمہ
کسی کاردار کے فیصلہ کے لائق ہوتا اُس پر کاردار کے نام حکم لکھ کر مستغیث کے ہاتھ
دیا جاتا تھا۔ اور جو مقدمہ دیوان کی ذات خاص کے فیصل کرنے کے قابل ہوتا تھا خود
اپنے روبرو فیصل کرتا تھا۔ بعد اُس کے کچھری برخاست کر کے آرام گاہ میں چلا جاتا
تھا۔ وہاں کھانا کھا کر دو گھڑی سو رہتا تھا۔ بیدار ہوتے ہی محرران مال معہ کاغذات
مالگذاری علاقجات طلب ہوتی تھی۔ وہ کاغذات خود دیکھتا تھا۔“ (14)

دیوان ساون مل دے نیاں نوں گورے دی سراہیا ہے۔ "The Punjab Chiefs"
درج لکھیا ہے۔

"It is said that one day of peasant
complained to him that some chief had
destroyed his crop by turning his horses
loose to graze in the field. Sawan Mal
asked the man if he could point out the
offender in Darbar. The peasant pointed
to Ram Das, the Diwan's eldest son. He
admitted the complaint to be just, and
sawan Mal ordered him to be imprisoned

the injured man begged for his pardon,
but for several days Ram Das remained
in confinement; and his spirit was so
broken by this punishment that he fell ill
and died shortly after his release." (15)

اپنے پُتر دی کی جیہی بھل بارے زپکھی ہوں، جھیرا بھنن دی سوچھ تے
نیائیں سبھانے ای دیوان ساون مل نوں تاریخ دا جیوندا جاگدا پاتر بنا دتا ہے۔ انسانی
تاریخ وچ انج دی وڈیائی گھٹ ای نیائیاں نوں ڈھبھی ہوتی۔

بھارے نی بھار دیوان کے، سکھ رعیت لاڈ (16)

دیوان ساون مل بھادیں اپنے خاص نوکر دے ہتھوں قتل ہویتے اوہدی رنجی
دا کارن جھٹھی نہ ڈھیونی ہائی۔ ایہہ اک حادثہ ای ہا۔ اوہ اپنے ملازماں نال چنگا ورتارا
رکھدا ہاتے اوہناں دی کی توں کی لوڑ دا دھیان رکھدا۔ جیہڑے نوکر کچھری یاں پولیس
وچ ہوندے تاں اوہناں نوں تنخواہ دے نال روزینہ یاں الاؤنس دتا جاندا۔

فرانٹیش نجیب تے گیٹے، قتل باش دی لین روزینہ (17)

جیویں اسیں پہلاں لکھیا ہے کہ دیوان ساون مل دی گورنری سے مولراج
جھنگ دا حاکم رہیا۔ جھنگوچیاں دا جھیرا پہلاں مولراج دی کچھری وچ جھیرا بندا۔
اوہدے مگروں تھوڑے ای جی جھیرے دی اپیل ساون مل اگے کر دے۔ مولراج اپنے
کرڑے سبھاتے جرموں ودھ چٹی مارن پاروں جھنگ وچ نفرت دی علامت بن چکا ہا۔

"The Punjab Chiefs" دے دو چار موجب:

"He had served under his father, first as
kardar or manager of Shujabad, and then

as kardar of the district of Jhang. In both these places he was hated for his oppresioin and avarice.." (18)

”لمیریاں منکسیاں دی وار“ دا تاں مُدھ ای ایتھوں بھدا ہے:
 ”شہرے رجوکے، شرشتے دے پُتر توں، مہروکے رجوکیاں توں ترائے سو
 روپیہ چٹی مارلے مولراج۔“ (19)

رجو کے اتی چٹی ناہن بھر سکدے، پر اوہ کسے طرح ایہہ کوڑا گھٹ بھر دے
 ہن تے پھیر چوری راہیں پیسے پورے کر دے ہن۔ میر چوغطہ ہوراں دیاں دو جیاں
 واراں وچ وی مولراج دے چٹی مارن تے نذرانے وصولن دے حوالے ملدے ہن۔
 انج مولراج جرم گھٹاون دی تھاویں جُرموں دا مول بن ویندا ہے۔ مولراج دے کارندے
 دی لگدا داء لالیندے ہن۔ ”لمیریاں منکسیاں دی وار“ وچ منکسی تھانیدار دے قتل دا
 کارن وی ایہو ہے کہ اوہ موکھے لمیرے نوں اتنا کس کے بھدے ہن کہ ایہہ اذیت
 اوہدے وسوں باہر ہو ویندی ہے۔ وار کار دے لفظاں وچ:

”موکھا ہتھ آجائیں۔ بے دریغ پچھو ڈکیاں۔ اُتوں تپکاں دیاں موہریاں
 مرین۔ برک نکل جاوے۔ کیہ دلیا تے جلیا بھرا بھراواں تے اپڑدن۔“ (20)
 مولراج جیل وچ وی بندی واناں اُتے دھروہ کردا ہے۔ تفتیش دے ناں تے
 جیویں غیر انسانی سلوک کیتا ویندا ہے اوہدی ہک جھلک وار کار دے لفظاں وچ ویکھو۔
 ”تھوڑیاں تے گیٹیاں نزاہتے نوں چڑھ جاون۔ فرانشیشیاں دے حوالے ہو
 جاوے۔ اٹھویں پہر مولراج بھوہرے وچ ٹبکیاں دیوائے۔ کڈھ موکھے دیاں باہاں۔
 کڈھ جلے دیاں باہاں۔ کڈھ ملے دیاں باہاں۔ کڈھ دے دیاں باہاں۔“ (21)
 منشی حکم چند ہوراں جھنگ وایاں دی مولراج نال نفرت بارے لکھیا ہے:

”ایک دفعہ دیوان نے مولراج فرزند کلاں کو حاکم جھنگ اور کرم نارائن فرزند ثانی کو حاکم علاقہ کچھی کا بنایا۔ مولراج لوگوں پر کچھ سختی اور کرم نارائن نرمی کرتا تھا۔ جھنگ سے ایک شخص آیا۔ اُس سے دیوان نے حال پوچھا۔ اُس نے کہا کہ علاقہ کچھی کو کرم لگا ہے۔ ملتان پر ساون برس رہا ہے۔ جھنگ کو مولا لگا ہے۔ گویا اُس شخص نے یہ طور استطلاع حال شکایت مولراج کا سنایا۔ مولا ایک کرم کا نام ہے جو متہرہ وغیرہ فصل ربیع کو لگ کر زراعت خراب کر دیتا ہے۔ کرم اچھے نصیب کو کہتے ہیں۔ ساون بمعنی بارش جہاں زیادہ ہوئے وہاں آبادی زیادہ ہوتی ہے۔“ (22)

جھنگ دے سیانے دا آکھیا اکھان بن گیا تے گرنے وی تھوڑے جیے نکھیرنال ایہا گل دوہرائی ہے۔

"It was a common saying in the country that Multan was blessed with Sawan (the month of rain); leiah with karam (kindness); while Jhang was desolated by Mula (an insect which destroys the corn). The allusion was to Sawan Mal, Governor of Multan; karam Narayan his third son, kardar of leiah; and Mul Raj, kardar of Jhang." (23)

اساڑے وارکار نے وی دیوان ساون مل تے مولراج دا نکراواں تول کر دیاں
رمز راہیں ایہا گل کیتی ہے۔

روڑیوں ساون ہے آوندا، جھال آسرا پاک سُجان دا (24)

روڑا پنجابی وچ کال، قحط، انائی تے سوکے دے معنیاں وچ ورتیندا ہے تے ساون آسودگی تے خوشحالی کان استعمال ہوندا ہے۔ اتھے روڑے توں مراد دیوان مولراج ہے تے ساون، ساون مل نوں آکھیا گیا ہے۔ جھنگ دے کاردار مولراج دے انیاں تے ظلماں دے ستے ہوئے جدوں ملتان دے ساون مل کول جاوندے ہن تاں اوہناں دے نال نرمی ورتیندی ہے۔

راج سنگھم اُتے واسیاں دی بہک گلوں موج ہوندی ہے کہ اوہ قانون دی جھپڑ توں بچے رہندے ہن۔ جے سرکاری کارندے پھڑن دی کوشش کرن تاں اوہ بسینوے دے دو جے پاسے نکل ویندے ہن۔ جیہڑے قبیلے جرائم پیشہ نہیں ہوندے اوہ بلدی دے بو تھے آئے رہندے ہن۔ اُنہویں صدی وچ بھارویں جموں، بھیرہ، ملتان تے لہور مہاراجا رنجیت سنگھ دے ماتحت ہان، پر راجا گلاب سنگھ دا ساون مل نال ساڑا کسے توں گجھا وی نہ۔ "The Punjab Chiefs" وچ ایہدا ویروا انج دتا گیا ہے:

"But no sooner was Ranjit singh dead than the enemies of the Diwan attempted to destory him. Chief of these were the Jammu Rajas, Gulab Singh and Dhian Singh, between whom and the Diwan had always exsisted jealousy and the most bitter hatred." (25)

راجا گلاب سنگھ دے دیوان ساون مل نال ساڑے دی چنیوٹ دے قبیلیاں توں تاں اُکا ای گجھ نہ۔ کیوں جو ایہہ جوہ اودوں بھیرہ تے ملتان دے سنگھم تے ہا۔ بھیرہ دا ٹھیکہ جموں دے راجیاں کول ہاتے ملتان دا پٹا ساون مل کول۔ انج ملتان تے

بھیرے دیاں طاقتاں ایہناں قبیلیاں نوں ای اک اچ جھوکیاں۔

”ڈھٹی تے سرو آلاسیں ہووے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے پے جاوے۔ لما پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔ چار پنج بدیاں ہو جاون تاں جھنگ دیاں بدیاں ترنیاں دے ٹھے ہوئے نارنگ کول اکٹھے ہو جاون۔ اوتھوں دلا لئیرا اگوان ہووے۔ آکے کلو کالٹ لین۔ دینہہ سائل کلوکا، بہاب دا، مولراج دی پچھری اچ فریاد کرے۔ ”تیرے راج میں لٹی گیاں۔“ ”تیری کُوک واہر کسے نہیں کیتی؟“ اکھے، ”جی نہیں۔“ مولراج سنگرا دی چاں سدے۔ بھٹی وی چاں سدے۔ پہلوں سنگرا مل پوے حسن، نور داتے آہلا، محمد دا۔ ”کیوں اوئے تساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں کیتی؟“ پنج سو روپیہ چٹی مارلے مولراج۔ سنگرا چٹی جھل کے امدن پئے۔ اگوں پرھیں بھٹیاں دی۔ کبھڑا کبھڑا؟ راء صاحب، بھائی خان دا، امیر، سلطان دا، کنڈا، قادو دا، گلام، آہلے دا، آدم، محمد دا، خان بیگ، راء احمد دا، آہلا، خان دا۔ سنگرا اوں اوہناں نوں گل کیتی۔ جوں بھٹیاں سلام کیتا۔ مولراج آکھیا، ”کیوں اوئے! تساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں کیتی۔ پنج ست کوہ تے ایس دا تھینہ ہے؟“ ”ایس سکا ک کوئی نہیں گھلیا۔ اسیں واہر کبھی کریے ہا؟“ مولراج آکھیا، ”تھانہ رتن چند دا فروکیاں آلالے لیو مدد۔ اگوان بھٹی ہو جاون۔ راتیں چھاٹاں اسواراں دیاں چھٹ جاؤ۔ اُھے نوں پتو تے مارو۔“ (26)

بھٹی قبیلہ ساون مل دی رعیت ہاتے نارنگ نسو آنا راجا گلاب سنگھ دی، گلاب سنگھ صوبہ ملتان وچ نسو آئیاں راہیں کارروائیاں کراوندا ہے تے مولراج بھٹیاں راہیں بھیرہ دے صوبے وچ۔ ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ دے ہک پاتر راء صاحب نوں دیوان ساون مل ایہا گل جناوندا ہے۔

”تھاڈے وڈے وڈے پچا پچائے۔ جے گلاب سنگھ، کھیم چند تہاڈیاں باہاں منگیاں توہیں باہاں نہ دتیاں۔“ (27)

دیوان ساون مل دا دابا ایس پاروں پھوکا ہے کہ اندر کھاتے اوہ وی جاندا ہے
 کہ ایہناں راٹھاں نوں ای نت سنگھم دیاں لڑائیاں وچ ورتیندا ہے۔ جدوں تحصیل
 چینیٹ دے بک پنڈ موضع کھڑکن وچ راجا گلاب سنگھ تے مولراج دی جنگ ہوندی ہے
 تاں دوواں پاسیوں باقاعدہ فوج دے نال دیسی قبیلے وی اپنی اپنی دھرو لوں ایہدے
 وچ شریک ہائے۔ نور محمد مولوی ہوراں ”تاریخ جھنگ سیال“ وچ موضع کھڑکن دی لڑائی
 دا ویرا دتا ہے۔ (28)

انج گورنراں دے مفاداں راکھی تاں بھائیں ہو دیندی ہوسی، پر دیاں
 رتوں نت تنیاں رہندیاں۔

مہاراجا رنجیت سنگھ دے سے بھائیں پنجابی نوں دفتری لکھت دی زبان تاں
 ناہی بنیا گیا، پر سرکاری نوکر تے لوکائی اپنی ای بولی بولدے۔ انج حاکم تے رعایا دا
 جھاکا مک ویندا۔ خاص طور تے کچھری وچ کھلوتیاں جدو دھراں اپنی گل کر دیاں تاں
 نیائیں، ملزم تے مدعی کسے واسطے وی کوڑ مکر نال دُوئے دا مونہہ نہننا اوکھا ہو جاندا۔
 دیوان ساون مل دے نیاں دے جیہڑے چرے لوک سوچھ تے انگریزی لکھتاں وچ
 لہدے ہن، اوہدا کارن وی ایہو ہے کہ اوہ اپنے وسیب وچ رچیا ہو یا ہاتے لوکاں
 دے جیوں، سچ جھوٹھ تے دل پھیرتوں جانوہا۔ اوہ پنجابی بولدہا۔ بولی دی سانجھ ای
 انیاں نہ ہوون دیندی۔ جے ملزم سچا ہووے ہا تاں اوہ اپنے اُتے ایڈی سوکھ نال چھٹ
 ای نہ پین دیندا۔ مولراج دی کچھری وچ اجیہا ملزم پیش ہوندا ہے، جیہدے اُتے جھوٹھا
 الزام ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”نول کُوک پون للیریاں تے۔ مولراج دی کچھری انج فریاد فریاد کریں۔
 ”کیسی فریاد؟“ ”صاحب! میریاں مجھیں بہاب کے للیرے لکالے گنن۔“ طلب نکل
 آوے۔ ”کہاں سے دلا، بہاب دا؟“ اگے لگ لیا دے لے کچھے لگ لیا دھونس۔ جوں

دے سلام دتا۔ مولراج آکھیا، ”مجھیں دے چاں۔“ اکھے، ”کیہندیاں مجھیں؟“
 ”نولاں دیاں۔“ نول وی آکھن: دے تے ہین۔ مولراج وی آکھے دے تے ہین۔
 دے دی مگر جیویں محل نول جندر چڑھ پوندا۔ انجیں گاہ پونندیاں پونندیاں ترییا دیہاڑا
 ہويا تاں دے آکھیا، ”مجھیں پے گئیاں۔“ ویہاں دیہاں دا عرصہ لکھ کے چاں
 دیوے یا مجھیں لہہ دیاں یا مجھیں بھر دیاں۔“ (29)

کیہ کسے کچھری وچ ملزم نول تئاں دناں تیکر اپنے اُتے لائے الزام دی
 بریت تے دلیلاں دا موقعہ دتا جاندا ہے۔ ایہدا اصل کارن ایہہ وے کہ رعایا تے حاکم
 دی زبان کہو ہے۔ بولی دی سانجھ پاروں رعایا وی اوس نظام توں چنگی چوکی جاؤ
 ہوندی ہے۔ اوہ جانندی ہے کہ ایہہ سارا پساں کیویں پسر یا ہے۔ ہتھلی وار وچ مولراج
 ہک پاترنوں چور ہون دا مہنا مار دا ہے۔ جیہدے جواب وچ اوہ آکھدا ہے:

جے چوری گیکائی چھھاں توں، تیرے کیہ آوسی ہتھ

ادھ وی ماملا جھنگ دا، ادھ فروعی اہت (30)

دیوان ساون مل دی دولت بارے وی کئی کہانیاں بنیاں ہوئیاں ہن تے
 اوہدا موڑی ہتھیاون دا وڈا ذریعہ ملزماں نول چٹی مارنا ہا۔ اج تاں جرم دی سیاسی
 معیشت دیاں گلاں سوجھواناں کولوں لکیاں ہوئیاں نہیں تے اوہ جاندے ہن کہ کمزور
 ریاست دی آمدن دا ہک وڈا ذریعہ چٹی ہوندی ہے یاں کو جھے کماں دی سرپرستی۔
 ریاستاں ہیروئن ورگیاں کو جھیاں دی کھٹی دیاں وی کئی توجیہاں بنائیاں ہوئیاں ہن۔
 انہویں صدی دے ہک چور پاتر دا مولراج دی کچھری وچ نظام دے گجھ دا گھڑا بھننا،
 اصل وچ بولی دی سانجھ پاروں ای ممکن ہويا ہے۔ ایہہ سچ ہے کہ مولراج وی پنجابی
 بولدا ہے تے ساون مل وی، پر لوکائی تے وارکار ساون مل نول وڈیا یا ہے تے مولراج
 نول نکھدیا ہے۔ انج بولی عام جی نول وی نیاں انیاں دا نکھیرا کرن دی سوجھ تاں

دیندی ای ہے۔

اتھے ایہہ گل کرنی کتھویں نہ ہوسی کہ پروٹھڑیاں راج بولیاں وچ جیویں
اساڈا مہاندرا دکھایا ویندا ہے اوہ وڈا سوادلی ہے۔ جیون دے دوجے پکھاں وانگول
اساڈی نیاں ریت نول وی بجی دسیا جاندا ہے۔ برنارڈ ایس کوہن ہوراں اورے دے
حوالے نال اساڈی نیاں ریت بارے لکھیا ہے:

"The plaintiff discovers himself by crying
aloud, Justice! Justice! until attention is
given to his importunate clamours. He is
then ordered to be silent, and to advance
before his Judge; to whom, after having
prostrated himself, and made his offering
of a piece of money, he tells his story in
the plainest manner, with great humility of
voice and gesture, and without any of
those oratorical embellishments which
compose an art in freer nations.

The wealth, the consequence, the
interest, or the address of the party,
become now the only consideration." (31)

کہ بنے تاں نیاں دی دسی ریت بارے اورے دی کھچی مورت ہے تے
دوجے بنے میر چوغٹھ ہوراں دیاں واراں دا پاتر دیوان ساون مل ہے۔ جیہڑا نرا وار
کار دا پاتر ای نہیں سگول اساڈی لوک ریت تے اکھان وی اوہدے نیائیں ہون دا

ہرگارا بھر دے ہن۔ گورے نے پنجاب وچ اجیہیاں لیکاں واہیاں کہ اسیں ہمینا دے
ڈونگھے پتالاں وچ جاڈگے۔ ایس اتھاہ وچوں تدوں ای نکلیا جاسکدا ہے کہ اسیں ولایتی
عینکاں لاہ کے گھلی اکھیں تے۔

متن

1

وچار: دھن رانی چھاں جتھے گھوڑا منس پرکھیے۔ حاکم دیون نیاں ویستے
وسیے۔ چندل چھاں تلوار دے قد تے ویتری ہوئی ہے۔ تلواریں گھڑیندن لوہار۔
مریندن وریام۔ زبانی منگتیاں دے چڑھیاں ہوئین۔ چار گھر چھاں دی کدھی تے
کماں دے کڈھو، پاڑیاں دے میلو۔ کبھڑے کبھڑے؟ موہلے کے بھٹی۔ نور کے
سنگرا۔ منٹی کے سپرا۔ بہاب للیرے دے پتر۔ بہاب للیرے دیاں پتراں ہتھیاراں
پیاں، پگڑے ولیاں، پنجاب دا مال کھاون لگ پئے۔ اتوں آن کے دیوان کیاں دھرتی
چاں بٹائی۔ آپ ساون مل ہووے ملتان دی گدی تے، پتر ہوس مولراج اوہنوں ڈھی
جاوے جھنگ دی گدی۔ آئیوں وال پیا کڈھے۔ شینہہ تے بکری رل کے چرے دیوان
کے راج ایچ۔ شہرے رجو کے، شہر شتے دے پتر توں، مہرو کے رجوکیاں توں ترائے سو
روپیہ چٹی مار لے مولراج۔ شہرا کیہ کرے؟ ترائے سو روپیہ ترا کے آنکھے بہاب للیرے
کیاں تے۔

بہاب کیاں دا کیہ چالا ہا؟ مجھیں دا علم پکا کے ڈاچیاں دا قاعدہ شروع چاں

کریں۔ کیہیاں ڈاچیاں؟ گوندلاں دی بار دیاں ڈاچیاں نوں اُل کے وگائَن پنڈ دادن
 خان دے جاپون۔ منڈی آلے پتن توں اینو دیاں ڈاچیاں وگائَن دورے ٹہنکسیں دے
 جاپون۔ ہیرو گھل دیون جا بیلیا اینو دیاں ڈاچیاں ہیر آ۔ اینو دیاں ڈاچیاں، مگھیا نے
 دیاں کاٹھیاں۔ ماجھی سالم دیاں سانگاں۔ کابل دے میوے، دھنی دے پھریوے۔
 جموں دی صورت، جھنگ دی سیرت۔ بجلی دے ہاتھی، چلی دے توتے۔ سوئن دے
 گھوڑے، ویاہ دیاں جھیں۔ بھاگ ناڑی دے داند۔ راوی دے رچھڈ، سانڈ دے
 گھچڈ۔ چنھاں دا جھیرا، ویہت دا روڑا۔ وچھ دی دھریس، کچھی دی سانوری۔ سندھ
 دی لڈی، دندے دے باگے۔ بروے پہاڑ دیاں اولاساں تے اینو دیاں ڈاچیاں کو
 جیہیاں ہن۔ ایہہ تاں اینو دی ڈاچیاں دی تعریف کرے۔ اگول میراٹی نوں تعریف
 کرنی آ جاوے۔

آپے کھیڈاں کھیڈا، پاک سچا سجان
 پیدے کیتا سو یار نبی، اُمت محمد نوں شان
 اُمت دا سردار، پیغمبراں وچ امام
 منصب پنجتن پاک نوں، کیتوس بخش احسان
 غوث قطب سبھ اولیے، پنچے سمجھ قرآن
 ہمت حضرت شاہ تے، کافر مار گردان
 اوہناں دا ترنا جہل کفار دا، پڑھ کلمہ مسلمان
 ہک سخی نزدیکی رب دے، بہشت وچ مکان
 راٹھ پالیدے بول نوں، دیندے سر قربان
 اوہ ریڈھ نہ چھوڑن کہیں تے، یک پون پہلوان
 ورثہ تلوار للیریاں، گانے ہتھ دریام

شہاہل، محمد تے گھنے خان کے، ہاتھیں موہر اگوان
 نورا جیویں کندر دا، رسالو گھر سلطان
 ایدل، بیگ برابری، جانے منک جہان
 احمد، محمد، ایدل دے، تلوار بہادر خان
 عمر، نور، بہیل کے، پڑ فتوح میدان
 پچھانہ قدم نہ ہڈے، لڑ پون للیریاں دا کام

2

ڈھاڈھی اٹ دکھانا، اگے داتیاں
 آپ کریسی بھانا، سچا مہربان
 پر بت جیویں اعواناں، ٹھی للیریاں
 وچ مر جے کا تھانہ، راٹھ نوں دھاک وی
 وگے ڈھول مرجانا، لہنے دے پوترے
 اپنے ناں اگھانا، مہر نزاہتا
 کرم جیویں بھلوانا، موکھا نہ ڈولے
 جیویں بگا نسوآنا، سو دلا، بہاب دا
 شاشو ملک کسمانا، بہاول دے دڑترے
 جل، مل، مراد، پٹھانا، چکا، نواب دا
 شہاہل کیاں نوں کریں کلاناں، چاوا، وساوا میں خیر دے
 اوہناں ہیرو گھل سجانا، اینو دیاں ڈاچیاں

لے پیڑا چنگا دھانا، موکھا تے دلا، بہاب دا
 جہانا، یارا، شہرا جوان سترانا، مالم جھنگ اج
 اگے ڈاچیاں بار دھنگا، این دیوان دی
 ٹھم ٹھم ٹرن تھرانا، باغیں نی بتکاں
 گھرے گھرے دھرکھاناں، مٹل طبخ دی
 رگچاں جیویں کماناں، نار لپیٹین
 دانگ کونجاں کڈھن داناں، سُر تنبور دی
 سوہے جو زیور گہنا، پتھر دیاں گیلیاں
 نک مہار سہانا، نتھوں نی بیگیاں
 اوہ سونا کھٹن کھاناں، ہتھ سرکار دا
 کنداں اُپر پلانا، عماریے ہاتھیاں
 چہین بھار لدانا، بیڑے رڑے دے
 نہیں نہاری دانا، لکھیا نیں توڑ دا
 جنڈ کری، دن، لانا، کھاون بھن کے
 ہڈیں پوے جھورانا، دلے نوں دیکھ کے
 سجھنے پدھ لوپانا، قھیے تے دکھ دا
 اوہناں سوٹے مار چلانا، گلیوں نکھیرین
 ملسی جوئیہ چراک رانا، رکن اڈیک دی
 چڑھیا کٹک ٹوانا، نالے واہر دے
 پچھانہ ہٹ نہ جاناں، لڑائی تے بھینڑ توں
 کھٹ موکھا آیا ہئی ناناں، پیڑا ہئی خیر نال

وچار: پنج چور جاون تاں اگانہہ تھل دے بے نال وگ ڈاچیاں دا چردا ودا
 ہے۔ گھٹ کے چھیڑو دوئیں ڈاچیاں چن کے نپ لین۔ دریا لگھا کے کھولیاں آ لے
 تے آون۔ ڈاچیاں گنڈ کے شین۔ جہانا، شادو دا کول بہہ رہے۔ چار اسوار چودھاں
 پیادے پچھوں گھرا لئی آون۔ ڈاچیاں وی چھوڑ لین تے جہانے نوں بنھ لین۔ جتھے
 موندناں دا شریہ نہہ ہے۔ گلام، آہلے دے گھوہ کیتے ہوئن، اوتھے جا کے جہانے نوں
 اٹھیاں سرواہیاں مرین۔ جہانا حال حال کرے۔ لیریاں تے خبر پے جاوے۔
 ڈاچیاں وی کھس لین، جہانا وی کھس لین۔

گُوک موکھے، دے، جہانے دی، تھل اچ واہراں کیتیاں سائیاں
 اڑے مگر وگری، واہ جوناں دیاں دھائیاں
 اوہناں عمر آلیوں ڈاچیاں لئیاں چھوڑ، دھن جنیدین مائیاں
 جہانے نوں گنن ویڑھ، مار جھل سرواہیاں
 جہانے کیتی حال حال، خبراں لیریاں تے آئیاں
 اوہلا ویندن لابی، جُوہاں وکھ پرائیاں
 ملسن مِر جے دے پوترے، بھر لیسن سوائیاں
 ڈھول فرید پرہائیں دا، واہ چھٹیاں گھائیاں
 فرید ہاٹھاں دا سرخرو، کبھی ریس پرہائیاں
 ملیا بہاول، نزابتا، چاوا، وساوا، چکا، نواب دا،
 شینہاں وانگ کلائیوں
 پلھا، دُلا، ریحانا، مانک، زیادا، حشمت تے سینی،
 ول ڈاچیاں اگے لائیاں

ماہڑا، قاسم، کلاسم، ریحانا، ماجھی، رولی تے جوئے،
 ملیا وسیا دھانیاں
 موکھے، دے، جلے، مل دتیاں دکھالیاں،
 اسوار کھٹ گئے دُہانیاں

4

وچار: ڈاچیاں چاں دیون شہرے نوں۔ ”لے بیلیا! توں تاں لے جا۔ جیہڑی
 ہوئی پچھے اساڈے نال ہوسی۔“ کلیار ڈاچیاں کھسا کے جاون ساہیوال۔ ساہیوال دے
 وسدے بن کے۔ ساہیوال دا لکھیا لے کے مولراج دی کچھری اچ فریاد، فریاد کریں۔

کلیار فریادی مولراج تے، سٹ ہتھوں کاسے
 بہن نہ دیندے بہاب کے، پور ڈاچیاں دے کھاپے
 ہک آپ لگیندن ہتھیں، دوآ لیندن ساٹے
 گھرے لے جانے ہاں مگروں، اُلٹا کریندن ہاسے
 ولا ٹریندا ہے نزابتا، لا گلین کاپے
 ہکے توں سیدھ للیریاں، ہکے بہو پاسے
 دہشت تیری این دی، لاہ دتے جھاکے
 اساڈیاں باباں سوپ نیلی، چراہاں ہو گھلا سے
 ہکے بہاول ویسائیں ٹرکے، اوتھے بے وسواسے
 گوک کچھری دے دی، سارے جھنگ وچ تاتے

وچار: مولراج کیہ کرے؟ قہری تے خفگی دا خط چاں لکھے کمال خان منکسی
تے۔ کمال خان دا تھانہ ہووے بڑانا۔ پنجاہ اسوار دا جتھے دار ہووے۔ ”ابی ابی للیرے
بنھ کے اتھھے لے آ۔“

کاوڑ کیتی ہے مولراج، ڈاڈھے لکھس جواب ترکھیرے
ونج آکھو کمال خان نوں، جھیرا خط منکسیاں دے ڈیرے
توں پنجاہ اسوار دا جتھے دار، نوکر رکھ دتن بھیرے
تیتوں جان بسینوا بہایا، ٹھلھاں تائیں مریندے ہو پھیرے
ٹساں ڈکے وی لک مٹیلا، ہک ڈر نہ کھاون للیرے
توہیں چاڑھنا جمال خان نوں، چن اسوار نال چنگیرے
تساں بنھ لیاونے بہاب کے، آن حاضر کریو میرے
موکھا، دلا، جہانا آیم ہتھ وی، چک لیاں اکھیرے

وچار: کمال خان کیہ کرے؟ جمال خان نوں چاڑھے پنجاہ اسواراں نال
للیرے بنھن کان۔

تیری کیتی ہے منکسیاں، گھت گھوڑیاں تے کاٹھیاں
اوہناں پیر رکپے دتن، مار چڑھن پلاکیاں
اوتھوں ہتھیارن سمھلے، واگاں نپ عراقیاں
کراری فوج دیوان کی، سیدھ لیندن یاکیاں

اڑے بکے پل اچ، آن منگیاں ڈاچیاں
اساں ابی ابی لیاں، مولراج اسانوں آکھیاں
موکھا، دلا، جہانا بنھنے، چک لیاں باقیاں

7

وچار: دُوئے لیرے اداں اداں ہو جاوں۔ نزاتامل پوے۔
نزاجتے آکھیا ”تخل کرو خان جی، گھوڑے بنھو تھاناں
لیو وی روز نہاریاں، رات رہو آراماں“
”اسیں سردار لیے دے، مُگل دریٹ دراناں
بھیرا پوے سرکار نوں، سد موہرے لائے اگواناں
اسیں راتھ مریلے سیدھے، جیہڑے باہر لاہماں
تساں زمیں لئی ہے لٹ کے، جھنگوں بے فرمانا
تسیں مجھیں اُتڑیدے ہو دند کے، ڈک وِکی ماناں
قلعہ بنایا اٹک دا، ٹھی یاکی خانہ“
”گیرا مگر ان حق دا، نہ رہے ملک زیاںاں
توں پتر کمال خان دا، تینوں ہجھے خصمانہ
بجھن نال سوختہ، گاہل وڈا طعنہ
دیکھ مزاج توں اپنا، کر ٹھڈھا جامہ
دینہہ ٹُساں نال وی، نظریں دیکھ پروانہ“

وچار: موکھا ہتھ آجائیں۔ بے دریغ پچھوڈ کیاں۔ اُتوں تیرکاں دیاں موہریاں
 مرین۔ برک نکل جاوے۔ ”کیہ دلایا تے جلیا بھرا بھراواں تے اپڑدن۔“

دتا زور منکسیاں، بنھ لیا نیں موکھا
 سر تے اوگ دیوان دا، ہتھ حکم دا سوٹا
 شینہہ نوں سنگل گھت کے، آن کیتا نیں اوکھا
 موکھا جوان قطاراں دا، جیویں واگھ پیروکا
 للیرے منٹاں رہن کرکے، نزاجتے کوئی نہ چھوڑیا ہوتا
 ویلا ہتھ نہ آوسیا، جیویں دینہہ کلوکا
 پچھوتاوسیا کمال خان، آکھیا یاد اجوکا
 بدھے نہ جاسنی بہاب کے، بھر دیسائیں پوتا
 ڈاڈھی لانبہ سکھاں دی، پہاڑ نکر چوٹا
 سد بھراواں نوں آکھیا، دے باہ دا ہوکا
 ہوڑیاں نہ رہندائے خان منکسی، ذات انوکھا

نارد مارو گاویا، کل جھنڈ کھلاری
 بیر بونجا تے جوگنیں، رل مارن تاڑی
 جدے خنگی پوے سرکار نوں، چڑھے جمال خان قہاری
 کب داء نیں ڈاڈھی انھیر دی، دوآ طبیعت کاہلی

نہ منیدا آکھیا، نہ ہاڑا زاری
 موکھے نوں کیتس تنگ، اوس حال حال پکاری
 ”اڑو دلیا تے جلیا، جند نکلن ہاری“
 جلا آیا ہے بھرا تے، جیویں باز بدھی تاری
 اوس دھریک میانوں کدھی آ، بہہ اُستاد دوکان ہلکاری
 اوہ گھڑی لالو واہد دی، رج کھاوے ماس نہاری
 اوس ہل ہل نہ کیتی آ، تک کنڈ اچ ماری
 ذرا نہ اڑی سو جان اچ، وڈھ مگر کیاڑی
 دوئی اتوڑتی دے سو ماری، پھٹ دوویں کاری
 ترپوز جیویں بزار دا، چیر سٹیا دو پھاڑی
 اڈ بڑے گئے سو میچھ دے، رت وہس نگالی
 گرنگ منکسی دا بھوئیں تے، رُوح اتلی پالی
 سکھنا پیا ہے پنہرا، پنچھی وداع اڈاری
 جن ساتھوں ترٹھا کرہیوں، سٹ جوں بھاری
 ایہہ بنیاد نوکراں دی، جند وچج دھاری
 منکسی بنھ نہ جاتے بہاب کے، چالیوں بازی ہاری
 راتیں وساہ جما کے، لیندا روز دیہاڑی
 دہنہہ پیدا گل، سد کٹک ہوشیاری
 دُوئی دے ماری ہے گھوڑی نوں جوڑ کے، لاه دتیوں گھاری
 تریسی محمد خان سپاہی نوں ڈھال اچ، کھا ڈھٹھا بھنوالی
 پیا تراہ سپاہ نوں، شینہہ دتی دکھالی

جھل بوٹے دسنے للیرے، دھروڑ لگھن جھاڑی
 بھل گیا نیں راہ جھنگ دا، اتر گئی خماری
 شیخوں لے نیں سوئے، رتیوں نپ ونگاری
 مارے منکسی دیاں خیراں مولراج تے، پہر دینہہ برخاست کچھری
 ”صاحب لڑدیاں لڑدیاں اساں، ڈاڈھی رات گزارى
 راشک نی جٹ تلوار دے، لین نہ دیندے واری
 گجھ نہ دیندے کٹک، گھل پلٹن بھاری
 خونی نکا ڈائن کڑانا، ٹی ہے کارن ہاری“

10

وچار: پگ ہووے محمد کے ناویں تلوار ہووے گھنے کے ناویں۔ للیرے
 مار کے منکسی نوں چاں تکین زیادے دا بُرج۔ بہاولا ہووے بھوچریں۔ بہاولے ال بندہ
 گھل دیون۔ ”بیلیا! رات تیری دینہہ ہورناں دا ہے۔ زیادے دے بُرج اپڑدا ہو۔“
 بہاولے آکھیا، ”اوہ تاں مار کے منکسی نوں ٹر گئیں۔ جے میں ٹر جاواں تاں ٹھی کھڑیندی
 ہے۔“ گناہ دی گڈھڑی بنھ کے للیرا سرتے چاں رکھے۔ دیوان کیاں کار داراں نوں
 مل کے ملنا چاں کرے مولراج دا۔

واہ تماشن تیرے، توں صاحب ہیں آپ کلتار دا
 بھوچریں ویسرا بہاولا، کڑاؤ سو پار دا
 ”بہاب کیاں پر بت گیڑیا، منکسی ماریا سرکار دا
 رات تیری دینہہ ہورناں، گلوتریں اپڑ سکرار دا“

”اگے ہاسے وسنیک جن، کھٹیا کھادھا پار دا
 ٹی بیٹھے ہاں مل کے، بتا بھٹیاں نال ہٹھاڑ دا
 ویروں جھٹ آرام دا، ڈٹھا ہے پر پرار دا
 ماٹے ساڈے سرتے، اوہ دعویٰ رکھن ہزار دا“
 بیٹھا ہے نیت بہاولا، واہ جیرا زمیندار دا

11

ڈٹھن سیک بہاولے، ڈاڈھے مُگلاں دے تاء
 جوں جوں پمدے سو کم، آوندے سو یاد بھرا
 خیرے آکھیا ”ڈھوڈھے ہتھ نہ آوسوں، جے قدم گئیے چا
 چٹی دیسائیں بھر کے، بدھے لیسائیں چھڑا“
 ”میتوں پیار دے دا کوئی نہیں، چنگے کم بہاب دے،
 اگے کھلوندے موں آ“
 پہلا سلام حاکم راء دا، بہاولے واڑے کیتا سو آ
 پنجھی روپے من کے، بنا لیس بجن ہمراہ
 توں میریاں کیبیاں نال وی، جیہڑا لگا دوا
 لگھیا کلری دے کولوں، ملیوس حسن سنگرا
 ”توں بھی کماں دا کڈھوہیں، کائی دس صلاح“
 ”بھنیاں نوں وُجَن نہ دیندے، مل پون مُگلاں دا راہ“
 وگدا آیا فروکیں، ساتھ دتا سو چوہڑ شاہ

سید کچھری دا بھومیاء، دین دُنیا وساہ
 جوڑ جواب سوال، کئے رگن صلاح
 آٹے امیر وی چند نوں، طمع گھت پنجاہ
 رکھ کے مونہہ منشاں دا، صاف کیتا سو راہ

12

راضی کیتے سو کاردار، حاکم راء تے امیر چند
 لکھ گھلیساں مولراج ال، تیرے حق دا چنگ
 چُچھ کے وار سوار دا، رُپ بہاولا ٹُریائے جھنگ
 پہلی رات مکھیانی، فِذر ملیا سو مہر مہند
 ”کدے وگیا ہیں بہاولا، کیوں جھلن ٹُریائیں بند
 تساں امبر پاٹھیا، دھرتی گئی ہے کب
 بھئی این دیوان دی، ڈر آیا نہ سنگ
 ہٹ پچھانہ تے ٹُ جا، دا لکیاں لیاں ونگ“
 ”مہر سوڑا نہ کر دچلا، کیوں کیتائی دل تنگ
 تسیں باہلے ہو گھر شہیگ کے، آپو اپنی ونڈ
 توں بیٹھا ہیں پگ تے، تیری سرداری لئی منگ
 جتھے اسانوں توہیں لوٹیا، اتھوں نہ وتی کنڈ
 کم بندے دے شاہد، جیویں روپے نوں رند
 سر پر ملنا مولراج نوں، جیہڑی کرے خداوند“

وچار: مہر مہند نون بہاولے آکھیا، ”تیریاں ستاں پیڑھیاں اساتھے سرداری
 کیتی ہے۔ جے توں پگ تے بیٹھا ہیں تاں تیری پگ منی ہے۔ اج کم بیا ہے ساتھ
 تے حمایت کر۔“ مہر آکھیا، ”توں نہ میری رعیت نہ میں تیرا سردار نہ تیرا ساتھ دینا
 ہاں۔“ بہاولا جاوے جھنگ۔ جے بزار اج جاوے تاں کراڑ وی آکھن: خُونی للیرا آیا
 ہے۔ ایس نال دینہاں مولراج کیہ کریندا ہے؟ سپاہ وی آکھن: خُونی للیرا آیا ہے۔
 دینہہ مولراج ایس دے نال کیہ کریندا ہے؟ کچھری دے وچ للیرا گناہاں دی گڈھڑی
 آپ توں دُور چاں سٹے۔ جوں سلام کیتوس تاں مولراج آکھیا:

بھگوان دی آندا ہے بہاولا، کیوں چہ وچ ماریا ہی دھرک
 جتھے سُنوم بہاب کے، اُتھوں لیاں میں نپ
 نزابتے تے تینوں گھنساں مٹھن کوٹ اج، تد آوسنے مت
 موکھا، دلا، جلا تے ملا دیاں منکسیاں، خون لیسن وٹ
 ”جی میں تاں حاضر ہاں تیرے، دلوں نہ بیٹھا ہاں جھک“
 ”اوائے گل کرینا ہیں بہاولا، کتھوں ہو یا ان حق“
 ”کول نہ کناں دا دوس ہے، اکھیں دا ڈٹھا سچ
 جلے پچھکی ہے دیکھن کان، لوہے کیتس جھٹ
 ہتھوں گئی سو چھٹ کے، کوسیوں ہوئیس پھٹ
 جلا ایہہ دوا کر جاندا، جاتا سو مرولی تے نک
 جا دینہہ اُبھاریا نیں گوندلیں، تیرا دیکھ کے تپ“

”نہ اوئے تساں ہمہناں ماریائے جان، ساریاں رگن کے پک
تھاڈا مغز وی گیا ہے ترک کے، میتھے نہ پئی ہے تک
جاہو پچھو لنگڑیاں تے کاٹھیے، اوہ کریاں میں اٹ
تہاتھوں نپساں میں گادھیاں، جنگھی نپسو ترٹ
تد چوری جاسی چھھاں توں، جتھے ہے وی ہٹ“
اکھے ”عقل اساتھے اپنا، وڈیاں دی اسانوں مت
اوہو وسے چھھاں تے، جیہڑا اپنا کھاوے رکھ
اسیں لگنے ہاں ریڈھ تے، ون کھوہوں نہ ڈنگیا لکھ
سد پچھ جکیرے تے بھوچرے، سنی پھوسی دھری نہ لت
جے چوری گیائی چھھاں توں، تیرے کیہ آوسی ہتھ
ادھ وی مالا جھنگ دا، ادھ فروعی اہت
ماہل نہ ہوندی سکھنی، جے لوٹا لینے کپ
نوکر تیرا ہے ماریا، سرداری نہ جاندی او گھٹ
توں سردار تے اسیں رعیت، اگے دھرینے آل کھٹ
چٹی لے تقصیر دی، رکھ اساڈی وی پت
اگلیاں بدیاں توں بخش، پچھے لکھا لے خط
ضامن لے مہر مہند، جے پوے اساتھوں وی وت“
”جا فصل چوا بہاول، آن دے نزابتا ڈھک“

وچار: مولراج آکھیا، ”تینوں کجھ نیموں آہدا۔ توں ساہواں آیا ہیں۔ اگے بہاب کے میں بدھے ہان چاں ٹسیں چوری کریندے ہائے۔ راجیاں دی زمین تے لگ جاندے ہو۔ نزاہتا لکھ کے دے گیا ہا جے بہاب کے نس جاون تاں بہاب کیاں باہاں میتھوں لیں۔ اوہ وی نس گیا تے بہاب کے وی نس گئے۔ توں جاتے اوہ اتھے آوے۔“ موئل تے کاردار دیوان کے ٹبی توں ہٹالے تے آپ بہہ رہے۔ بندہ گھل دیوے چاچے نزاہتے آل کہ توں مل پویں تاں اسیں سارے چھٹ جانے ہاں۔

گھل بندہ دیوے بہاولا، جا چاچے نوں مل
تینوں یاد کیتا ہے مولراج، توہیں کیوں لائی ڈھل
اسانوں کم پیا توہیں چیندیاں، تارو ہاتھ تے سل
سر پر مر وی جاونا، خانہ ڈھو توں دل
زمیاں ہتھ نہ آوندیاں، باجھ لائیاں ٹل

وچار: اوتھوں نزاہتا ٹر پوے۔ چاچا، بھتریا وداع ترابی دیاں گلاں کرین۔
چاچا دیوے بھتریے نوں مت۔ بھتریا دیوے چاچے نوں مت۔

ساہواں ٹریائے نزاہتا، دیکھ اپنا پہرا
”اللہ نوں سوچیا ہیں چاچا، ساڈا کیہڑا چارا
جے بہن آدرے مولراج، کر آویں توں پکا کارا
جیہڑا پیریں ٹردا ہے مال، دل دیسائیں سارا

پورا کرنا جھنگ دی زمیوں، جے چایا قرض اُدھارا“
 ”میں تاں دیندیاں بچھنا، آپ جاتم ظاہرا
 پپو دادے دا راہ ہے، میلا نہ کریائے کھاہڑا
 کتھے ہے ٹھوبا، بہاب، کتھے سکندر، دارا
 میرا طمع لیائے لاه کے، دلوں کنڈ وسارا
 جنیائے چاچا گیا ہے کے، ڈھاہ آوسی گناہ بھارا
 جے مینوں پون دیواراں، مدینے کیتس چارا
 مر جے دا پروار ہے، چھٹ جاوے گناہاں توں سارا
 کپے نولاں دے منگو، بہندا نگا لیارا
 دو ہیلپوں کڈھیائے ڈاچیاں، اُبھے سٹ مہارا
 آون فریادی جھنگ اچ، حال حال ککارا
 مینوں دیسی طلبیاں مولراج، دہشت بنھ دکھالا
 پاٹے جاندن سیپ کے، مل ویسی پاڑا“

17

مولراج آکھیا، گھت نزاہتا، مل گئے ہو ہوڑے
 تینوں چڑھیناں گیٹیاں، ہتھوڑیاں موہرے
 سد گھل موکھا، جلا، دلاتے مل، آ ویکھن کولے“
 ”پتراں سنے وی ترکہ، جے جاندوں لوڑے
 میرے وس نہیں بہاب کے، نہ رہندے ہوڑے

ساہواں آیا ہاں تینوں، سر چا کے تھورے
لکھی قلم درگاہ دی، کون اوس نوں موڑے“

18

وچار: ہتھوڑیاں تے گیٹیاں نزاہتے نوں چڑھ جاون۔ فرانیشیاں دے
حوالے ہو جاوے۔ اٹھویں پہر مولراج بھوہرے بچ ٹیکیاں دیوائے۔ ”کڈھ موکھے
دیاں باہاں۔ کڈھ جلے دیاں باہاں۔ کڈھ ملے دیاں باہاں۔ کڈھ دلے دیاں باہاں۔“
نزاہتا آکھے، ”آپ وی حاضر ہاں۔ پتر وی حاضر ہین۔ بہاب کے نہیں امدے۔“ چور
چوراہے بہاب کے بندہ گھل دیون۔ ”جے چاچا توں اوکھا ہین تاں اسیں مل پوائیں۔“
نزاہتا آکھے، ”سونے دی چاکھڑی، پٹ دیاں لاہاں، جھوٹے پیالیندا ہاں۔“ اگلے
قیدیاں توں پچھے ”کون ہین؟“ اکھے، ”نول ہاں۔“ اکھے، ”کتیاں لیاریاں نی؟“
”چار لیاریاں ہین۔“ نزاہتا آکھے، ”چار لیاریاں متوکیاں جھگیں پیٹھ بہندیاں ہین۔
اوہ لکا لیائے۔ جے جھنگ نوں تیسو تاں آپے مولراج چھوڑ دیسی۔“ خلقت بہاولے ال
مونہہ چاں کیتا۔ بہاب کے ودے ہان کانڈی آلے۔ نزاہتا بدھا پیا ہے جھنگ۔ توں
اتھے کیہڑیاں اچ ہین؟ سخی سید جلال دے تھاپنے جھل کے ملتان تک وگے۔

روڑیوں ساون ہے آوندا، جھان آسرا پاک سُبجان دا
ٹُریا ہے ریت بہاولا، لما پدھ ملتان دا
سورے بکی بہادر، راکھا دین ایمان دا
تھاپنے سید جلال دے، تھم روشن سخی جہان دا
جے رسالو ہوم اکٹھا، چاڑھاں ڈنگر دربار نشان دا

کم لیرے دے چنگے، دیون، تلوار تے سخن زبان دا
 ویندیاں عرضی سو گھتی، حاضر توڑ سلام دیوان دا
 ”کیوں مگر لگا ہیں بہاولا، ٹساں گھتیا امبر طوفان دا
 میتھوں نیاں نہ چکدا، تپاس جھنگ دی لاہم دا“
 ”صاحب اسیں جواہیں کدے، کوئی یوہا دس پیام دا
 توں سردار سلامتی، بھار بھارا ہے تیرے احسان دا
 اساں نال کڑپ کریندا ہے مولراج، آن گوڈا ملیا سامھ دا
 اوہ سردار تے اسیں رعیت، وسیوا کرے دھیان دا“

19

”اج پروانے گھلن مولراج، اج کاگت ڈٹھے
 اوہو کم کریندے ہو بہاولا، اوس نوں لگدن پھکے
 کہ بندے ہو ڈھال بہاب کی، بھج چڑھدے ہو چتے“
 ”جی تسیں سردار برابری، دوہاں دے ٹالے کہے“
 گھل متھا گیا دیوان دا، اسوار مطبل مٹھے
 چک روپیہ چار سو، خط مولراج ال لکھے
 مہر سنے وی سوپنی، جنایوس وچے
 میتھوں نونہہ ڈھکیندے بہاب کے، نہ جاندم چکے
 اوہ بہن جاگھے اپنی، آوس سکے
 پہلوں چھوڑنا نزابتا، خط ویکھنے پچھے

بہاولے نوں دیونا سرپا، کجے تریہہ روپے پچے
چاچے نوں دیہو آبرو، جیس دے سر لڈگے
سٹھ پھڑایا مہر مہند، چالھی گھروں سو دتے
آیا ہے جن بہاولا، کم چنگے متھے

20

لڑن جواناں دے وں ہے، واجن میر چوغٹے
بہاولے پڑھیا ہے شکرانہ، رسالو کے ہون اکٹھے
ٹی بیٹھے ہاں آن کے، دگا مالڑے پچے
ٹھوبے توں کچھے ڈاڈھے، دینہہ نزاہتے دھکے
ادھی لگائی سو بدھیاں، ادھی ویراں دے متھے
آیوس جھٹ آرام دا، پڑاں بھتریاں ہتھیار سو نے
مجھیں نوں بڈن مہنا، للیرے ویراں توں نہ ہٹے
کلمہ پڑھیے نبی دا، جڑھ گفر دی پٹے

304

للیریاں اعواناں دی وار

ہتھی وار دی کہانی انج ہے کہ سجاو لا اعوان موضع کھلڑ، تحصیل تے ضلع جھنگ
کچے نولاں دے وچوں نولاں دیاں جھیں لکا لیندا ہے۔ نول جھنگ دے کاردار مولراج
اگے گرا کریندے ہن کہ اساڈیاں جھیں للیریاں لکا لیاں ہن۔ دھونس دے للیرے
نوں موضع ٹبی لیرا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچوں پھدھ لیندی ہے۔ مولراج دی
کچھری وچ دلا لیرا ترائے دیہاڑیاں تیکر صفائی دیندا رہندا ہے، پر مدعی تے مولراج
اوپدی گل تے اعتبار نہیں کریندے۔ دلا لیرا دہ دینہاں دی مہلت لے کے گھر آجاندا
ہے۔ ممندا سبانا دے للیرے نوں دسدا ہے کہ نولاں دیاں جھیں سائل ہرل دے کوٹ
وچ اعواناں دے منگو وچ چھڑیاں و دیاں ہن۔ دلا حکومت دے پنج اسوار لے کے دو
سگویاں تے چار وگویاں جھیں نپ لیندا ہے۔ سجاو لا اعوان دے للیرے کولوں اپنیاں
جھیں منگدا ہے، پر اوہ نہیں پر تیندا۔ سجاو لا اعوان ایہدے وٹے وچ کچے وچوں للیریاں
دیاں دو جھیں لکا لیندا ہے۔ وت دُوئی راتیں چار بندیاں دا پیڑا لے کے لگدا ہے۔
جھیں چھڈن لگدا ہے تاں للیرے جاگ جاندا ہن۔ سجاو لا دے للیرے تے
اوپدے بھرا جے للیرے نوں تلواریں مار کے پھٹڑ کر چھڈدا ہے۔ للیرے پھٹاں اُتے
پٹیاں بنھ کے جاندا پے سجاو لے اعوان نوں مُز بلیندے ہن۔ للیرے سجاو لے تے
احمد اعوان نول مار چھڈ دے ہن۔ اعواناں دے دُوئے دوویں ساتھی نس ویندن۔

میر چوغٹھ ہوراں دیاں چواہاں واراں دا ہک سانجھا موضوع جنور ہے۔ اوہناں گھوڑے، ڈاچی تے جھ دے سوہلے گاویں ہن، پر جھیں دے مہاندے اُلکین وچ اوہناں دی اُستاکاری سلاہن جوگ ہے۔ اسیں اتھے پہلاں جھ دی پنجابی ریت نال سانجھ دا ویروا دیندے آں تے ایہدے مگروں اوہناں دے جھ نال موہ بارے گل کریاں۔ بندے تے جنور دی سانجھ ازلاں توں ہے۔ انسانی وسیب دے مڈھلے پڑاء وچ تاں بندہ ایہناں توں خوراک دا کم لیندا رہیا نالے من وچ ایہہ سک وی رہندی کہ کیویں ایہناں نوں اپنے وں وچ کیتا جاوے۔ جنور نوں وں وچ کرن مگروں ای زری وسیب ہوند وچ آیا۔ جنور نال موہ کرودھ دی کہانی وی اڈو اڈ وسیباں وچ وڈی سوادلی ہے۔ کدی تاں مصر ورگیاں تہذیبیاں وچ کجھ جنوراں نوں دیوتیاں دا روپ دتا گیا جیویں شاہین اسماناں دا دیوتا ہا۔ دُنبے، داند، باندر تے بلی نوں وی مقدس من لیا گیا۔ بگھاڑ رومیاں دے جھنڈے اُتے بجیا۔ گاں نوں ہندواں پوجیا۔ ہڑپا تے موہنجو دڑو توں نکلن والیاں مہراں تے جھ، شیر، ہاتھی تے مگرچھ دی مورت اُکری ہوئی ہے۔ ٹوٹم اتے ٹیپو دی سوچ مگروں کجھ جنور حلال ہو گئے تے کجھ حرام۔ اڈو اڈ مذہباں وچ کئی جنوراں ودھیا تھان ملی ہوئی ہے کجھناں گھٹیا۔ کئی پنچھی تاں چنگے سفیر وی منے گئے ہن تے کجھ نحوست دی علامت۔ اج سائنسی دور وچ وی جنور کہانیاں دی جس بندے نوں اپنے دل کجھ لیندی ہے۔ انج انسانی وسوں وچ اجیہی تھان کائی نہیں جتھے جنور نال موہ نہ ہووے۔

ہندو وسیب وچ گاں نوں پوتر منیا گیا ہے تے ایہدا آدر وی کیتا ویندا ہے۔ ہندو متھالوجی وچ گاں دی ایس پاروں اُچی تھان ہے کہ برہما نے برہمن تے گاں نوں رلے پیدا کیتا ہا۔ ولکنز دے آکھن موجب:

"The cow, though not regarded as the

Vahan of any deity, is worshipped too. Brahma is said to have created cows and Brahmins at the same time; the Brahmin to officiate at worship, and the cow to provide milk, ghee, etc., as offerings, whilst cow-dung is necessary for various purifying ceremonies."(1)

کرشن مہاراج وشنو دا اوتار ہے۔ ہندو متھالوجی دے سیانیاں کرشن دے معنے کالے دے لکھے ہن۔ کرشن بارے ایہہ وچار عام ہے کہ ایہہ آریہ دے آون توں پہلاں دے سورمیاں وچوں ہا، جیہدے اُتے آریائی روایتاں دا لپ کر کے ایہنوں ہندو مذہب یاں متھالوجی دا حصہ بنا لیا گیا۔ ولکنز نے پروفیسر گولڈسٹکر دے حوالے نال لکھیا ہے:

".. is the most interesting incarnation of Vishnu, both on account of the opportunity which it affords to trace in Hindu antiquity the gradual transformation of mortal heroes into representatives of a god; and on the account of the numerous legends connected with it, as well as the influence which it exercised on the Vaishnava cult. In the Mahabharata,

Krishna-- which literally means 'the black or dark one' -- is something represented as rendering homages to Siva, and therefore acknowledging his own inferiority to that deity, or as recommending the worship of Uma, the consort of Siva, and as receiving boons from both these deities." (2)

کرشن گاواں چارن والیاں دے گھر پلایا۔ ایسے پاروں اوہنوں گوپال تے
 گوپی ناتھ وی آکھیا ویندا ہے۔ کرشن مہاراج آپوں وی گاواں چرانڈے ہان تے
 اوہناں دے نال ہزاراں دی گنتی وچ گوپیاں وی ہوندیاں ہان، جیہڑیاں کرشن دیاں
 عاشق ہان۔ ایہہ گوپیاں دینہہ رات اوہدے موہ وچ دھکھدیاں رہندیاں۔ کرشن کئی
 رُوپ وٹا کے اوہناں دے مچ ماردا۔ کرشن دے وچھوڑے وچ گوپیاں دا دھکھن تے
 رادھا دا ورلاپ پنجابی ادب وچ آتما دے گراٹ دا استعارہ ہے۔ جے رام تے کرشن
 دانکراواں تول کرے تاں پنجابی ادب وچ کرشن دی ای باہلی مانتا ہے۔ پنجابی لوک
 ادب، بارہاں ماہ تے کلاسیکی ادب وچ ایہہ رنگ سچ سبھا ویکھیا جاسکدا ہے۔
 بھاویں پنجابی ادب وچ کرشن فراقیہ کیفیتاں واسطے مڈھلی رمز دے طور تے
 ورتیا گیا ہے، پر ادھیاں گاواں پنجابی ریت وچ پوتر نہیں بن سکیاں۔ پنجابی ریت وچ
 تاں گاواں نوں نہ پوتر نیا گیا ہے تے نہ ای نر آدریا گیا ہے۔ اتھے گاں دودھ دین
 آلی عام پالتو جنور ای ہے۔ پنجاب وچ ہندو متھالوجی دے اثر راہیں انج دیاں مثالیں
 وی ملدیاں ہن کہ ایس دھرتی دا بھار ہک بگے ڈھگے اٹھایا ہویا ہے۔ جدوں اوہدا ہک

سنگ تھک جاندا ہے تاں اوہ دُوئے سنگ اُتے بھار رکھن لگدا ہے تاں بھمب آوندا ہے۔ دھول دی اُچھتا ہوندیاں وی اوہ پوجا پاٹ دا حصہ نہیں۔ ایہدے مقابلے تے مجھ آدری گئی ہے پر دھرم پوترتا اتھے وی نہیں۔

ہندو متھالوجی وچ مجھ نوں ہینیاں دکھایا گیا ہے تے گاں نوں اُچا۔ ہندو دھرم وچ دُرگا دیوی دا اُچا تھاں ہے، جیہدا ہک صفاتی ناں مہیش ماروئی ہے۔ ایہدا مطلب ہے کہ سڈھے نوں مارن والی۔ دُرگا جھیں دا لہو پیونی وی سدیندی ہے۔ ولکنز دے آکھن موجب:

"Mahishamardini (the slayer of Mahisha)
slew Sumbha as he attacked her in the
form of a buffalo. She had eight
or, according to other accounts, ten
arms."(3)

اُتلے وچاراں توں ایہہ گل نتر دی ہے کہ دُرگا دیوی کالے رنگ دے ہک جن سُمبھا نوں مارن دا مان پراپت کیتا ہویا ہے، جیہنے سڈھے دا رُوپ وٹا لیا ہا۔ کالی کھلوی والے دراوڑاں دے سورمیاں نوں گی کھلوی والی آریائی سوچ نال ای نکھدیا گیا ہے۔ دراوڑ سوجھوان اجو کے ہندوستان وچ وی مجھ گاں دے ویکرے دی دس پاوندے بن۔

"Yet the buffalo, according to Ilaiah, is not
revered as a national animal, but the cow
is. Why? Because the buffalo is black.
Ilaiah argues that we must posit buffalo

nationalism (which represents dark/draividan-ness) against the cow nationalism of the brahmanical forces."(4)

پنجابی بولی وچ مہیں سنسکرت دے مہیش دا دگڑیا روپ ہے یاں دیسی بولیاں توں سنسکرت ول گیا ہے ایہدے بارے کائی کپی تھتھی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ اُنچ چیتے دا مہاڑ ایہرا ویںدا ہے کہ آریہ دے آون توں پہلاں جے ہڑپا وسیب وچ مجھ دی مانتا ہاتاں اوہدا کوئی ناں وی ہونا ہے۔ اوہوناں سنسکرت بولی وچ مہیش اکھویو یا ہوسی۔ مہیں دی پنجابی وسیب وچ ہمیش اُچھتا رہی ہے۔ پنجاب دیاں باریں وچ آپ مہارے اُگے گھاہ، رُکھ، بوٹے تے وگدے دریاواں پاروں پنجابی وسیب صدیاں تیکر پشو پال ای رہیا ہے۔ گھلیاں چرائیاں تے وگدے دریاواں کارن اتھے مجھ سوکھ نال پلدی ہائی۔ اودوں واہی دریاواں دے کنڈھیاں اُتے ای ہوندی ہاتے بہت چرگروں چرنی والے کھوہ باریں وچ کھٹے گئے تاں رزق دا نواں وسیلہ جمیا۔ گھوہ راہیں واہی دی پشو پال وسیب دیاں جڑھاں نہ ہلا سکی۔ پنجابی وسیب دے اہڑ جواناں دا وڈا کم مجھیں چارن ای ہا۔ سوانی دے سفنیاں دا شہزادہ مرد ہوندا ہے۔ اُنچ پنجابی وسیب دی لمی تاریخ وچ اونہنے مجھیں چارن والیاں نوں ای سدھراں دا دیوتا بنائی رکھیا۔ ایسے پاروں مہیں چارن والا مہینوال تے ماہی بنیا۔ پنجابی دیاں دو وڈیاں داستاناں ”ہیر رانجھا“ تے ”سوتھی مہینوال“ دے مرد پاتر مہیں چارن والے ای ہن۔ ہیر رانجھا دی کہانی دا مرکزی پاتر رانجھا مہیں دے طفیل ای مہینوال بن کے امر ہویا۔

پنجاب دی تاریخ وچ کئے ای ول پھیر آئے۔ بدیسیاں ایس دھرتی اُتے راج کیتے۔ کئی طرح دے جھکھڑ جھلے۔ کنیاں ای سوجھاں اپنے سوہلے گوائے۔ اٹھویں صدی عیسوی وچ عرب مسلماناں ملتان تیکر دا علاقہ فتح کیتا تے وت ہزار ورھے تیکر

عرب، ترک، مغل تے پٹھان مسلماناں راج کیتا، پر مجھ نال پنجابی موہ نہ مک سکیا۔
 مسلماناں دے راج سے ایہہ ضرور ہویا کہ دراوڑی متھالوجی دے اُتے مسلم متھالوجی دا
 چھٹا مار لیا گیا۔ اسلامی اثر پٹھ جڑی لوک ریت موجب تاں جدوں سلطان سکندر یاں
 ذوالقرنین بادشاہ زمین تے سمندراں اُتے راج کیتا تاں جلوڑیاں بادشاہ نوں سمندر
 وچوں مجھ، منجی تے گئے دیاں سوغاتاں پیش کیتیاں۔ انج مجھیں ذوالقرنین بادشاہ دے
 سے جمیاں۔ پنجابی ریت وچ دریاواں دا راکھا خواج خضر ہے۔ اوہ اوکھی دے ویلے
 بوہڑ دے نیں۔ جدوں مجھیں دریاواں تے جانڈیاں ہن تاں خواج خضر اوہناں دی
 سلامی قبولی کردے ہن۔ اوہناں نوں مجھیں دا دریاوے نھاوے تے ٹئیاں مارن چنگا لگدا
 ہے۔ ایسے چھٹے نال لوک شاعر ایہہ رعایت وی لے جانڈے ہن کہ اوہناں نوں مجھ
 وچ رب دسدا ہے۔ پنجابی لوک شاعری وچ ایہدیاں کئی مثالیں موجود ہن۔ مجھیں دے
 ڈھولیاں پاروں نامنا کھٹن والے لوک شاعر کیسے ڈھاڈھی دے ڈھولیاں دے گجھ
 کڑے دیکھو۔

چڑھیا سلطان سکندر جیہڑا ذوالقرنین دا بادشاہ،
 اوس جلوڑیاں توں آن ترانیاں ترائے سوگاتاں
 مجھ، منجی تے گنا ہک کماند دا، کتیں پکیاں ہن ساکھاں (5)

مجھیں کُے نور دے وڈا نِظَل جہان دا
 مجھیں پیدے ہونیاں ذوالقرنین دے ویلے،
 جیہڑا راہ گاراں دے جاندا (6)

خواج خضر راجی ہوندائے، مجھیں آن پتتاں تے بہندیاں

لیندیاں پھوارے تے ئیاں، نت سلامی خواج خضر دے رہندیاں (7)

آہدا ہے میر کیا: ڈھبھی ہے دیدار خدا دا،

مردی واری وی مال مجھیں آکھاں (8)

پنجابی جیون، وسوں، وسیب تے لوک ادب وچ مجھ ایہی رچی ہوئی ہے تاں
ایہہ کیوں ہو سکدا ہے کہ کلاسیکی ادب وچ ایہدے پرچھاویں دکھالی نہ دین۔ بابا فرید
ہوراں دی شاعری وچ ماجھے دودھ نوں اُچھیاں نعمتاں وچوں دسیا گیا ہے۔

فریدا شکر، کھنڈ، نوات، گڑ، ماکھیوں ماجھا ددھ (9)

پنجابی دی کلاسیکی شاعری نوں سچ سبھا دوھیاں وچ ونڈیا جا سکدا ہے۔
داستانی شاعری تے دوہے، کافی تے سی حرفی دیاں بنتریاں۔ داستاناں وچوں ہیر رانجھا
تے سوئی مہینوال دے دوویں مرد پاتر دھیدو تے عزت بیگ اپنے رومانس نبھاو لئی
مجھیں چاروے ہن۔ ایہہ داستاناں سینکڑے پنجابی شاعراں لکھیاں ہن۔ اوہناں کول
مجھیں دے مہاندرے تے ہور گن وی دسدے ہن۔ دو جیاں بنتریاں وچ کیتی شاعری
وچ رانجھا مہینوال رمز پاروں ورتیا گیا ہے تے ایس رمز دے کئی کچھ ہن۔ ’ہیر رانجھا‘
دی کہانی پنجابی وسیب دی نمائندہ ہے۔ ایہدی چس وادی سندھ توں اڈ راجستھان تے
گنگا جمتا وادی وچ وی مانی جاندی ہے۔ کنے ای شاعراں ایس قصے نوں فارسی (10)
سندھی (11) ہندی (12) اُردو (13) تے ہریانی (14) وچ نظمیاں ہے۔ راجستھان
وچ ’ہیر وارث شاہ‘ نوں تقدس دا بانا پوایا گیا ہے۔ راجستھانیاں دے ڈھوراں نوں
'مومہ گھر' دی بیماری لگے تے تاں اوہوں ڈھوراں کول ہیر گائی جاندی ہے۔ جنوراں دی
ایس بیماری کان 'گھر' دا لفظ وی ورتیندا ہے۔ جیہیں جنور نوں ایہہ بیماری لگ جاوے
اوہ اپنے گھراں یاں پیراں نال نہیں ٹر سکدا۔ بے 'مومہ گھر' ہووے تاں نہ اوہ کھا پی

سکدا ہے تے نہ ٹر سکدا ہے۔ زبانی تاریخ دے مان یوگ کھوجی رستم بھڑوچا ہوراں
لکھیا ہے:

"Let me talk a little bit about *Hir Ranjha*.
Sung in the Alwar-Bharatpur region to
the accompaniment of the *jogia sarangi*
(bowed stringed instrument), it is known
primarily as a romantic tale composed by
Waris Shah, who took the story-line of a
long lay from Punjab, adapting it within
the Sufi philosophical tradition. Now what
we find is that *Hir Ranjha* is sung in those
rural areas that are prone to cattle
epidemics, more specifically to the
foot-and-mouth disease that affects
cattle. Whenever such disease is
rampant, *Hir Ranjha* is sung, and the
local people say, 'we are doing the *path*
(religious reading) of *Hir Ranjha*.' Just as
there are readings of the Gita and
Ramayana, in the same way these are
readings of *Hir Ranjha*. In the course of

this reading, it becomes a religious text."(15)

پنجاب وچ ڈھورائ نوں 'مونہہ گھر' ہووے تاں سید فقیر آہلی دے چوگردوں
لیکا مار کے دم درود کریندے ہن، جیہنوں 'کڑا گھتتا' آکھیا جاندا ہے۔ پنجاب وچ کوئی
مچھتا (مچھیں پاروں مشہور گھرانا) ای ایہہ اچھ کریندا ہے کہ 'مونہہ گھر' کان ہیر
پڑھاوے۔ ایہہ کسے کلاسیکی شاعر دی لکھی ہیر ای نہیں ہوندی سگوں 'میںیں رانجھے' دے
مچھیں نال موہ والے گاؤن ہوندے ہن۔ رستم بھڑوچا ہورائ پنجاب وچ ایس ریت
بارے انج جانکاری دتی ہے۔

"Interestingly, on a trip to Islamabad in Pakistan some years ago, I told my colleagues there that *Hir Ranjha* is sung in order to heal cattle diseases; it is not just a romantic tale. They all laughed and said, 'You say such funny things.' So I requested them to get any person from the rural area of the Doab region who could sing *Hir Ranjha*. Next day a group of villagers arrived, and sure enough, they sang *Hir Ranjha* to the accompaniment of the *algoja* (double-flute) and it was the same composition by Waris Shah. Then I

asked them: 'If your buffaloes and cows fall ill, do you sing *Hir Ranjha*?' And they said, 'Yes, but not this *Hir Ranjha*, we have another version.' And they sang that as well." (16)

رانجھے بارے اساڈے سوجھوان ایہی وچار کردے آ رہے ہن کہ ایہہ کرشن
مہاراج دے پاتر دا ای ودھا ہے۔ کرشن مہاراج دی گاواں وچ مانتا ہے، پر ہن تاں
کرشن دی جدی جوہ جمننا وچ رانجھن یار مجھاں گاواں دا طلبیب نیا ویندا ہے۔ رستم
بھڑوچا ہوراں دے وچار موجب:

"Formerly, *Ranjha* was effective only with the buffalo, but gradually his power extended to the cow as well, the animal most closely identified with Krishna. And yet, in Krishana's own territory, in Mathura, Govardhan, and the entire Braj area, whenever cows and buffaloes face any epidemic in this area, it is *Ranjha* who is invoked to solve the problem and not Krishna." (17)

مجھ نال پنجابی پاتر دے موہ دا پینڈا ہزاراں ورھیاں دا ہے۔ ایہہ موہ آریہ
دی متھالوجی نال کھہندا ہو یا مسلم متھالوجی نوں اکھ مار کے اگانہہ ٹردا نظر آوندا ہے۔

راجھا پنجابی لوک ادب تے کلاسیکی شاعری دی حیوندی جاگدی علامت بن کے سندھ،
راجستھان تے جمنا وچ وی ڈیرے جماوندا ہے۔ انج مجھ نال پنجابیاں دا موہ پنجاب دی
وسپی امیری دی عظمت دا نشان بن گیا ہے۔

میر چوغٹھ ہوراں دے سے تیکر پنجاب دے دریا، گھاہ، بوٹے، جنور، روہی،
تھل، نیلے، پہاڑ تے دوجی فطرت بندے دے ساہ نال ساہ لیندی ہا۔ جی تے دھرتی
وچ وکھریاں نانی۔ ہر شے دا وجود ہاتے او سے نال آدری ویندی۔ اوہناں نوں جنور
تے فطرت نوں بیان کان اچھ ناہن کرنے پیندے۔ تخیل نال قیاسی دُنیا وچ سنھ مارن
دی تھاریں اپنی مکنی ای رجا دیندی۔ اوہ کوئی اکے ستے شاعر وی ناہن جیہڑے ویلے
دے سچ توں اکھ ٹوٹ کے رُکھ تے جنوراں دے سوہنپ وچ لُوہ لیندے۔ اوہناں دی
مکنی تے وسیب وچ ایٹا رچیواں ہا کہ ککھ چکیاں کلا بن ویندی۔ اوہناں دی شاعری
بارے گل کرن توں پہلاں مجھ بارے اوہناں دے ”وچار“ وچ کیتی گل دا ہک جھلکارا
دیکھو۔

”بھاگ مجھ کیہو جیہی ہائی؟ جیویں سلھئییاں اچ ہیر۔ ٹمن دے برچھے ہاٹھ
اچ ہوندن۔ جیویں رُکھاں چوں تورییاں آہلی ناہلی۔ ٹھلھاں سچ کڑانا ہے۔ بھاگ مجھ
ایہو جیہی ہائی۔ دے دی پنہہ نال بھدی ہائی۔ کوئی دا وال ہا۔ بھاگ مجھ دا چودنا ساون
ماہ دا ہڑھ۔ بھاگ دودھوں کدی ناہی سکدی جیویں پھتو دا سر، سراں دے وچوں سوکا
کدی نہ آیا۔ بھاگ مجھ نوں دودھ دا سوکا کدی نہ آیا۔“ (18)

بھاگ مجھ دا ناں ہے۔ ایہہ اپنے سوہنپ پاروں پنجابی ہیر وٹناں، رُکھاں،
پہاڑاں، ساون دے ہڑھ تے سراں وانگر ای حیوندی جاگدی حقیقت ہے۔ اتھے مجھیں
دے مہاندرے بارے اٹاں دیکھو۔

مجھیں بے نور دے، چینی دے بھانڈے

چھنڈیاں پھوکیاں تے پوجھیاں، کٹورے بائل دے مانجے (19)

اوس دا ہوانا لٹک پگھوڑیاں، ساون پیگھ اُلاراں
اوس دے تھن دی مثل سنداریاں، مُٹھ آون نہیں مقداراں
اوس دا پولا وانگ پاڑ چھے، نوں نی وانگ پھوہاراں (20)

پیاری مجھ گنجے کی، کوئیں جیویں سفیل
اوس دا اُچا قد بیار دا، ویل لمی چیل
سوہے جھجھ متھے تے، خون لکھن عزرائیل (21)

وارکار پنجابی وسوں تے وسیب وچوں کنیاں ساہنے دیاں مثالاں لیاندیاں
ہن۔ اتھے شاعر دیاں وارداتاں، تخلیقی تجربیاں دی گجھلداری، عام بولی تے ادبی بولی
دے نکھیر ورگیاں گھھکراں ہاسو ہینیاں لگدیاں ہن۔ ویسی تشبیہاں ہون یاں ثقافتی،
سبھے پنجابی جیون دا حصہ ہن۔ چینی دے بھانڈے وی تاں پنجابی جیون وچ صدیاں
توں اوپریاں مکائی بیٹھے ہن۔
جھیں دے دودھ نوں تاں بابا فرید ہوراں پنجاب دیاں وڈیاں نعمتاں وچ
گنیا ہے۔ جھیں دے چوون واسطے وی چھیر و دی جنور نال موہ ضروری ہے۔

پیاری مجھ گنجے کی، ملدی نال پیاراں
پوند چھنڈیے مڑ پوجھیے، کٹورے مانج ٹھٹھیاں
سُپیا بھھاسا تے بھیرمی، دیگا دھاراں (22)

جھیں دیاں دھاراں نسری دیاں ڈلیاں
 ماکھی دے گھٹ، مغز نوں تریاں
 اوہناں دا مشک کستوری، آپ چکڑ بھریاں
 سوہن دریاواں، ترگش وچ سریاں (23)

ایہناں اٹاں دے حسن نوں اوہی مان سکدے ہن، جیہناں ایہہ وسیب ویکھیا
 ہے۔ سکے دھوڑے تے ڈبیاں والے دودھ تے پلپیاں وجوگیاں نوں ایس حسن دی کیہ
 سار ہو سکدی ہے۔

جھیں دے چھیڑ نوں منگو، مہاگ، ماجھ تے مال آکھدے ہن۔ مال دھن
 دولت ہے۔ بار وچ ایہہ وڈیاں جائیداداں جنی ای جائیداد ہے۔ جھیں گائیں دا دودھ
 وچینا بک ادھی ٹابری توں اڈ دو جیاں مہنا سمجھدیاں ہن۔ اکھے دودھ پتر وی کائی وچین
 آلی شے ہے۔ اُنج گھیو وچ لیا جاندا ہے۔ مجھ دا دودھ رڑک کے مکھن لیا ویندا ہے۔
 مکھن نوں پگھار کے گھیو بندا ہے۔ گھیو مہنگی وست ہے۔ ایہہ پنڈ دے کراڑ دی ہٹی
 اُتے یاں لہور، ملتان توں آئے وپاری اگے وچینا ویندا ہے۔ گھیو راہیں آیا پیسہ تے مجھ دا
 اپنا مل ای مال دھن ہن۔ ایس دھن دی راکھی کان ٹل چاہیدا ہے۔ بے ٹل نہیں تاں
 وت جھیں رکھنیاں سوکھیاں نہیں۔ انجیں نہیں دانے آکھ گئے، جھیں گھر وریاماں تے
 گھوڑے گھر سلطاناں، وارکار دے وچار موجب:

”سر یلاں تے کانہہ جھیں دا کھاج ہے۔ جیویں نورنیاں نوں سہاگ۔ دودھ
 کماندوں مٹھے بہت شیریں سواد۔ چونغٹیا جھاں دا مال جھیں ہے اوہناں نوں تلوار دی
 لاج۔“ (24)

لوک ریت موجب مجھ نوں ازل توں پلوتا ہے چور تے کٹک دا۔ لہندے

ولوں پنجاب اُتے کٹک تاں چڑھے ای رہندے ہاں، پر پنجابیاں تاں اپنے جیاں دی
 گین کائی نہیں رکھی ہوئی جھیں دی کون کریندا۔ کدی کدی بار دیاں ٹابریاں دی کٹک
 لے کے بک دُوئے تے دھاوندیاں تاں اوہ مجھ ای مریندے دُوئے جن نوں کجھ نہ
 آہدے۔ ایہہ کدی کدار دی گل ہے، پر چور وسوں وسیب دا ہے۔ چوری کھکھ دی وی
 ہے تے دُکھ دی وی۔ کھکھ دی چوری تاں بھادیں سائیں پچا ای جاون، پر ایہدے
 نال اوہلا لہن دا ڈر ہوندا ہے۔ جیہڑا اپنی شے دا دھیان نہ رکھ سکے اوہ کھد ہے۔ وارکار
 دے آکھن موجب:

اوہلا ویندن لائی، جُوہاں وکھ پرائیاں (25)

اوہو وسے چنھاں تے، جیہڑا اپنا کھاوے رکھ (26)

ریڈھ یاں کھوہ دی چوری ای ویراں دامڈھ بندی ہے۔ ریڈھ ہوندا ہے کسے
 نال وٹ پورا کرنا۔ کسے وادھے دا بدلہ لینا۔ چینے کوئی وادھا کیتا ہویا ہے اوہدے نال
 ساہویاں نہ لڑنا، پر اوہدی چوری کر لینی یاں چوراں توں کروا لینی۔ کھوہ ہوندا ہے کھوہیا،
 کھتھیاں کھسیا ہویا مال۔ کھوہ اوہ مال ہے جیہڑا کسے چوری کر لیا ہووے یاں ویری مار
 لیا ہووے تے سائیں پتا ہوندیاں وی نہ پرتا سکن۔ اکھے پھلانے اساڈا کھوہ کھتھا ہویا
 ہے۔ گاں، ڈاپی دی چوری تاں لوک اپنے اُتے جبر کر کے سہہ جاندے ہن۔ چنھاں
 اُتے جیہدی مجھ کھڑی جاوے اوہدے ہاں نوں موری ہو جاندی ہے۔ نت مونجھیا رہندا
 ہے تے نیں اُتے ٹرن جوگا نہیں ہوندا۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”گاں دا ریڈھ ہووے چنھاں دی کدھی تے کنونی نوں گھرک۔ مجھ دا
 ریڈھ ہووے پھمھر دے ٹوٹے کلجے نوں دھمک۔ گاٹے دی رت۔ عمر نوں
 درہیوں۔“ (27)

میر چوغطہ ہوراں دیاں واراں وچ ریڈھ کدھن دیاں کئی مثالاں ملدیاں

ہن۔ استھے دو نمونے دیکھو۔

”جیس ایلے دودھاں تے جھگول کسیاں ہو جاون۔ جھیں دے ہولے ہوانے
پکین آگن۔ چھاں دیاں راٹھاں نوں پھہک آویندا ہے۔ نہ پیندن نہ پیتا ہویا بھمدا
نیں۔ باوے آدم دے ویلے دے ریڈھ کڈھ بہندن۔“ (28)
”ک ک ریڈھ کڈھ دیو۔ پیاری مجھ گنچے احمد دے دی جھجھی لیاری کڈھ آن
دیو۔ سجالا اعوان ہووے بہادرے دا پتر۔ نوتا ممبڑ، امیر ممبڑ دا پتر۔ پڑا چا کے ٹر
پون۔ بگھا چیر کے کڈھ لیاون۔“ (29)

اُنج تاں چوری لہسن کان اساڈے وسیب وچ کھوجی تے ستھی ورگے ادارے
ہن۔ پر استھے بھکھ دی چوری دا جھیرا جھیرا پیندا ہے۔ ریڈھ تاں ہوندا ہی دُوئے نال
لڑن کان ہے۔ چوری کنج دی ہووے ایہہ لہسنی تے مڑاونی کائی سوکھی گل نہیں ہوندی۔
ایہدے کان ٹل، سوچھ تے دانائی دی لوڑ ہوندی ہے۔ میر چونغٹے ہوریں اوس وسیب
وچ رچے ہوئے تے سوچھوان جی ہائن۔ مجھ ڈھوڈھن بارے اوہناں دیاں دتیاں
سمجھاوئیاں گوہ گوچریاں ہن۔

پراہنے لگے نوں چک نہ ملیے، گلہ کریندے نوں نہ بلائیے
جیتھے ہووے مجھ، اوس تے ویندیاں نہ لائیے
دارو گھت کے رنجلی، نہ ساہویں اٹھائیے
اوہ تاں پمدا گل، نہ اوہلا لایے
پوند آہر نال میلکھ، دیویے سنائیے
ہلی کر کے چھوڑیے، پیار نال منائیے
اگچ نالوں چاں دتیچے، نہ امان رلائیے
پچے دودھ حلال کر، اپنے اگے چرائیے

جیتھے مجھ دی گئیے، اوس دیاں دو لکائیے
 سجے ہتھ دی چوری، نہ کبھے نوں دکھائیے
 اوس نوں دپے مت، جے پھر دی آئیے
 وت نہ کرلیں دل، نپ پوئیوں ڈھائیے
 آکھے میر چوغط، مجھ انج منائیے (30)

میر چوغط ہوراں انہویں صدی وچ مال چوری کرن والے چوراں دے
 طریقے وی دسے ہن۔

”ہڑیاں دی دندی، گینڈے دے گھسے پرت کے مانجھے دیاں جھیں نوں
 گھتے۔“ (31)

ہڑیاں جنگلی لیے نوں آکھدے ہن تے اوس دے چم دی ودھری یاں رسی
 بہوں کھروی ہوندی ہے۔ جدوں ایہہ دندی کسے وڈے جنور نوں وی چڑھدی ہے تاں
 پھیر اوہ لیلیاں بکریاں وانگوں مگر ٹردا آدندا ہے۔ اودوں چور بھھاں گاواں لکادون کان
 گینڈے دے چم دے گھسے یاں جتی سیواوندے ہاٹن۔ ایہہ گال مجھ دے سُمباں اُتے
 چاڑھ دیندے ہاٹن۔ انج کھوجی گھرا بوڑ بہندے ہاٹن۔ وارکار سجاو لے اعوان دی چوری
 کرن دی ادا بارے لکھیا ہے:

”راہ اعوان دی سہیلی ہے۔ پچھے ٹھاواں لکنا ہے۔“ (32)

سجاو لے اعوان جیس دی مجھ چھڈدا تاں اوہ اپنے نقصان پاروں بے ویسرا ہو
 جاندا۔ سجاو لے دوئی راتیں وی اوسے گھر دا ڈنگر چھڈ لیندا۔

اوپری نظرے وار دے وچاراں تے اٹاں توں انج جا پیدا ہے کہ جیویں وارکار
 چوراں دے چوری کرن دے ہنر نوں وڈیا رہیا ہے۔ اصل وچ سجاو لے اعوان دی
 کبتی چوری مولراج دی کچھری وچ دے للیرے تے لگ جاندی ہے۔ دلا مولراج نوں

مجھیں مُڑا دیندا ہے۔ ایس پاروں ایہہ دوویں چور آپس وچ کھیہندے ہن۔ پنجاب
 وچ چوری دی وی ہک اخلاقیات ہندی ہا کہ اپنی جُوہ تے ۔۔ دیاں بندیاں دا مندا
 ناہی منگی دا۔ سجاو لے اعوان دا جتھے ہتھ پدا ہے اوتھوں نہیں ولیندا۔ انج اوہ اپنے وسیب
 دا بھاونا پاتر نہیں۔ وارکار دی سوجھ موجب سجاو لے دے مرن مگروں لوکائی تے مجھیں
 نوں سکھ دا ساہ آوندا ہے۔

مارے سجاو لے دیاں خبراں، سکھ مجھیں نوں بھانا (33)

سکھ راج سے تحصیل چنیوٹ دے ایہہ پنڈ ملتان تے بھیرے دے سنگھم
 اُتے ہان۔ دیوان سادون مل تے راجا گلاب سنگھ دی کھیہہ بازی پاروں سنگھم اُتے
 وسدے اجیے پاتراں دی موج لگی ہوئی ہا۔ ایس پاروں ایہہ جُوہ چوری دا دھن ہاتے
 لوکائی بہوں اوکھی ہا۔ وارکار نے ہک سچے کلاکار وانگوں اپنے ویلے دی وسوں دی مورت
 ہمیش لئی سانجھ لئی ہے۔

متن

1

وچار: چار گھر چنھاں دی کدھی تے تلوار بہادر سدائن۔ کیہڑے کیہڑے؟
ودھیانے بھٹی۔ خیرو کے جے۔ حجانے سپرا۔ مرچ کے للیرے۔ چار گھر مجھیں دے
کھٹو۔ ریڈھاں دے لکو۔ کیہڑے کیہڑے؟ عمرے کے گھگھ۔ سجاوے کے لودھرے۔
کھنجرے کے ممبڑ۔ بہادر کے اعوان۔ سجاوے اعوان چوراں دا پیر، چوراں دا گور سدائے۔
مجھیں دے پور کھپائے۔ ہڑیال دی دندی، گینڈے دے کھتے پرت کے ماجھے دیاں
مجھیں نوں گھتے۔ ڈیں، ترگڑیں، مرالیں جاسے۔ اوتھوں ہملانیاں، کملائیاں دیاں مجھیں
اُل کے سٹے دورٹے بھنکسیں کے جاپون۔ ڈک تے ڈو کے گھتے۔ مجھیں کیہ کرین؟
حال حقیقت گل چاں لکھین۔ کل آکے مل پوے دے للیرے نوں گل تے کلری توں
پٹھ مارو بیلے دے وچ۔ اوتھے آکے ٹکانا چاں کرے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے پے
جاوے۔ لما پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔ ٹھٹی تے سرو آلا سیں ہو جاوے۔ جیہڑا
اودوں بدی کر کے آوے اوہ سونا پیا اُلا رے۔ جیہڑا ایدوں بدی کر کے جاوے اودے
سونا پیا اُلا رے۔

سجادلا اعوان جا کے مولراج دا سلام چاں کرے۔ ”صاحب سلام ہے۔“

”کیسا سلام؟“ ”توں سردار ہیں۔ میں رعیت ہاں۔ میں چوری کریناں ہاں۔“

”کیسی؟“ ”نہ بھنناں جھگا۔ نہ لکیناں گاں۔ نہ راہزنی کریناں۔ میں چوری مجھیں کریناں۔ میتھے چوری ظاہر ہو جاوے سو روپیہ لے لیا کر بدھا نہ کر۔“ جاں پنج چوریاں ہو جاوے سجادلا اعوان تے۔ اوتھوں چھوڑ کے سائل ہرل دے کوٹ جا کے بہہ رہن بہادرے کے۔ اوتھوں وگے سجادلا اعوان پکے نولاں دے منگو چوں دوئیں مجھیں لکا لے جاوے۔ نول ٹوک پون لیریاں تے۔ مولراج دی پکھری اچ فریاد فریاد کرین۔ ”کیسی فریاد؟“ ”صاحب! میریاں مجھیں بہاب کے لیرے لکا لے گنن۔“ طلب نکل آوے۔ ”کہاں سے ولا بہاب دا؟“ ”اگے لگ لیا دے پچھے لگ لیا دھونس۔ جوں دے سلام دتا۔ مولراج آکھیا، ”مجھیں دے چاں۔“ ”اگے، ”کہندیاں مجھیں؟“ ”نولاں دیاں۔“ ”نول وی آکھن: دے تے ہن۔ مولراج وی آکھے: دے تے ہن۔ دے دی مکر جیویں محل نوں جنڈرا چڑھ پوندا۔ انجیں گاہ پونڈیاں پونڈیاں ترینیا دیہاڑا ہو یا تاں دے آکھیا، ”مجھیں پے گنیاں۔“ ”دیہاں دیہاں دا عرصہ لکھ کے چاں دیوے یا مجھیں لہہ دیاں یا مجھیں بھر دیاں۔“

دہ دینہہ لگھے تاں ممداناں سبانا وسنیک ہاٹھی دا۔ جوں ممداناں تے سجادلا لڑے۔ ممداناں سجادلا مارے سوٹے۔ ممداناں مڑٹھی تے آگیا۔ اگے بیٹھا ہا دلا لیرا۔ ممدانے آکھیا، ”سلاما لیکم۔“ ”اگے ”ولیکم۔“ ”دے آکھیا، ”خیرتاں ہی۔“ ”خیرتاں کائی نہیں۔ میری تاں اعوان عزت لاه لئی ہے۔“ ”دے آکھیا، ”جے توں ہوندوں اتھے تینوں اعوان سوٹے ناہن مارنے۔ اعوان متھے لگ گیا اُلاہا ڈاڈھا دیاں۔“ ”اتھے ممدانا سارا کھل گیا۔ ممدانے آکھیا، ”مجھیں دی دے گل۔“ ”کہندیاں؟“ ”اگے، ”نولاں دیاں۔“ ”دے آکھیا، ”دہ دینہہ لگھن۔ دہ دینہہ رہندن۔ اج تائیں کجھ نہیں بنیا۔“

اکھے، ”تینوں سگویاں دکھیناں۔ سہاں ہرل دے کوٹ، بہادر کے منگو اچ سگویاں چھڑیاں
 ودین۔“

دلا پیر پیا سوریندا۔ متاں پیا منیندا۔ پنج اسوار سکھاں دے، دہ پیادے دے لے
 چوئیں لے کے، ڈک کے منگو اعواناں دا، دوئیں سگویاں تے چار وگویاں دے لے ہور
 نکھیڑ لیاں۔ دوئیں چاں دتیس نولاں نوں مولراج دے ہتھوں۔ جیہڑیاں چار ہان
 دے پٹھ چاں دتیاں۔ اوہناں مجھیں دیاں ہاویاں توں سجادا اعوان مُکندر کی آکے
 بہہ رہے عمرے تے لکھے کول۔ اوتھے سجادے مجھیں آن چتاریاں۔ ”جیہڑیاں دوئیں
 ہان توہیں حق لئیں۔ جیہڑیاں چار ہان میں منگناں توں دے چھڈ۔“ دے آپو آپ
 اڈنگ چھوڑیاں۔ سجادا منگے مجھیں دلا سرتے نہ آنے۔ دوویں چوراں دے پیر تے
 چوراں دے گور سدائن۔ ہک دُوئے توں مجھیں منگن کس وجہ دے نال۔

تیرا	ہی	نام	ستارا،	کدی	نہ	ڈولیا
صاحب	اپن	اپارا،	کھیڈاں	کھیڈا		
پیدا	یار	پیارا،	جد	پنمبر		
کیتا	نور	توں	ظاہرا،	قدرت	اپنی	
موتی	جیویں	چکارا،	دریتیم	نوں		
کوئی	انت	نہ	شمارا،	صفتاں	تیریاں	
دُل دل	ذوالفقار	تے	نعرہ،	حضرت	شاہ	تے
کافر	مار	ہٹارا،	ہانک	امیر	دی	
حسن	حسین	پیارا،	شان	خاتون	نوں	
چوغطہ	میر	پُکارا،	کرے	سوال	بھی	
دہی	آپ	دیدارا،	بہسی	تخت	تے	

اُمت دا چھٹکارا، نبی کریمؐ نوں
جھڑے گناہ ہی بھارا، کلمہ دین دا

2

جیہڑے کھاوندن ونڈ کے، اوہناں نوں جس سہانا
پیٹھیاں ولے نوں وکھ کے، آکُوکے مہندا ناں سبانا
تُدھے جیندیاں دلِیا، مینوں سوٹے مارے اعواناں
کھ واء نیں ڈاڈھی ہیر دی، ویل اُچی ماناں
ولے آکھیا، ”بے آکے بہہ رہو، تیرا وطن نکانا
چُچھ سوٹے لیساں سجاولا، کنڈی زور مرجانا“

3

دھیرک دتی ہے لیرے، خوش ہویا سیال
مُجھیں نولاں آلیاں منگیدیاں ہان، کیہ کیتی ہا چال
بیلی آکھیا ”دیہاں دینہاں دا عرصہ، لکھ لیا سرکار“
”تینوں وکھیناں سگویاں، سگنوں نپ سمھال
چرن وی کوٹ سائل دے، ہکیاں چھڑن برال“
ولے پیادے لین چنویں، سکھاں دے پنج اسوار
دوئیں سگویاں چار وگویاں، اُپر چوٹے دے نال

ممنند ریڈھ لیا ہے کڈھ کے، پھوک دتی سو بال
کھیں سبانے تون وچھڑی، کل چھنڈے وال

4

آ دتا کل دکھالا، ولے مہر نون
سجاولا جوان کرارا، میں بھی دیکھنا
کریاں ہسھو چارا، جھٹ ہک اچھک جا
کر ویدا پکا کارا، رات دیوار دا
اعوان دے سر نگارا، مارو ہے دجیا

5

داتیاں اگے منگتا، پڑھ ڈھاڈھی اٹ دکھانے
کھیں اعوان لیرے، کھوہ منگن لہنے
نارد دے گھر شادیاں، کل کرے ٹکانے
”چن نیساں کیلیاں، چھوڑا دیاں راہنے“
”متھے لگوں سجاولا، سار کھاسی کھانے“

”ساڈا وطن درآمد جی، مڈھ پربت جاگ
 اسیں جدو کے آئے چھہاں تے، ناں اپنے جاپ
 اساں کھوہ نہ چھوڑیا کہیں تے، ریڈھ کڈھے آپ
 میریاں چچھ ویاہ توں خیراں، جا نیلی واٹ
 میں دوپرا بھٹاں گلوتریں، نتھوکیں ہاں رات
 مینوں دھی مٹیلے دے اُتدوں، دینہہ مارو چاس
 میتھے بکن لک بھلوانے، اوہ گوندل راٹھ
 میریاں چور منیدے نی نتاں، چچھ ویندے گھات
 لے جاواں سائیاں ویکھدیاں، ایہہ میتھے کرمات
 ہک دیہاڑے دلیا، ٹھل ویساں تارو ہاتھ“

وچار: توں دلا لیرا بنیا وندا ہیں۔ میرا کھوہ لئی ورتا ہیں۔ ہک دیہاڑے
 ہاتھ تے تارو ٹھل ویساں۔

”میں کرڑے وار جمیا، رگن رکھن ناں دلا
 گھٹی گھتی میں گھول کے، میدانوں کدی نہ پیا پلا
 بہوں گھسائیے ویر توں، سر چائیے کر بسم اللہ
 میرا باپ بہاب تے دادا گھنا، ہٹن عار اسانوں رگلہ
 اسیں سلطان، رسالو دے پوترے، ورشہ تلوار اساڈا ظلا“

اساں جتھے دُشمن تکیا، ٹپ کوٹ مریساں کِلا
اساڈی پھلّی نہ راٹھ کمان وی، پیر چاڑھیا ہے چلا“

8

”اساں کھادھا مال سرکار دا، قبول کیتا پھاہ
جتھے مجھیں چنگیاں، گھت دیندا ہے پاہ
جھاگے سمندر دریا، کہ لیندا واہ
میں مول لیاوساں گھر وی، نال نفعے لاہ“

9

”نہ اوئے پھوک سندی دا مانگواں، ٹھل پوے بندہ
بندہ بڑا ہتھ نہ آوند، تول وپے سندا
لڑے ہاں نال وی کاٹھیاں، پیو دادا چنگا
ویر کھنٹا وٹوئیں، ادھ سپراواں دا ونڈا
مگل وی مار پچان، کر اجاڑا تنگا
ویہت نوں دتیاں دکھالیاں، جا ڈٹھائے دندا
ہڈ شریک بھرا وی، رسالو تے منگا
رج کھلوتے ہاں آپ آج، برابر کنڈا
ہو ٹرے وی نسل چھان تے، ہن لٹھی سنگا

بُرے نی دیر سجاولا، نہ چھک توں تندا
مجھیں مرے کیاں ماہنو کھاوئیاں، کم ہوسیا گندا“

10

دچار: مرے کیاں مجھیں دا ناں لینا ہیں۔ رت دے گھٹ۔ ورہو دیاں
گندلاں۔ اکی خون مجھیں دے متھے تے لکھے کھلن۔ گاں دا ریڈھ ہووے چنھاں دی
کدھی تے کنونی نوں کھرک۔ مجھ دا ریڈھ ہووے پھھر دے ٹوٹے۔ کلیجے نوں
دھک۔ گائے دی رت۔ عمر نوں ورہیوں۔

”ولیا! کدھیوں مجھ دی چوری، ہڈوانیاں دی جھولی
پاڑا مکدائے، اٹھ کڈھے کھوڑی
جیندی مجھ کھسیوے زوری، اوہدے پنجر نوں موری
اوس دا روح اداسی ہے، نیندر پدی ہے تھوڑی
کھڑتراں دا حال نہ کوئی ہے، جا پچھ دھنا تھوری“

11

”مجھیں نہ ڈھیندیاں، مانگواں تے جھیریاں
بریگائیاں دیریاں تے، سانگ سہیریاں
ہیگاں پیڑیاں، مجھیں ڈھیندین اپنے ہیریاں
ریڈھ کھیریاں، چن نکھیریاں، پر بت گیریاں

چن اوہنا تھے، جہاں نوں کون آکھے کبھریاں
کے ناداں دیاں گھت، نشانی چھریاں
کے کڈھن حاکم بنھ، کوٹیں ویڑھیاں “

12

”مجھیں کڈھین وٹے، چاڑھ اڑکے
اوہناں دے دل سنگاں نوں، کر سدھے سیکے
اوہناں دے کل متھے تے، راند نارد دے پیٹے
وگاں تے چردیاں، بھار رکھن پیکے
کے چھرن اولیاواں، کرمات میلکھ دیکھے
مجھیں تاں ہتھیں نیڑیں، گھر ہوون لیکھے
کچے لیا چھیاں تے، جا وسیے ویہتے
چوغٹیا میلکھ نوں ان سہنا، جہانیاں کول چوکیے“

13

”مجھیں تے نور دے، چینی دے بھانڈے
چھڑیاں پھوکیاں تے پوجھیاں، کٹورے باتل دے مانجے
کھڑیاں، کھسیاں تے گنیاں، دے جاون لہنگے
منگو ڈیرا برابری، پراہنے بہندے“

چوغٹیا بکس دیاں چکھیں دوئیں، تہ چور نی رہندے

14

وچار: جیہڑا کھڑا کے مجھ لکا لئے دوئیں، اوس دے نیڑے کوئی نہیں ویندا۔
کسے للیریاں نوں آکھیا، ”ایہہ مناتے چرائی چھوڑ دیو۔“ ”کیوں؟“ ”سجاولا اعوان
بکدا ودا ہے تے بک گیا نہیں۔“ چرائی للیریاں نہ چھوڑی۔ کیتے ہوئے قول سجاولا
اعوان پالے، ریڈھ تے آگے۔ ریڈھ دا لگنا دینہہ لتھے پراہنے دا پچھنا مشکل کم ہے۔
ایکھن بہاب کے منگو تے آوے سجاولا اعوان۔

پکن راٹھ چھاں تے، کل اٹھی ہے جاگ
جدے نکر ویر دی، للیری چھوڑے مہاگ
اوہناں نوں ڈکا کدی نہ گھتیا، لوہے دا راج
ایدل، بیگ تے مہر رسالو کے، میلکھ جانے پنجاب
مجھیں نوں سچھے کان اعوان دے، کھن رکھے لاگ
اوس چن منگو چوں پیاں، چندل تے بھاگ
اوس دتیاں آن وکھالیاں، بھوئیں ملی باز
مجھیں پرت کے ویکھن سائیاں، کر ڈنگے کھاڈ
مجھیں آہدین: نہ سوٹے مار سجاولا، نہ دے عذاب
اسانوں ملسن سائیں للیرے، گن لیسن حساب
نزاہت، دلا، سجاولا تے جکا، جنھاں دودھ پیتے سواد
جلا، مل، مراد، پٹھانا، چاوا، وساوا، خیر دے،

جھان نون تلوار دی لاج
 اوس پتن جا رنگائیاں، گھت سنگیں واگ
 کہ پالے قول سجاولا، گھت گیا فساد

15

وچار: بلکا کے منگو چوں مجھیں کڈھے سجاولا اعوان۔ کہیاں مجھیں؟ بھاگ تے
 چندل۔ بھاگ مجھ کہو جیہی ہائی؟ جیویں سلھیٹیاں اچ ہیر۔ ٹمن دے برچھے ہاٹھ اچ
 ہوندن۔ جیویں رکھاں چوں تورییاں آلی ٹاہلی۔ ٹھلھاں بچ کڑانا ہے۔ بھاگ مجھ ایہو
 جیہی ہائی۔ دے دی پنہہ نال بھدی ہائی۔ کولی دا وال ہا۔ بھاگ مجھ دا چوونا ساون ماہ
 دا ہڑھ۔ بھاگ دودھوں کدی ناہی سکدی۔ جیویں پھتو داسر، سراں دے وچوں سوکا
 کدی نہ آیا۔ بھاگ مجھ نوں دودھ دا سوکا کدی نہ آیا۔ دھی چھیڑواں دیاں کُوکاں۔
 جھلاں دیاں تریلاں۔ مجھیں دیاں گُنکاں۔ چوراں رسیاں دیاں تَنکاں۔ پچھلی راتیں
 کیفاں دیاں پنکاں۔ پنچے چیزاں برابر ہو کھلون۔ سُنیا، بھھاسیا، بھیرمی، آلاپ تے
 دیگا دھاراں نالوں کھڑا کے مجھیں نوں، چھیڑو ٹبی تے چڑھ کے، بانہہ سرتے دھر کے،
 چھیڑو حال حال۔ اگلیاں آکھیا، ”کیہ ہا کیہ؟“ چھیڑو آکھیا:

نارد پیدھے کپڑے، کل گاوندی چاہنگاں
 بھاگ تاں یاد کریندی دلایا، اڈیک چندل رانداں
 اوہناں کچوں مجھیں کڈھیاں، مار سوٹے ڈانگاں
 جیویں قہر اُستاد شاگرداں، نال جنہی کامباں
 ہتھ سخت پڑتھیے شیشا، پے جنتے ڈانڈاں

ستروں دے ستزائیاں، مگلاں بدھین بانداں
 اوہناں پیا وقت قہر دا، ہار ترٹن مانگاں
 چڑھ ٹیاں تے چھیڑو گوکدے، امام منبر بانگاں
 سائیں سُنیدے کن دھر، فرضاں دیاں تاگھیاں
 نپے ہتھیار لیریاں، ہتھ سیلھے سازگاں
 اوہناں کیتے اکھ مقابلے، اکھ اپرانداں
 مجھیں سچھیں پیاں نہ ڈھیدیاں، باجھ وجھیں ٹانگاں
 ٹھلسن تارے کدھیاں دے، دریا اُچھلّیا کانگاں

16

دچار: دھاراں لین آلیاں نوں نیزے برابر بھوئیں تراسے دی ہو جاوے۔
 اگلیاں مجھیں دیاں تعریفاں۔ ایہہ مجھیں جھساں پھٹی، تورا دے کے لین۔ منڈی دیاں
 مجھیں ہو لے سنگ۔ آگوں چک پچھوں لت۔ نہ کائی اوہ مجھ نہ پر بھان تے لُج۔
 مجھیں دیاں دھاراں، نسی دیاں ڈلیاں
 ماگھی دے گھٹ، مغز نوں تریاں
 اوہناں دا مُٹک کستوری، آپ چکڑ بھریاں
 سوہن دریاواں، ترگش وچ سریاں
 نارد چھیڑو ہے، کل متھے دھڑیاں
 مجھیں نوں لکھن خون، وچ لہو دے پلپاں
 بکے سیک تلوار دا، بکے اوگاں تے چریاں

اڑے سائیں، چک لیدین وریاں
مجھیں نوں چورتے کٹک پلوتا، دینہہ ڈٹھن پریاں
چوغٹیا جھاں دا مال مجھیں، گھر موہرا نیں گلایاں

17

وچار: موہرا گلایاں للیریاں نوں ہو جاون۔ پہر دینہہ دے گھرے اُتے واہر

چاں کرن۔

وگے نی ڈھول للیرے، ادھناں کیتیاں واہراں
پیریاں دے وچ کٹیاں، اوہ کرن ریاڑاں
سیا، بھہاسا تے بھیرمی، الاپ دیگا دھاراں
پریت بچے کونجاں، وچھوڑے اداس پکاراں
ساوان دے مینہگلا، چیتڑ کھوہ بہاراں
نماشیں وی بھان جھاں دے، کلاونت، بھپالاں ستاراں
سایاں نوں نہ ورن، مجھیں دیاں دھاراں
تروٹاں جیویں کیفیاں، تھڑک ورہیوں ستاراں
بہاول، جکا، جلا، مل، مراد، پٹھانا، چادا، وساوا بن خیر دے،
آہدن پیچے دودھ حلال کر، ہتھ رکھ ہتھیاراں
کھڑک وریاماں دے جگ اچ، ناں سچیاں دتاراں
تس دینہہ راہے حشمت تے مہر زابت نوں، ڈک گھتیاں نیں واہراں
قاسم، یارا، ماجھی، نیکا، اروڑا، لال، ابھولا، بھرا ہاٹھ قطاراں

دچار: پڑھیں لیریاں دی حشمت، نزاہتا، خیرا کھوکر، چوہڑ شاہ سید۔ پڑھیں آکے دریا دی من تے واہر ڈکی چاں۔ پچھے ہا دلا۔ دلے آکھیا، ”واہر خدا دی کیوں کھلور ہے ہو؟“ پڑھیں آکھیا، ”مجھیں لے گیا ہے سجاولا اعوان۔ اوہ کندر کی پیا وسدا ہے۔ اوہ وی جن بھروانا اسیں وی جن بھروانا۔ بے پار لگھ کے لڑاہاں ہک گھر لڑ کے مر جانے ہاں۔ ناں خدا دا من پچھانہ بھوں۔ مجھیں لے یسائیں۔“ چوراں دا علم دلے تے یاد ہا۔ دلے آکھیا، ”اعوان سانوں مُد لگنا ہے۔ کیوں؟ مجھیں گندا ہے دوئیں۔ پچھے اپنیاں کر لسی ترکڑیاں۔ اعوان ہے ساڈیاں ویسراں کر کے، راہ اعوان دی سہیلی ہے۔ پچھے ٹھاواں لگنا ہے۔“ موکھا وی بہاب دا۔ دلا وی بہاب دا۔ ملا وی بہاب دا۔ جلا وی بہاب دا۔ دلا تے جلا سنوئیں سنج سوتے نال منگو چاں اٹھیں۔ وارے جاویے اوہناں جواناں توں جیہڑے کیجے ہوئے قول پالین۔ دوئی راتیں اعواناں دا پیڑا تیری چاں کرے۔ سجاول، بہادرے دا، ریحانا، بہادرے دا، احمد، متے دا پتیر بھرا۔ چوتھا چور چتو دا چتو ہستاناں واگھ وراہ۔

جھماں پیر محی الدین ہے، تڑ لائے سچیاں دے پیڑے
اوکھی دے ویلے پکرے، جتھے مجھیں ہاتھ گھمن گھیرے
لوہا پت جواناں دی، چا جانن لیرے
ڈھاڈھی گاؤن ڈھولے تے پوڑیاں، پڑھیں چکن گھنے کے دیرے
اوہناں نوں پنیاں کڑاں، ہوک منگو نیں چھیڑے

”دیواں سڈھا نذر سید جلال دا، رب سجاولا میلیے“
 کر صلاح تیاری اعمواناں، ہیرو پھیرے
 سجاول، ریماننا تے احمد، واگھ وراہ، ہمھے کجاک چنگیرے
 اوہناں تکیا منگو بہاب کا، آہویں چو پھیرے
 اوہناں نوں لتھا چن دریا تے، کچھلی رات انھیرے
 پیڑا ڈٹھا جلے، بہاب دے، کنیوں آ اُتیرے
 کلوکی اڈیک ہے سجاولا، راہ ویسنے آں تیرے
 گھروں چھڑے ہاں منتاں من کے، جملے پیر جٹھیرے

19

وچار: بٹی تے گل دے سنھ اچ چو بکن جھلار ہریاں دی۔ کچھلی راتیں
 اعموان آ لگن۔ موہر ہووے دلا کچھے ہووے منگو دے نال جلا۔ جلے دے پیڑا نگہ پے
 گیا۔ جاوے دے تے۔ ”مجھیں نوں چور لگے کھلن۔“ دے آکھیا، ”ہور ہتھ کڑاہ ج
 کون گھنڈا ہے۔ ہے وی اعموان سجاولا۔“ جلے آکھیا، ”اوہ ہن چار یا پنج۔ آکھیں تاں
 چُپ چُپا تا بٹی توں واہر کرا لے آواں۔“ دے آکھیا، ”ہوو بہاب دے پُتر، گھننے کے
 لیرے، مر جے کے لیرے، لے دیاں جٹاں آر حال حال کرینا ہیں۔ ہے وی سجاولا
 ایہہ رب دتا ہے۔ کدائیں نہیں جاندا۔“ کنیوں آ کے دے بُلا گھنیا۔ ”سجاولا ہیں
 اعموان؟“ اکھے، ”توں دلا ہیں لیرا۔“ ”للیانی، مرولیاں آلیاں نوں لگ لگ ڈٹھا ہی۔
 اچ ٹونہہ جاندا۔“ اکھے، ”توں وی لکھنیاں، چچکانیاں، راہوآنیاں دے کھوہ کھوہ ڈٹھن۔
 ہاں وی سجاولا لے وی جاوئین۔“ لوہے دا مارنا، لوہے دا تاونا، لوہے دا چاونا، کال اچ

ان دا بھنواونا۔ دلا بُلّائے چاں۔ جلاہل ہلر گُجھ نہ کرے۔ اعوان نوں ماریوس سیلھا۔
اعوان چھکے تلوار جلے نوں مارے۔ موڈھے تے اتوڑتی ہتھ کرین۔

جھاں دے ایمان آراستے، آوندن آ رلا
دے نالوں لگھدے، دوویں مل تے جلا
گانے ہتھ دریام ہن، ناں راٹھیں بھلا
اوہناں دا مڈھ رسالو، ذات بر وڈا ہلا
سیلھا جلے مہر دا، سُدھا گھڑیا سار صیقلا
اودا چھڑ اٹھارھاں آگلیں، پھل پنج ہتھلا
اودہ دشمن کرھیں پنجاہ توں، ڈک گھتے ٹھلا
اوس نوں جہنور پون فولاد دے، بند پتی چھلا
ماریوس سجاوے نوں مل کے، تک مگر تے پار دوستھا
پوند کیتی ہیل سجاوے، اگدوں لیوس مہلا
ماریوس جلے نوں جوڑ کے، پھٹ سوچھ اولّا
مارن آلا کیہ کرے، سار وہے گلّا
چوغٹیا جھاں دے جانے نی ساہ گھٹ، آپ بھڑے اللہ

20

وچار: جھل کے سیلھا اعوان بھیں آوے۔ پہاڑ تے جی دی لاج ہووس
سجاوے اعوان نوں۔ بھیں آوے بہاب کے للیریاں تے جیویں ساون تلے اُتے بدل
نیوں ویندا ہے۔

338

توں داتا جگ منگتا، نام تیرا گایا
ولے ڈٹھا ہے سجاولاء، چڑھ مگروں بکلیا
جیویں سجن ملدن سجنوں، کر دل سدھریا
پلے سچ اعوان دے، بھیں چنگا آیا
تیگ ہتھ ملک دے، بہہ اُستاد بنایا
دانا تے رُک فولاد دا، اجدھات رلایا
اودھی کنڈ چیری پھل موکلا، واڈھ نواں بکلیا
اودھی گھڑتڑ ٹاک بنوں دی، تاء لوہا کمایا
سجاو لے کر بسم اللہ پیا، زور ہمت چایا
ماریا سو جلے مہر نوں، سر وچ ٹکایا
دوآ اتوڑتی، مدھانی وڈھ پایا
ہاتھی جیویں مہادت، مار گھوٹڈ جھکایا
جیویں سہاگن بھر مانگ، ہا سیں گندریا
تریتی ماری سو دے مہر نوں، بھرا بھاء وڈایا
ڈاڈھی دھک لیرے، بھمب ٹھلھ ہلایا
جن گُجری گڈوا کمبیا، کر ناز دکھایا
پھٹ چھیڑا وانگ دی پاڑجھے، رت نکال دہایا
ہک ہک ہتھ دوہاں نوں، اعوان چنگا لایا
ہوٹا نہ چھڈیا سجاو لے، سار آپ گھسایا
حیاتی دے تے جلے مہر دی، رب ساہ ودھایا
من پہلن مجھ دے عزرائیل نوں، اوہ دینہہ لگھایا

وچار: سجاو لے اعوان دو جلے نوں تریں دے نوں ماریوس۔ رکھ گتے بہاب
 للیرے دے پتر۔ دلا لیرا کیہ کرے؟ پہلن مجھ اوہ عزرائیل دی نذر چاں کرے۔ اوہ
 دیہاڑا عزرائیل گھسا جاوے۔ ایہہ سجاو لا تلواریں مارے، پر چنگے بھرا اوہے ہون،
 جیہڑے جُولیاں چھلکین۔ احمد، متے دا پتریر ہووے سجاو لے دا، مارے سیلھا دے نوں
 وچ پٹ دے۔

داتیاں اگے منگتا، میر اکھر پڑھیا
 سیلھا، متے، احمدے دے دا، ہتھ ثابت پھڑیا
 اوہدا چھڑ جنوعیاں دی ڈھاک دا، پھل جھامرے گھڑیا
 ماریوس دے مہر نوں، پٹ ساہواں جڑیا
 ہڈوں گیا گھسا کے، وچ ماس دے تریا
 تھما جیویں محل دا، کاریگر دھریا
 کیتا بھیڑ اعواناں، دینہہ ڈاڈھا نیں چٹھیا
 چنگا متے دا احمد، کول بھرا دے لڑیا

وچار: کنڈ ویہلی کر کے اعوان لگا جاوے جیویں شینہہ انگاڑی بھن کے لگا
 جاندا ہے۔ بھیں بھیں کے للیریاں دھروں ویہدا لگا جاوے۔ اتلی منی ایدل کا منگو چھڑیا
 کھلا ہا۔ منگو دے نال یارا، حشمت دا، کندا، مالی دا کھلے ہان۔ کوک سیہان کے ایدل کے
 للیرے اپٹن۔ بھرا بھراواں تے چاڑھ کے بھاجیاں گھتدے ہن نیوندر تھالاں دے

ویہدے نی پیر تماشے، چیمیل ہسن ہارے
 منگو ورو برابری، جُو آئن سارے
 کندا کرے برابری، شتری سٹ نگارے
 سیلھا ہتھ اچ تولیا، حشمت دے یارے
 بھرا بھراواں تے امدن، بھیڑ پیاں ونگارے
 پہلوان علیؑ دے لشکروں، کر آیا نعرے
 یارے پہلا ملک سجاوے نوں، دوآ احمدے نوں مارے
 جوڑے وچ بھرویل، کاتب ٹھوک اُتارے
 ترینگل جن کرساں دا، تڑپ گھتے کھلوڑے
 جگ سلھاں مہر دیاں، واہ سیلھے مارے
 لُج وی حشمت، دلاور دی، اوہ محمد نوں تارے
 ایدل کے دھنی تلوار دے، راٹھ وڈے کرارے

23

وچار: ایہہ تاں یارے مارے سیلھے۔ سیت ہک ہوئی تاں دے بُلایا۔ ”کیہ
 گل نیں جلیا تے یاریا؟“ ”تیری ایکھن کیہ گل ہے؟“ دے آکھیا، ”تلوار سراج
 ہے۔ سیلھا پٹ اچ ہے۔“ جلے آکھیا، ”ترائے تلواریں سراج ہن۔ سر بھمدا پیا
 ہے۔“ دے آکھیا، ”اعوان دے ہتھیاراں نال اساں بھراواں چوں کوئی مر گیا تاں اعوان
 سونے دا ہس گھڑا کے چھماں دی کدھی تے گل پائی تسی۔ جے سرنوں پٹی چھک کے

چاں بھو۔ اعوان نوں مُر بھل بھوینے ہاں۔‘ بنھ کے پٹیاں امیر بھٹی دی جھلارتوں پٹھ
جا ملن ڈیڈھ کوہ پدھ کر کے۔

لڑن جوان میدان اچ، نیت نفل ثواب دے
شینہ بھن انگڑیاں اٹھدے، بیٹے خان بہاب دے
پٹیاں بدھیاں وانگ پھٹیاں، نوکر خاص نواب دے
کپڑے چھمیر مینہ دے، رنگ اُتے سوہے کاج دے
اوہ دلاں نوں امدن سامنے، پرت ہاٹھاں نوں جھاگدے
گھر جاون کوڑ سجاوا، دے سوٹے چندل تے بھاگ دے
سیلھا جلے مہر دا، نُقل کرے کباب دے
ماریوں سجاولے نوں مل کے، بھن پٹھی تے گھٹ سواد دے
جن گھتیا وجھ مہانے، بھنوا موہرے دتس جہاز دے
اوہ کھیوا گیا اعوان دی، کیفی جن شراب دے

24

وچار: سیلھیاں دے نال اعوان کھیوا ہو جاوے جیویں فجر دے ویلے پوست
دا ڈوڈا کھا کے توتا کھیوا ہو جاوے۔ دلا کئی لئی ادا ہووے۔ ونگارے سجاولے
نوں۔ سجاولا ساہویاں تلواریں آجھلے۔ بھیں کے لڑنا بھیں کے دیونا کسے داکم ہے۔ گل
گ اعوان آجھلے تلواریں۔

میر صراف جہان تے، قول آدم نوں گھتدن رند
تلوار وی دے مہر دی، اُستاد آندی چنڈ

اوہ گھڑی دوکان لوہار دی، مل صیقی گر جھنگ
 اوہ کھاوے ماس نہاریاں، رج گوت ننگ
 اوہ دھریک میانوں کڈھی آ، انھیرے شم
 واڈھ نواں پان بجلی، لاٹ کڈھے لمب
 اوس پھٹ کیتا دو پھاڑیاں، ادھو ادھ وٹڈ
 ساہویں آ جھلی اعوان وی، نہ دتیوں کنڈ
 دوئی ماری سو موڈھا تک کے، جا اڑی سو تند
 جن رام جپندی باہنی، نھا نکھتی ہے گنگ
 آ دھریکس لتھا ہے پھیٹکا، ازل سٹیس ونگ
 ڈھٹھا سرے میدان دے، جا دھرتی ڈنڈ
 اعوان ستا وانگ مسافراں، مل بھصوت ملنگ
 سجاوے دا جھگڑے روح مجھیں تے، بھوئیں اج گرنگ

25

وچار: روح اسماناں تے مجھیں مجھیں کریندا جاوے۔ گرنگ بھوئیں تے مجھیں
 مجھیں پیا کرے۔ مریندے بھرا تے ریحانا، بہادرے دا مارے تلوار دے نوں وچ سر
 دے۔ پھل اگانہہ جا پوس۔ مٹھ ہتھ اج رہوس۔ آخر دا وداع کر کے بھرا کولوں بھج
 ریحانا، بہادرے دا۔

بہہ آپے کھیڈاں کھیڈا، آپ کردا بھانا
 تلوار وی آیا نپ کے، بہادرے دا ملک ریحانا

اوس لئی دوکانوں دیکھ کے، فولاد پُرانا
ماری سو دے نوں وچ سر دے، پھل دھرتی جا ڈولانا
ریحانے دوس نہ کوئی ہے، اوہ تاں گھڑی لوہار ایانا
جن تڑنّا زور تیر انداز دا، گھس گیا لکھانا
مل گیونیں ویکھدیاں، ویہدی ساتھ پرانا
دلا، جلا، یارا تے کندا، چارے مُگلاں دا تھانہ
اوہ ڈڑھے نی احمدے ملک نوں، آہرن تک وداناں
تختہ جیویں بیار دا، تجھ گھتیا دھرکھاناں
اوس رکھی ہے جند لُکا کے، وڈھ کیتا نیں کاناں
مارے سجاوے دیاں خبراں، سَکھ بچھیں نوں بھانا
اگدوں بھنویں جوگنیں، کل دیس مُکاناں
چَک گاہ لیا لیریاں، گھر پٹھیاں لہنا

حوالے / حاشیے

نورے چدھرڑ دی وار 1

- 1 چوغطہ خان ہوریں میر بہرام دی اولاد وچوں ستویں پیڑھی ہن تے اوہناں دی اپنی عمر وی 75 سال دے لگ بھگ ہے۔ اوہ پینیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دے واسی ہن۔ ایہہ گلاں اوہناں اسانوں 10 جولائی 2002ء نوں دسیاں ہن۔
- 2 میر بہرام، میر چوغطہ، ”مدح حضرت حافظ دیوان چشتی قادری“، پنجم، 4.11-12 (2002ء): 116۔
- 3 سعید بھٹا، ”حضرت حافظ دیوان“، حق نما، 4.6-8 (1996ء): 65-75۔
- 4 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ”نورے چدھرڑ دی وار“، پنجابی یونیورسٹی سہما چار پتہ کا، 4 (2006ء): 89۔
- 5 سعید بھٹا، کمال کہانی (لہور: سانجھ، 2006ء) 98۔
- 6 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Montgomery District (Lahore: Government Printing, 1932) 34.
- 7 Sir Lepel H. Griffin, The Punjab Chiefs, ed. Colonel Charles Francis Massy, Rev. ed. 1st, W.L. Conran,

- 8 ڈاکٹر سعید بھٹا، ”نورے چدرھڑ دی وار“، اورینٹل کالج میگزین،
79.291-92 (2004ء): 205۔
- 9 ڈاکٹر سعید بھٹا 217۔
- 10 بلال زبیری، تاریخ جھنگ (جھنگ: جھنگ ادبی اکیڈمی، 1976) 180۔
- 11 میر چوغطہ، ”بھارکھ راء صاحب بھٹی“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔
- 12 Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab
vol. II (Lahore: Aziz Publishers, 1976) 228-29.
- 13 ”نورے چدرھڑ دی وار“ تے ایس ٹبر دے شاعراں دیاں کجھ ہور واراں میر بہرام دی
بٹیویں پیڑھی میاں باز ہوراں اپنے پوترے چوغطہ خان نوں 43-1942ء دے لاگے لکھوا دتیاں
ہان۔ میاں باز دیاں لکھوائیاں کجھ واراں نال دیہاڑ، مینے تے سال دا ویردا موجود ہے۔ ایس وار نال
ویردا تاں نہیں دتا گیا۔ اُنج ایہہ وار دی 43-1942ء وچ ای قلم دی نوک تیکر اپڑی۔ ایہدا اصل
کھرڑا چوغطہ خان ہوراں کول موجود ہے۔ ایس ایہہ وار اوہناں دے کولوں نقل کیتی ہے۔ میاں باز
ہوراں دی مرن تاریخ یکم ستمبر 1948ء تے چوغطہ خان ہوریں 2 جنوری 1925ء نوں جتے تے
18 جون 2007ء نوں ایس جگ توں چلانا کر گئے ہن۔
- 14 میاں موہن، ”چودھری جھامب دی وار“، راوی۔ سرفراز میراٹی۔ سرووالا۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔ 26 دسمبر 2001ء۔
- 15 سعید بھٹا، ”جمین خان چدرھڑ“، پنچیم، 4.10 (2002ء): 34۔
- 16 ڈاکٹر سعید بھٹا 204۔
- 17 مولوی نور محمد، تاریخ جھنگ سیال 45۔
- ”تاریخ جھنگ سیال“ دا جیہڑا نسخہ اسیں ڈٹھا ہے ایہدے موہر لے صفحے پھٹے ہوئے ہن۔
بلال زبیری ”تاریخ جھنگ“ 308 اُتے ایہدا لکھاری درویش محمد چیلہ دسیا ہے جیہدا فارسی توں اُردو
ترجمہ نور محمد چیلہ ہوراں کیتا ہے۔ اندو بانگا ہوراں مولوی نور محمد، ”تاریخ جھنگ سیال“ چھپن ورھا
1865ء دتا ہے۔ پروفیسر شارب ”کنیں بندے“ وچ کتاب دا ناں ”احسن المقال“ لکھیا ہے تے
ایہدا چھپن ورھا 1867ء دتا ہے تے لکھاری دا ناں میاں نور محمد چیلہ دسیا ہے۔

- 19 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 88۔
- 20 وارث شاہ، بیر وارث شاہ، مرتب۔ شیخ عبدالعزیز۔ (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964ء)
- 6۔
- 21 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 88۔
- 22 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 91۔
- 23 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 86۔
- 24 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 89۔
- 25 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 86۔
- 26 محمد اطہر علی، اورنگ زیب کے عہد میں مغل امراء، مترجم۔ امین الدین (دہلی: ترقی اردو بیورو، 1985ء) 210۔
- 27 محمد اطہر علی 211۔
- 28 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 88۔
- 29 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 89۔
- 30 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 89۔
- 31 ڈاکٹر سعید بھٹھا 209۔
- 32 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 87۔
- 33 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 89۔
- 34 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 91۔
- 35 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 91۔
- 36 ڈاکٹر سعید خاور بھٹھا 95۔
- 37 بلال زبیری 186۔

نورے چدھر ڈی وار2

- 1 میاں موہن، ”چودھری جھلمب دی وار“، راوی۔ سرفراز میراٹی۔ سرو والا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔ 26 دسمبر 2001ء۔
- 2 میاں جانی تے ایس ٹبر بارے دوجیاں معلوماتاں اساں سرفراز ولد ہماؤں چھاٹکا میراٹی، موضع سرو والا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ توں حاصل کیتیاں ہن۔ اوہ میاں جانی نال دہویں پیرھی تے میاں موہن نال یارھویں پیڑھی رلدے ہن۔ سرفراز ہوریں پنج جماتاں پڑھے ہوئے ہن تے اوہناں دی تاریخ پیدائش 20 فروری 1960 دی ہے تے جن تھان موضع سرو والا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ ہے۔ اوہناں اپنی خاندانی ریت موجب اپنے وڈکے شاعراں دی شاعری زبانی یاد کیتی ہوئی ہے۔ ایس ٹبر دے دوجیاں جیاں دی ایس ریت نال سانجھ مک گئی ہے۔ میاں جانی دی جیونی بارے ہور سوما کوئی نہیں۔ ایس پاروں اوہناں دیاں دتیاں معلوماتاں اُتے ای انحصار کرنا پیا ہے۔ ایہہ وار دی اساں 26 دسمبر 2001ء نوں سرفراز کولوں فیتہ بند کیتی ہے۔
- 3 ڈاکٹر سعید بھٹا، ”نورے چدھر ڈی وار“، اورینٹل کالج میگزین، 79.291-92 (2004ء): 217۔
- 4 بلال زبیری، تاریخ جھنگ (جھنگ: جھنگ ادبی اکیڈمی، 1976) 180۔
- 5 ڈاکٹر سعید بھٹا 197۔
- 6 سرفراز میراٹی۔ گل بات۔
- 7 ڈاکٹر سعید بھٹا 198۔
- 8 ڈاکٹر سعید بھٹا 199۔
- 9 ڈاکٹر سعید بھٹا 200۔
- 10 ڈاکٹر سعید بھٹا 204۔
- 11 ڈاکٹر سعید بھٹا 211۔
- 12 بیوی بھٹو داناں پنجابی لوک ادب وچ سخاوت پاروں مشہور ہے تے اوہدے بارے اک لوک کہانی ”ساہت“ 1996ء 181، اُتے دیکھی جاسکدی ہے۔

13	ڈاکٹر سعید بھٹا 196-
14	ڈاکٹر سعید بھٹا 219-
15	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ”نورے چدرہڑ دی وار“
	پنجابی یونیورسٹی سہیاچار پٹرکا، 4 (2006ء): 97-
16	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 89-
17	ڈاکٹر سعید بھٹا 201-
18	ڈاکٹر سعید بھٹا 202-
19	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 91-
20	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 92-
21	ڈاکٹر سعید بھٹا 12-211-

بھٹیاں بلوچاں دی وار

- 1 سعید بھٹا، ”حضرت حافظ دیوان“، حق نما، 8-4 (1996ء): 69-
- 2 اساڑے وارکار دا ناں میر چوغط ہے تے اوہناں دی بچپن پیرھی وچ پھیر ایہو ناں چوغط خان آندا ہے۔ اسیں ایہہ معلوماتاں چوغط خان توں لئیاں ہن، جیہناں دا واسا پپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ ہے۔ راوی چوغط خان ہوراں دے دادے مہیں باز ہوراں نے بڈھے وارے زبانی روایتاں تے کئی واراں لکھوا دیتاں ہان۔ ایہہ وار دی 29 اپریل 1942ء نوں قلم دی نوک تیکر اپڑی تے ”للیریاں منکسیاں دی وار“ 4 مئی 1942ء نوں لکھی گئی۔ اوہناں دیاں دو جیاں واراں ”بھٹیاں نسوانیاں دی وار“ تے ”للیریاں اعواناں دی وار“ وی 43-1942ء وچ ای لکھیاں گئیاں پر اوہناں دے نال مہینے تے تاریخ دا بزوار نہیں۔ میاں باز ہوراں دے مرن دی تاریخ یکم ستمبر 1948ء ہے۔ چوغط خان 2 جنوری 1925ء نوں جنم تے 18 جون 2007ء نوں ایس جگ توں چلانا کر گئے ہن۔

- 3 چوغٹھ خان۔ گل بات۔ 10 جولائی 2002ء۔
- 4 سعید بھٹنا، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، کھونج، 24.2 (2002ء): 145۔
- 5 سعید بھٹنا 120۔
- 6 میر چوغٹھ، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، رجسٹر 1، اُتے ایہہ تاریخ لکھی ہوئی ہے۔
- 7 میر چوغٹھ، ”مبھارکھ راء صاحب“، رجسٹر 1،
- 8 میر چوغٹھ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“، رجسٹر 1،
- 9 میر چوغٹھ، ”للیریاں منکسیاں دی وار“، رجسٹر 1،
- 10 James A.H.Murray et al., eds., The Oxford English Dictionary, 2nd ed., vol.II (Oxford: Clarendon Press, 1989) 657.
- 11 John T. Platts, A Dictionary of Urdu Classical Hindi And English (Lahore: Sang-e-Meel, 1994) 172.
- 12 کاہن سنگھ ناہما، گورشد رتنا کر مہاں کوش (پٹیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1981) 893۔
- 13 اے۔ ڈی اعجاز، کال بلیندی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986) 120۔
- 14 اعجاز 125۔
- 15 اعجاز 144۔
- 16 James A.H.Murray et al., eds., 1072.
- 17 H.H.Wilson, A Glossary of Judicial And Revenue Terms (Delhi: Munshiram Manoharlal, 1968) 98-99.
- 18 James A.H.Murray et al., eds., The Oxford English Dictionary, 2nd ed., vol.xi (Oxford: Clarendon Press, 1989) 1007.
- 19 سعید بھٹنا 116۔
- 20 سعید بھٹنا 125۔
- 21 سعید بھٹنا 145۔
- 22 میر چوغٹھ، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، رجسٹر 1،
- 23 ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، رجسٹر 1، دے حاشیے وچ لکھی تاریخ۔

میر چوغٹھ، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ رجسٹر 1، 24

سعید بھٹا 122- 25

سعید بھٹا 129- 26

27. Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang District (Lahore: Government Printing, 1930) 53.

28. Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang District 58.

سعید بھٹا 124-25- 29

سعید بھٹا 142- 30

سعید بھٹا 141- 31

سعید بھٹا 150- 32

سعید بھٹا 116- 33

سعید بھٹا 116- 34

سعید بھٹا 117- 35

سعید بھٹا 116- 36

سعید بھٹا 117- 37

سعید بھٹا 124- 38

سعید بھٹا 126- 39

سعید بھٹا 127- 40

سعید بھٹا 129- 41

سعید بھٹا 137- 42

سعید بھٹا 144- 43

سعید بھٹا 118- 44

سعید بھٹا 116- 45

سعید بھٹا 140- 46

سعد بھٹا 141-	47
سعد بھٹا 150-	48

49. Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab
vol.II (Lahore: Aziz Publishers, 1976) 228-29.

سعد بھٹا 141-	50
سعد بھٹا 148-	51
سعد بھٹا 150-	52
سعد بھٹا 120-	53
سعد بھٹا 126-	54
سعد بھٹا 147-	55
سعد بھٹا 125-	56
سعد بھٹا 118-	57

بھٹیاں نسوآئیاں دی وار

1 Punjab Government, Punjab Distirict Gazetteers: Jhang
District (Lahore: Government Printing, 1930) 53.

2 ملک سارنگ نسوآنا۔ گل بات۔ موضع مارکھ۔ تھانہ کانڈی وال۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔ 5 جنوری 2007۔

3 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang
District 55.

4 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پینپل بھٹا۔ تحصیل
چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔

- 5 Bhagat Singh, A History of The Sikh Misals
(Patiala:Punjabi University, 1993) 44.
- 6 Bhagat 47.
- 7 مولوی نور محمد، تاریخ جھنگ سیال 69 -
- 8 مولوی نور محمد 95 -
- 9 Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab
vol.II (Lahore:Aziz Publishers, 1976) 208.
- 10 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 11 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang
District 58.
- 12 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 13 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 14 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 15 مولوی نور محمد 4-103 -
- 16 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 17 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 18 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،

للیریاں منکسیاں دی وار

- 1 چودھری عمر حیات للیرا۔ گل بات۔ موضع ٹبی للیرا۔ ضلع جھنگ۔ 27 مئی 2007۔
- 2 میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار“ رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پٹیپل بھٹا۔ تحصیل
چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔

- 4 Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab vol.II (Lahore: Aziz publishers, 1976) 229.
- 5 Sir Lepel H.Griffin, The Punjab Chiefs, ed. Colonel Charles Francis Massy, Rev.ed.1st, W.L.Conran, H.D.Craik, Rev.ed.2nd (Lahore: Sang-e-Meel, 2004) 85.
- 6 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang District, (Lahore: Government Printing, 1930) 29.
- 7 Punjab Government, Imperial Gazetteers of India Punjab vol.II 229.
- 8 میر چوغطہ، ”للیریاں منکیاں دی دار“ رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پینیل بھٹا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔ ایہہ دارمیاں باز ہوراں اپنے پوترے چوغطہ خان نوں 4 مئی 1942ء نوں لکھوائی ہائی۔
- 9 سعید بھٹا، ”بھٹیاں بلوچاں دی دار“ کھوج، 24.2 (2002ء): 141۔
- 10 سعید بھٹا 150۔
- 11 میر چوغطہ، ”للیریاں منکیاں دی دار“
- 12 میر چوغطہ، ”للیریاں منکیاں دی دار“
- 13 میر چوغطہ، ”للیریاں منکیاں دی دار“
- 14 منشی حکم چند، تاریخ ضلع ملتان (لاہور، نیو امپریل پریس، 1884) 471۔
- 15 Griffin 88.
- 16 سعید بھٹا 145۔
- 17 سعید بھٹا 150۔
- 18 Griffin 88.
- 19 میر چوغطہ، ”للیریاں منکیاں دی دار“
- 20 میر چوغطہ، ”للیریاں منکیاں دی دار“

		میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار،“	21
		منشی 473۔	22
23	Griffin 88.		
		میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار،“	24
25	Griffin 86.		
		میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار،“ مملوکہ چوغطہ خان۔	26
		سعید بھٹا 148۔	27
		مولوی نور محمد، تاریخ جھنگ سیال 104۔	28
		میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“ رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔	29
		میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار،“	30
31	Bernard S.Cohn, <u>Colonialism And Its Forms of Knowledge</u> (Delhi: oxford university press, 1997) 64.		

للیریاں اعواناں دی وار

1	W.J. Wilkins, <u>Hindu Mythology</u> (London: Curzon Press, 1974) 449.		
2	Wilkins 197-98.		
3	Wilkins 308.		
4	"Bangaru Laxman as Hanuman and Buffalo Nationalism." 2007.10 Jul. 2000 < http://ambedkar.org/News/hl/Laxmanas.htm >.		
	سعید بھٹا، ”مالی بھٹی،“ <u>پطرس</u> ، 26 (2005ء): 117۔	5	

- 6 سعید بھٹا، ”مالی بھٹی“، 117۔
- 7 سعید بھٹا، کمال کہانی (لہور: سانجھ، 2006ء) 162۔
- 8 سعید بھٹا، ”مالی بھٹی“، 117۔
- 9 بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، مرتب۔ محمد آصف خان
(لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء) 170۔
- 10 دکتز محمد باقر، پنجابی قصے فارسی زبان میں، جلد اول
(لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1957ء) 81۔
- 11 ڈاکٹر گوپی چند نارنگ، ہندوستانی قصوں سے ماخوذ اردو مشنویاں
(لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2003ء) 173۔
- 12 نارنگ 173۔
- 13 نارنگ 182-191۔
- 14 نارنگ 177۔
- 15 Rustom Bharucha, Rajasthan An Oral History
(New Delhi: Penguin Books, 2003) 61.
- 16 Bharucha 62.
- 17 Bharucha 61.
- 18 میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پینپل بھٹا۔ تحصیل
چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔
- 19 میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار“
- 20 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآتیاں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔
- 21 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآتیاں دی وار“
- 22 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآتیاں دی وار“
- 23 میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار“
- 24 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآتیاں دی وار“
- 25 میر چوغطہ، ”للیریاں مکسیاں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔

میر چوغطہ، ”للیریاں منکیاں دی وار،“	26
میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“	27
میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار،“	28
میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار،“	29
میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار،“	30
میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“	31
میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“	32
میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“	33

انتظامی تے مالی اصطلاحاں

- اگوان: آگوا، اگے ٹرن والے، کسے لڑائی مقدمے دے موہری۔
- انعام: حکومت ولوں دتی نقدی یاں بھونیں، عام طور تے بار دے وسیب وچ اوہ زمین انعام آکھی جاندی ہا، جیہنوں آباد کرن مگروں ماملا معاف ہووے ہا۔ سرکاری کار و بہار وچ معاف دی اصطلاح وی ورتیندی ہے۔
- این: آئین، حد، قانون، من مرضی، قانون دی حد، بارڈر۔
- باقی: سرکارنوں ماملا تارن ویلے پورا ماملا ادا نہ ہونتا تے واہی وان دے ڈے کجھ بقایا رہ جاونا۔
- بدی: شکایت، مدعی ولوں ملزم دے خلاف عدالت وچ لایا الزام۔
- بسینوا: سنگھم، سرحد۔
- بھوتار (بھو + تار) بھوتاری: بھونیں توں ملن والی آمدنی، مزارعیاں دی آمدنی توں حصہ وصولن والا، زمیندار۔
- بھومیا: بھوم تے قابض، زمین دا مالک، راجپوتانہ وچ جدی زمیندارنوں بھومیا آکھیا جاندا ہے۔ واراں وچ اجیہا زمیندار مراد ہے، جیہڑا کچھری وچ گل کرن دا سلیقہ رکھدا ہووے۔ خورے کرسی نشین دی تھاویں دیسی لفظ ہووے۔

- پتی: رواجی قانوناں موجب زمین دا ورثتی حصہ۔
- پروانہ: حکومت دا لکھتی حکم نامہ، وارنٹ۔
- پگ: پگڑی، قبیلے ولوں کسے جی نوں سردار من کے بنھائی پگ، قبیلے دی اگوائی دا نشان۔
- پلٹن: پلاٹن دا وگڑیا روپ، انگریزی وچ فوج دی کئی ٹکڑی کان ورتیندا ہے، پر پنجابی وچ وڈے لشکر دے معنیاں وچ استعمال ہوندا ہے۔
- پوتا: خزانچی دا تھیلا۔
- تارک: ترک، اجیہی جدی جائیداد یاں میراث جیہڑی سرکاری حکم یاں وصیت پاروں چھڈنی پوے۔
- تپا: پرگنے توں نکا انتظامی یونٹ، ہک توں ودھ پنڈاں دا یونٹ، عام طور تے تپا وچ ہک وڈا قصبہ ہوندا ہے تے اوہدے نال ہور نکے پنڈے۔ تپا دی پچھان وڈے پنڈے توں ای ہوندی ہے۔
- تپاس: نیاں، عدالت، انصاف۔
- ترنی: ترن، گھاہ دی ہک قسم، گھاہ دی چرائی اُتے ٹیکس۔
- تکرار: اختلافی معاملہ، جھیرا جھگڑا۔
- تلکا: تعلقہ، انتظامی یونٹ، دیوان سادن مل سے جھنگ سولھاں تعلقیاں وچ ونڈیا ہويا ہا۔
- تیہدی: وارنٹ یاں سمن وصول کراون والا عدالتی نوکر۔
- تھانہ: تحصیل دا ہک انتظامی یونٹ، پہلاں زمیندار نوں کجھ زمین دتی جاندا ہاتے اوہ سرکاری کارندیاں دا خرچ دی او سے وچوں کڈھدا ہا۔ واراں وچ ایہہ شہد پولیس سٹیشن تے زمیندار نوں ڈھیبھی تھانیداری دوواں معنیاں وچ ورتیویا

ہے۔

جمعدار: رنجیت سنگھ دی باقاعدہ فوج و بیج حوالدار توں وڈا افسر۔

تھیڑا: دو دھراں وچکار اختلافی معاملہ۔

چٹی: جُرمانہ۔

چودھری: پرگنہ دا مکھیا، پنڈ دا موہری، محکمہ مال دا بک عہدہ۔

چوکی: جائیداد دی نگرانی کرن دا عمل، پوسٹ۔

خط: کسے سرکاری عہدے دار ولوں دست لکھی چٹھی، اشٹام۔

دفتر: سرکاری لکھت۔

دعویٰ: کسے معاملے بارے عدالت وچ نیاں لئی کیتا مقدمہ۔

دیوان: شاہی عدالت، محکمہ مال دا افسر، وزارت، محکمہ مال دا وزیر۔

دھرت: دھرتھ، The ground rent

ڈالا: لغوی معنی ٹکڑا، ڈلنا: دو ٹوٹے کرنا، اجیہا کھیس جیہدے دو اڈا اڈھے کھڈی

تے بندے ہن تے وت ہتھ نال اوہناں نوں سیتا جاندا ہے۔ اناج دی

ڈھیری چاون سے زمیندار دے پُتر دا وچھایا کپڑا، ایہہ اناج یاں غلہ مزارع

دیندا ہے۔

روزینہ: روز دیہاڑی، ڈیلی الاڈنس، فوجیاں سپاہیاں دا خرچ جیہڑا کچی رسد راہیں دتا

جاندا ہا۔

زارے: اجارے، اجارہ، مقرر قیمت تے لیا زمین دا ٹھیکہ۔

زمیندار: زمین اُتے قابض، بار وچ ہراوہ جی جیہدے ناویں زمین دی مالکی ہووے

زمیندار اکھواندا ہے۔

سروپا: سروپا، خلعت۔

- سرکار: حکومت، ہک انتظامی یونٹ، جیہدیاں انتظامی حدان اڈو اڈسمیاں وچ بدلدیاں رہیاں ہن۔
- سبک: شق، قسمت، اجوکے ڈویژن جیڈا انتظامی یونٹ۔
- سکار: سکدار، شقدار۔
- سوائی: ٹھیکے یاں مالے دی مقرر قیمت توں ودھ وصولی، جیویں من کنک دے نال ہک سیرودھ لے لینا۔ اندو بانگا ہوراں چوتھا دسیا ہے۔
- طرف: پرگنہ دے اندر ہک انتظامی یونٹ، چند پنڈاں دی ریاست۔
- طلب: سمن۔
- عرضی: لکھتی درخواست۔
- فروعی: واڈھو آمدنی، مالے توں اڈ حکومت نوں جرمانیاں تے قرقی دی آمدنی۔
- فریاد: حکومت نوں مددکان سدنا، سرکار اگے شکایت کرنی۔
- فوجدار: ترک راج سے سپہ سالار دا ماتحت، صوبے دے کسے انتظامی یونٹ دا نگران۔
- کاردار: تعلقے دا حاکم یاں نگران، دیوان ساون مل دے سے جھنگ دے سولھاں تعلقیاں دے چالھی کاردار ہائے۔
- کارکن: محرر، کاتب۔
- کچہری: عدالت، اجیہی تھاں جتھے حاکم مقدماتیاں دا فیصلہ کرن، راج دربار۔
- کمیدان: کمیدن، کمان افسر، قلعے دا فوجی افسر۔
- کوک: بار وچ چوری ڈاکے سے سنکیاں نوں مددکان سدن یاں خبراون کان ہک کن وچ انگل رکھ کے زور دی آواز نال بلاونا، فارسی شہد فریاد دی تھاویں اچے دی حکومتی مدد لین کان کوکنا ای ورتیندا ہے۔ سرکارے دربارے فریاد کرنی۔
- گدی: مسند، حاکم، افسر، پیر دے بہن دی تھاں۔

- گیرا: جھوٹا دعویٰ۔
- ماملہ: مالہ، واہی اُتے ٹیکس۔
- مِٹل: ہک ہی مقدمے دے متعلق کاغذ، فائل۔
- مختار: نمائندہ، وکیل۔
- مدے: مودع، حکومت ولوں کسے جی نوں جائیداد، جاگیر، تعلقہ دی نگرانی سو پنی۔
- موسل: محصل، ترک راج سے حکومت دا نمائندہ، جیہڑا زمیندار اُتے نگران ہوندا ہا۔
- ہُن بار وچ زمیندار دے میٹجر دے طور تے ورتیا جاندا ہے، جیہڑا واہی راہی دا حساب رکھدا ہے۔
- مہر: پنڈ دے سرکاری نوکر دا معاون۔
- نذر: پیشکش، کمشن، ترقی یاں بخشیش دے موقع اُتے افسریاں بادشاہ نوں دتا
- نذرانہ، نکلے افسردی وڈے نوں دتی سوغات، سرکاری کامے نوں دتا نذرانہ،
- نذر مقدمی، نذر محرر، نذر کائنجن۔
- وڈھی: رشوت۔

اوکھے لفظاں دے معنے

اُتاڑ: ہٹھاڑ دا اُلٹ	آبا: سو بھاء، قدر، چمک
اُتدوں: اُتلے پاسیوں	آپن: اپنے آپ
اُتڑے: اُتاڑ نوں گئے	آدی: مڈھ، ازل، پہلا
اُتڑیندے: اُتاڑ دے علاقے ول جانور	آر: وانگ
اُتھلنے	آسیاں آلی: تحصیل تے ضلع سرگودھا
اُتوڑتی: ہکھاڑھے، مسلسل	آگت: آونا، پُجنا، کمائی، وصولی
اُتیرے: اُتے توں، تھوڑا جیہا ہور اُتے	آندس: ایس آندے نیں
اُتھاسے: اوتھائیں، ٹکانے	آہناں: آکھناں
اُتھوں: اوس تھاں توں	آسن: آئے ہن، آئے نیں
اٹ: شعر، وار دے دو مصرعے	آبت: غضب، غصے دی تیزی
اُجھک: ٹھہر، رُک	آبھرتھا: بہیری، گڑے دا طوفان
اُچھا	آبھگا: مندے بھاگاں والا
اُچالنے: اُچالے کروانے، ہجرت کروانی	آبھوان: آبھان، تکبیر
اُچلنا: اُچالا کرنا، ہجرت کرنی	اُپر چوٹا: برابر دی شے توں کجھ ودھیا
اُچے: اُچاونا، کرسکنا، ہو سکے، جیویں نیاں	ہونا
اُچے	اُپن اپارا: اُپیرا، بے انتہا، بے حد، خُدا
اُحوآنی: اُحوآنیاں دی، اُحوآنے بھٹی	اُپیرے: کھرلاں دی ہک موہی

اُشناک: چالاک، سمجھدار	ادھراک: ادھرک، ہک سبزی
اصحاب دا ٹبا: میاں اصحاب دا قبرستان،	ادھروڑن: ادھیڑن، سیتا ہویا کھولنا
چک 69، تحصیل سلانوالی، ضلع	ادھروکڑ: ادھلوکڑ، اُدھالا کرن والا،
سرگودھا	اُدھالن والا
اکبا: ڈاڈھا، کرڑا	اُدھوں: اوس توں
اُکیل: ودھیک	اُدیکاں: اُدیکاں گا
اکھاڑے: اکھاڑا، دنگل دی تھاں	ارٹ: وعدے موجب ملن دی تھاں
اکھاہاں: اسپن آکھیے	ارٹ: تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا
اُگاسے: اُکسائے،	ارگ: عرق
اُگڑیساں: اُگاڑاں گا، لہنا وصول کران	اُری: کھلی، وسیع
گا	اڑنگ: ارڑا، وڈے جنور دی چیک
اُگو: چدھرڑاں دا وڈکا	اڑنگ:
اگولے: ڈھوڈھے	اڑوا: اڑی توں
اچچ: دوجے دے اگے لاون	اڑھکاں: اناڑیاں، اجیہے ویہڑے جو
اُگیندے: اُگاڑدے	اچے ہلاں تے نہ جُپدے
اگھانے: مُل پینا، قیمت وصول ہونی	ہوون
ال: ول	اڑیکے چاڑھنا: (مجا) انگل تے لالینا
اُل: کسے شے نوں پیروں یاں جڑھوں	اُزبکیاں: اُزبکستان دیاں گھوڑیاں
کڈھ لینا، اُلا، اُلرن	اُسارا: صلاح سپا، مشورہ، منصوبہ

اوڈھڑ: اوہلا	الاپ: لے، سُر
اوڈھنیاں: اوڈھنا، موڈھیاں تے رکھیا	الاون: بولن، گل کرن
کپڑا	الجا لاہیا: بھرم گنویا
اورول: ایدھروں	الجان: لحن، ترنم، شعر
اورے: اُرے، اوہراں	امبراسر: امرتسر
اہولیاں: قبولیاں	امدوں: آوندوں
اینو: تھانہ نور پور، ضلع خوشاب	امرتی: مٹھے سردے دا بیج
بادل: کپڑے دی اک قسم	اُمرے: اُمرء
باشے: باشا، بازتوں نکا ہک شکاری پنچھی	ان بھنواونا: روٹی دینی، لنگر جاری کرنا
باگھے: تیز لے وچ نیچیا جان والا ناچ	انائی: کال، قحط
باندال: باندھاں، بند کیتے ہوئے، قید	انٹی: اجوڑ
کیتے ہوئے	اندے: آپس وچ
باہلا: بہتا	انگاڑی: انگڑائی
باہولی: پانی وچ تردیاں بانہہ مارنی،	انوائے: منگوائے
باہواں دے زور تے جتا کو	انیندا: لے آوندا
اگے جایا جا سکے	اُنھ: اوہنوں، اوس نوں
باءہی: بانہہ	اُنھیرے: اُنھیرا چک، ضلع سرگودھا
بہری: ٹھیکری	اواج: آوازہ، آواز
بڈھی ٹھٹی: تھانہ مسن، تحصیل تے ضلع	اودائیں: اودھرے، اوسے پاسے

جھنگ
برال: گھاہ دی ہک قسم
برک: دردیلی چیک
بڑانا: موضع بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع
جھنگ
بساتھ: دھن، پونجی
ڈشیر: بس والا، زہریلا
یک: لڑ، جھگڑ
بگ: شینہہ دا آواز
بگڑ: پانی دا اتلاں، پانی دے ٹوے
بگھا: واڑا
بلغارے: خوشبودار چڑے
بلی بہادر: بلی بہادر دا دربار، موضع کھلڑ،
تحصیل تے ضلع جھنگ
بلیدا: داند، داندیاں دا وگ
بلیل: بلارا، آواز
بمب لگنی: دھونسے تے سٹ لگنی، خون
خرابے دی صورت پیدا ہونا
بنا: وٹ، حد

بناتی: بنات دے کپڑے دا بنیا ہویا
بنھال: بنھی ہوئی، وڈے کاریگر دی
کاریگری جیویں نیچا بنھنا وغیرہ
بودیاں: سردے وال، چوٹی دے وال
بوہٹا: مرداں دا بانہہ اُتے بنھن والا زیور
بہاب دی: موضع دارا پتھر، تحصیل
چنیوٹ، ضلع جھنگ
بہانہہ: پیسے، بیٹھیے
بہاول: بہاول پور
بہکاں: آہلیاں، مال ڈنگر بنھن دی تھاں
بہن آدرے: بیٹھن دا آدر کرے، احترام
نال بٹھاوے
بہین: بہاون، بٹھاون
بے بہریاں: پتہ لگے بغیر
بیتال: چھلیڈا، اک نکا جیہا جنور جیہڑا
شکلاں بدل سکدا ہے
پیر: ویر، سورما، لڑائی
پیر بونجا: کالی دیوی دیاں ساتھناں
پیر کھیتڑ: میدان جنگ، لڑائی دا پڑ

بیراڑیاں: گھوڑے داتل
 بیڑا ٹھل جاوی: بیڑا تر جاوی، پیاریاں
 بھٹی دا چک: تھانہ جلال پور بھٹیاں،
 تحصیل پنڈی بھٹیاں، ضلع
 نون دتی جان والی بددعا
 بیج: خرید فروخت
 بھج: آونا: (مجا) نرم پے جانا
 بیہان: اجیتی گھوڑی جیس اُتے کاٹھی نہ
 بھجھ: تعاقب کرنا، ششکارنا
 پائی جاندی ہووے
 بھرمی: سیالاں دا ہک وڈکا
 بھاگ ناڑی: سکیسر، ضلع خوشاب
 بھرو: سیالاں دا ہک وڈکا
 بھان: بھینی، باہک، آہلی
 بھروہل: گھوہ دی کاخنن توں اُتانبہ نکلیا
 ہویا لکڑی دا دھرا
 بھانگا: وارا
 بھڑاہاں: اسیں بھڑیے
 بھانگے: بھانگا، حصہ، پتی
 بھسواتے: بھسوات، کھچک جاون، تملک
 بھسکیٹی: بھسکی
 جاون
 بھسواڑ: وڈا کھپا، وڈا پھٹ
 بھگالے: بھاگاں آلے
 بھل بھنوايا: چنگی شے دی آفریقتی
 بھمبھرانے: موضع بھمبھرا، تھانہ کانڈی
 بھلکے: آون والا کل
 بھابھا: کئی سانگ
 بھمب: زلزلہ
 بھمبھوت: سادھواں دی دھونی دی سواہ
 بھمبھدا: بھاندرا
 بھت، قاعدہ، طریقہ، ریت، عادت،
 بھنتاں: میں بھندا آں، چوری کرناں،
 انداز

ساک لینے جاگھوں (اکھان)	سنھ مار کے چوری کرنی
پاگھو: نسلی گھوڑیاں دا اصطل	بھٹے: بھتے
پاہلا: پہلا	بھننیا: بھانجا، بھین دا پتر
پن: ماہنی سیالاں دے گھوڑیاں دی اک	بھو: ڈر، خطرہ، خوف
نسل	بھوچریں: موضع بھوچرا، تحصیل تے ضلع
پتریا: چاچا	جھنگ
پتریلے: پتریلے، جیہڑا سکا پتر نہ ہووے	بھوڑانی: موضع بھوڑانی، تھانہ بڑانا،
پر پتراں وانگوں رکھ لیوے،	تھیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
متنبی	بھوں: پرت
پٹھاک: پٹھ اُتے	بھو ہڑے: آکر، مچھر کھلوون
پٹھے: سرین دا اُتلا حصہ	بھویں: پرتے
پچادھی: پچھی	بھیریں: بھیر، تنگی، سوڑ، اوکھا ویلا
پچریں: پچی ہوئی	بھیں: پرت، ہٹ
پچھنڈ: پچھلے پیراں نال دوتی ماری	بھیر: وڈا نقارہ
پچھوڈ کیاں: باہاں نوں رسی نال پچھانہ	پاڑچھے: پرنا لے
کنڈ اُتے زور نال بھہ دینا	پاس نہ جاوے: وس نہ چلے
پرانا آزار: پرانا روگ، ٹی بی	پاسنے: دھاوے
پر بھ: جھمان	پاگھاں: پاگھ، پاگھو، نسلی گھوڑیاں دا
پر بھات: صبح، فجر	اصطل، گھوڑا لینے پاگھوں

پلاکی: کسے جانور اُتے چھال مار کے بہنا	پرتا: پرتاوا، ولدا، جواب
پلان: پلانا، اُٹھ ڈاچی اُتے پاون والی	پرار: پچھلے توں پچھلا سال، دو سال
کاٹھی	پہلاں
پلک: بھید دا دودھ دوہنا	پرچاونی: تعزیت کرنی
پلکے: پوے، لپکے	پرملوں: پونہلاں، پرائیلاں، کن دا اُتلا
پلوٹا: بد دُعا	حصہ
پلیندا: ہاتھی نوں ٹوردا، ہمت دا ورتارا	پریمی: نسلی، جدی، خاندانی، چنگا
پمدی: پوندی	پریشری: ربی، خدائی
پُن: دان، خیرات، نیکی	پرینیا: ویاہیا
پنا: صفحہ	پرہتاں: پنڈتاں
پنجوتھیا: ہتھ دے پنچے وچ نپ کے	پڑ: میدان
اُتانہہ کیتا	پڑیاں: وڈا پتھر، پہاڑ دا ٹوٹا
پنچے آلا: تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع	پسلیٹ: پاسے پر نے ہوون
جھنگ	پک: پکی تھاہر
پندا: بھیک منگدا	پکرن: اپرن
پنڈ: پنڈ دادن خان	پکیٹ: پکے توں، ہنڈھیا ہویا
پنیا: منگیا	پکھر: تھاپڑا
پواڑے: جھگڑے، موت دے اکھاڑے	پلا: کچا، جیہڑا بھانڈا آوی وچ صحیح نہ پکا
پور: بیڑی وچ جنیاں سواریاں اک واری	ہووے

پیروج: بیوی بھو دا نکا پتر	پیٹھن
پیڑ: پیڑن، گھوڑے کھوتے اُتے کاٹھی	پور سائیں: پوراں گے، دن کراں گے
یاں داہنگی پادنی	پوریندے: قیر وچ دن ہوندیاں
پیڑا: دس توں گھٹ بندیاں دی واہر	پولا: موٹی دھار
پیڑیاں: پیڑا، پیڑے، جنور دے پیراں	پوند: پہلے، پہلاں
والی رسی، جیہدے نال کھلے	پہردنہ: دینہہ اُجھرن توں ترائے گھنٹے
تے تھی دا ہے	بعد، تن گھنٹیاں دا پہر ہوندا
پیشیں: دوپہر توں کچھے دا وقت، دن نوں	ہے
دو تن بچے تک دا وقت	پہر یوے: پہناوے، لباس
پیگھے: پنگھوڑے	پہلن: اجیہی مجھ جیہڑی پہلا سو آ سوئی
پیلی: پرلی، دوجے پاسے	ہووے
پیلے: ہاتھی نوں ٹورے	پیاد: پیادے
پھسھڑ: پھوپھی دا خصم	پیالہ چٹ جاؤس: بندوق دی میگزین
پھٹیوڑے: پھٹے ہوئے، زخمی	وچ بارود مس ہو جاوے، فائر
پھدھائی: پھڑائی	نہ ہووے
پھرساہاں: اسیں آ کے پھراں گے	پیٹ پکایا: تنگ کر ماریا
پھڑ پھوٹی: پھڑ پھوٹ پاون والا، رل	پیٹے پینا: (مخا) کھاتے پینا
وسدیاں وچ پھوٹ پاون والا	پیدھے: پنے
پھل: پھالا، ہتھیار دا تیز دھاری دار حصہ	پیر جی جاوے: نس پون

پھللیے: پھلیں، تیل وچ پھلاں دی خوشبو	تراہ: ڈر، خوف
لی ہونی، خوشبوئی تیل	تراہے: تنے ای
پھنڈر: بانجھ، خاص طور تے مجھ گاں دا	ترپ: ترینگل نال کنک دیاں تھبیاں
ہوونا	نوں اتانہہ کھلوڑے تے سٹنا
پھوپھیر: پھوپھی دا پتر یاں دھی	ترپھیڑ: پھڑ پھوٹ، پھوٹا
پھور: اکھ جھمکن دا سما	ترٹا: ٹٹا
پھہک: ان سہنا، اُبال	ترٹی: پردہ، اوہلا
پھہکدے: لگدے	تردن: تردے ہن
پھیرو: پھیر دا، وسیب دا	ترڈا: جتھے ترائے کونے ملدے ہون،
تاتے: جوش، گرمی، سیک	کڑانے دی ہک پہاڑی
تازنیں: عربی نسل دیاں گھوڑیاں	ترکڑیاں: ٹکڑیاں
تنسا: تتا	ترکل: لک
تچھ: تچھ، لکڑی دی وڈی مڈھی دے	ترگ: گل دا زیور
سرے نوں سواہریاں کر کے	ترگڑیں: ترگڑ قبیلے دی جُوہ
تراشنا	ترگش: تیراں دا تھیلا، پیار دی گیلی
تدہاں: تداہیں، تدوں	ترم: پسینے دی بوند دی چمک
تدھے: تیرے	ترن: آکڑ، جوانی
تاما: تانا	ترنڈا: چھیڑ
تران: طاقت، زور	ترنگڑ: مشکیزہ

تمک: نوبت، ڈھول، ٹمک	تروٹا: کمی
تندرا چھکنا: (مجا) تھوڑی گل نوں باہلا	تروڑا: توڑے دار بندوق
ودھاونا	ترہا: ڈرا، تراہ کڈھنا، خوف زدہ کرنا
تُنکاں: تنگ، رسی نوں جھمی دیونی	تریٹ: تریٹ
تنگا: تنگی، اوکڑ	ترینگل: لکڑی دا ترائے اُنگلاں والا
توار: چکر، مخالفت بھریاں گلاں، تانگھ	اوزار جہدے نال کھلوڑے
توشہ: سفر خرچ، زادراہ	دیاں کاہیں دِپدیاں ہن
توئیں توئیں: گاٹا وڈھیون پاروں ناڑ	ترینگل ڈاہنا: (مجا) بے ٹکا کم کرنا
وچوں وگن والے خون دی	ترتہبے: تتاں
آواز	ترتہہیں: تتاں ای
تیر پتیر: آہمو ساہمنی، بہماڑھی، دبودب	تریو پئی: ترہا، تیجے حصے دا مالک
تیگ: تیج، تلوار	تک: پھاڑی، ٹوٹا
تین: تینوں	تکریڑے: تکڑے توں، تکڑے
تھوڑدی: تھوڑدی، اُکدی	تکمین: تئیں
تھنخیں: تھنخ، ماں دا دودھ	تگادے: تقاضہ، مصیبت
تھئے: مونہہ تیکر بھر دیونا	تگرانی: تگ توں، زور نال
تھورے: احسان، شکرانہ	تگنا: ٹھہر سکنا، مقابلہ کر سکنا
تھیکئی: تلوار میان وچ گھتی	تمبوریاں: طنبوریاں، اک ساز
ٹاہنگے: ٹاہنگ، پین اُتے بیڑیاں دے	تجس: آتش پرست ہو جاونا

ٹھٹھا: ٹھٹھا عمر، تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ،

ضلع جھنگ

ٹھٹھ: ٹھٹھ

ٹھٹھیاراں: بھانڈے بناون آلیاں

ٹھٹھ: پہاڑ

ٹھوڑ: تھان، ٹکانا، ٹھاٹ

ٹھیلے: تارے، بیڑی یاں جہاز نوں پانی

وچ تراوے

جاداں: گھوڑے دی کنھی والے وال

جاکی: بندوق دا توڑا، بندوق تے لگا پلپتا

جامہ ٹھڈھا کرنا: حوصلے وچ آونا، مزاج

نوٹ ٹھڈیاں کرنا

جانجی: جج نال جاون والا، براتی

جائیسل: حضرت میاں جائیسل، حضرت

حافظ دیوان دے پوترے

ہان۔ موضعے داناں اوہناں

دے ناں تے ہے۔ حضرت

میاں جائیسل دا مزار اتھے ای

ہے۔ موضع جائیسل، تھانہ

بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ

کھلوون دا نشان

ٹیر: سوانی، بیوی

ٹبی: موضع ٹبی للیرا، تھانہ بڑانا، تحصیل

چنیوٹ، ضلع جھنگ

ٹپ: مٹھ، کسے کم لئی دن یاں وقت

مقرر کرنا

ٹڑگھو ہنا پاٹنا: (حما) رڑے تے مشک

پھٹ جانا، رڑے تے گھڑا بھج

جانا، بھرم گواج جانا

ٹکر جاونا: (حما) کوئی شے سٹھا پینی، گبے

نوٹ لت راس آجاونی

ٹکی: روٹی

ٹنڈ: ٹنڈا، جیہدا ہتھ کپیا ہووے

ٹنکسالے: ٹکسالے، پرانی ٹکسال دے

سکے

ٹوبھیاں: ٹوبیاں

ٹونڈا: نسوآتیاں دی ال

ٹیک: ٹیکی، سہارا

ٹھاواں: ٹھہاکے، چنگا

جہی: ضلع خوشاب
جلی: بے، اُٹھیوے، ٹرے

جپ: بار بار دوہراون، خدایاں گورو دا
جم لکلیاں: جم دیاں ای لٹک کے ٹردیاں

ناں بار بار لینا، تسی پھیرن دی
جٹا: جمیا ہويا، ہر کوئی، خلقت

حالت
جن: فتح

جٹھیرے: وڈیاں توں وڈے
جڈے: جدھرے، جہیں پاسے

جر نہ بگھے: سہہ نہ سکے، برداشت نہ کر
تے چرائی لئی مال ڈنگر لے

سکے
جاونا، قبیلے دی جوہ

جن: جیویں
جناوت: اپنی پچھان دی خواہش،

جسائیں: جاواں گے
جک: جک مارن، سخت ہوون، وقار

جکے: جکھتیار خان ماہنی
جکھ: دیوتیاں دی اک ذات جیہدا سردار

گمیر نیا جاندا ہے
جلال خنانے: جھنگ دے سیال نواب

جلال خان دی اولاد
جلتھ: زور دار آواز

چلے: تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع
چوڑے: چوڑا، چوٹی، سردے وال

چولیا: پورا لاہنا، کھیڈ سسے سگی دا پورا
ساتھ نبھاونا

جو لیاں چھلکین: بھار وٹڈا سن، نال
 پورے لہن
 جہاج: جہاز
 جہنور: جواہراں دا جڑا
 جیوڑا تھڑکے: دل کجے
 جھاگ: پانی وچوں لنگھن دا راہ، ہتھیار دا
 جئے وچوں آر پار ہونا
 جھامب: نورے چدھرڑ دا دادا
 جھبارے: جھبارو کرنا، پھوارہ مارنا، بھیونا
 جھبُو: گھوڑے یاں کھوتے دی مونہہ والی
 رسی
 جھٹارن: جھوٹن
 جھٹارے: جھوٹا، ہلاونا، جھوٹدے
 جھجھی: اجیہی کالی مجھ جیہدے متھے تے
 گی پھلی ہووے
 جھراک: جھری، تریڑ، چیریاں جاون
 جھڑ: اسان تے بدلاں دا اکھ
 جھگلے: جھگلے
 جھل پیا: سروں جھل جاونا، وسوں باہر

ہو جاونا، وگڑیا کم نہ سمیٹیا جا
 سکنا
 جھلمل: جھلمل، ٹٹماہٹ
 جھنڈ: وال
 جھوک: دئے دی جھوک، تھانہ قادر پور،
 تحصیل تے ضلع جھنگ
 جھوندے: جھکدے
 جھیرا بھندوں: فیصلہ کردوں، انصاف
 کردوں
 چاٹاں: لوہے یاں پتل دیاں وڈیاں
 پتریاں
 چاس: دینہہ دا تھوڑا جیہا سیک، چٹکے
 داسیک
 چاکھا: چکھن توں
 چاگرے: چگھرے، چیرے، اجیہی
 کھوٹی جیہڑی اندروں گھلی
 ہووے
 چاننیاں: چاننیاں، فرش تے وچھاون
 والیاں چٹیاں چادراں
 چاوا: چک چاوا، تحصیل بھلوال، ضلع

سرگودھا	ہوندا ہے
چبھاک: اٹھ دے کھاون ویلے مونہہ	چنڈل: چھاں، چناب
وچوں نلکن والی آواز	چنڈلے: چنابے، چنڈل، چھاں، چھاں
چُھویوں: چُھھا، ویلنے دا ٹوٹیا جیس دے	دے کنڈھیاں دا واسا
وچ اگ بلدی ہے	چنڈو داسر: چک چنڈو، تحصیل سلانوالی،
چتار: یاد کر، پُکار	ضلع سرگودھا
چٹاک: چاٹ یاں چنڈ دی آواز	چنڈل: چنڈن، ہتھیار دی دھار نکھی کرنی
چراکی: چراغی، دیوالی یاں مزار دے	چنن: صندل
دیوے بالن والے دی مزدوری	چو: گجھ نال کئیں پین والی گل
چروین: چردیاں ہن	چو: دوہ، مویشیاں دا دودھ دوہنا
چک چاوا: تحصیل بھلوال، ضلع سرگودھا	چوآ: صندل رنگ بنا کے نکا متھے تے
چکے: سندیاں دے کچھے بھجے	لاوندے نیں
چکھار: کنک دی سٹی دیاں کھرویاں ٹواں	چوباں: ڈھول وگا ون والی سوٹی
چلکن: چمکن	چوپڑ: چوپٹ
چلوکا: چار لوکاں یاں پنڈاں دا آہمنے	چورا: ٹوٹا، نشان، اجیہی تھاں جتھے بندہ
سایمنے اُسر یا ہونا۔ لو لے،	قتل ہو یا ہووے
بالے، پکا، کانڈی وال، تحصیل	چوراواں: پوری توں
چنیوٹ، ضلع جھنگ	چوسیا: چکلیا جاوے گا
چلی: نی، بھگی ہوئی، ڈری ہوئی دھاڑ	چوکیں: چوکی اُتے، لکڑی دا چورس تختہ
چماٹا: چم دا ٹوٹا جیہڑا نقلیے دے ہتھ وچ	

جیہوں تھلیوں نکے نکے پاوے
 لگے ہوندے نیں، نھاون کان
 لکڑی دی چوکی
 چوگوٹ: چوگردے، چوپاسے
 چولنے: چولے اُتے پاون والا کپڑا یاں
 قمیض
 چونے: مرد دے سردے وڈے وال،
 جیہناں نوں پچھوں گولاکی نال
 کٹیا جاندا ہے
 چوریکا: تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا
 چہ: اگ دا ٹوٹیا
 چھاڑے: گھوڑے یاں ہاتھی دی چنگھاڑ،
 چیک چھاڑا
 چہیناں: چاہوناں
 چیرٹی: چوڑی
 چیرھ: چڑھاون والی گل، ہتک
 چیلیمی: چلم نپ کے بہن والا
 چہین: چاون، اٹھاون
 چھاٹاں: چھیڑاں
 چھپاکی: اک خیالی پرندہ، ہک توہم ہے
 جینے چھپاکی ماری ہووے
 اوہنوں دھر پھڑ نہیں چڑھدی
 چھڑ: چھڑی، بانس
 چھٹیل: کڑانا دیاں پہاڑیاں وچوں ہک
 پہاڑی دا ناں
 چھوپلے: ہولی جیہا، آہتہ
 چھوہ نہ بڈے: چھوہ نہ بھریوے، تک
 نہ پوے، ہم پلہ نہ سمجھے
 چھوہن گھنتا: ویری اُتے ہلے کان لگ
 کے بہنا، تھڑا دینا
 چھمبر: چھمبر، چھمیل، موسلا دھار بارش،
 گلے کپڑیاں وچوں چھب
 چھب دیاں آوازاں
 چھڈکا: پھرتیلا، دبلا پتلا
 چھیڑ: گروہ
 حاجی عثمان: حضرت حاجی عثمان ہوریں
 حضرت حافظ دیوان دے خلیفہ
 ہائن۔ اوہناں دا مزار موضع
 حاجی عثمان، تھانہ بڑانا، تحصیل

چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ ہے
 حبیب دا واڑا: چک 77 جنوبی، تحصیل
 تے ضلع سرگودھا
 خاشا: خاصا
 خنائیاں: خان توں خنانے، خانے ملک
 کے نسوآنے
 خون وٹا: قتل دا بدلہ لینا
 ٹوٹی: قاتل، خون کرن والا
 داغ: جھیز
 دادراں: ڈڈاں
 داعیا: دعویٰ
 داکھڑا: اوکھا
 داون: دامن، پلے
 دباکاوے: دیکے مارنے
 دپدی: دتی جاندی
 دپریار: پیارے دا اُلٹ
 دپے: دیوے
 دتھ: گٹھ، دتھی
 دریائیاں: دریائی، ریشمی کپڑے دی قسم
 دریتیم: اچھا موتی جیہڑا سچی چوں ہکلا
 نکلا ہے
 دل: لشکر
 دلاں: لشکراں
 دل دا خانہ ڈھوونا: دل گٹھیاں کر کے
 کسے کم نوں کرن لئی تیار ہونا
 دل دل: اوہ خچر جیہڑا اسکندریہ دے حاکم
 نے حضور اکرم نوں تحفہ دتا ہا
 تے اوہناں حضرت علیؓ نوں دتا
 دل دیاں وریاں لاہنا: (محا) من
 دیاں سدھراں پوریاں کرنا
 دمامے: وڈے ڈھول، نوبت
 دندی: گھوڑے یاں کھوتے دے مونہہ
 وچ گھستی رسی
 دندے: دندا، کندھا، سکیسر دیاں
 پہاڑیاں دا پٹھلا پاسا
 دوپرا: دوئیں پہر، دوپہر دا ویلا
 دوپرا بھنناں: دوپہر دا ویلا گزارنا
 دوت: اپیلچی

دھروڑ: نس پینا، کھوتے گھوڑے نوں نسا	دودا: تھانہ لکسیں، تحصیل کوٹ مومن، ضلع
رکھنا	سرگودھا
دھریس: ہک لوک ناچ	دوڑ سوائی: دوگنی توں وی گجھ ودھ
دھریں: رکھین، رکھن	دوس: دوش، الزام، قصور
دھڑ: ساتھ، حمایت	دوگاڑے: دوگولیاں اکٹھیاں مارنیاں، دو
دھڑکار: دھڑ دھڑ دی آواز، خطرہ، گج	نالی بندوق
دھڑکلے: دھڑ دھڑ دیاں آوازاں	دوں: ڈوں، دھونے دی آواز
دھڑیاں: چیر، سیون	دوتھڑ: دوواں ہتھاں نال ہتھیار مارنا
دھمے: اشکے، بلے، واہ واہ	دہ چار: چودھاں
دھن: واہ، شابش، اشکے	دہسر: دہینسر
دھن: دھنی، درمیان، مرکز	دہینہ دیریں: دن دیہاڑے
دھنگی: زوری	دیواہاں: اسیں دیویے
دھنواں: دھنک، کمان	دیہاڑا ٹپین: دن مقرر کرنا
دھنوائی: دھاوے لئی دھاڑ لے جاوئی	دھائی: دھاڑ دھاوا کیتا، حملہ کیتا
دھول: چٹا ڈھگا، اوہ ڈھگا جیس دھرتی دا	دھائیاں: دھائے، دھاوے کیتے
بھار سنگاں تے چایا ہویا ہے	دھر: ول، پاسا
دھونے: وڈے نگارے	دھراک: جنور داناں
دھہر یڑاں: دھریک دی ہک قسم	دھڑاٹ: دھڑیاں دھڑل دی آواز
دھیرک: دھیرج، تسلی	دھروان: بھاری شے ڈگن دی آواز، گونج

دھینیں: دھین، دھیاں ورگی	ڈھی: میل، لہ
ڈاب: ڈب، ڈبک	رابا: بہت ساریاں توپاں دا اکٹھا فائر ہونا
ڈاکا: ڈک، روک	راستی: چودھری جھامب دی دھی، نورے
ڈاہریں: موضع ڈاہر، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ	چدھرڑ دی پھوپھی
ڈبیں: ڈب قبیلے دی جوہ	رام دیانے: تھانہ مڈھ، تحصیل کوٹ
ڈپک: گھوڑی دی کانھی دا پچھلا ودھیا	مومن، ضلع سرگودھا
ہویا حصہ	راہے: راہ وچ ای، رستے وچ
ڈکیسیا: ڈکے گا	رپھڈ: رپھڑ
ڈنڈیں: راہ، وٹ	رڑی: چٹیل میدان
ڈنگر چاڑھنا: منی ہوئی منت پوری ہوون	ریشک: رکھسک، پھسل
تے دربار اُتے جانور دیونا	رضائیں: رضاواں نیں، مرضیاں
ڈنگے: ونگے، ٹیڑھے	رُک: فولاد
ڈیر: وٹ، ریڈھ	رکیپے: رکیب دے وچ، لوہے دا کڑا
ڈھٹیاں: ڈھٹ، ڈھٹھ، پکا کپڑا	جیبدے وچ پیر رکھ کے اسوار
ڈھٹھے: ڈگے	گھوڑے اُتے پٹھدا ہے
ڈھوا: تحفہ، نذرانہ، جج توں پہلاں ڈھوک	رمدانا: موضع رمدانا، تھانہ بڑانا، تحصیل
دے موقعے اُتے سوہریاں	چنیوٹ، ضلع جھنگ
ولوں دتا تحفہ	رن: میدان جنگ
	رنجکی: رنجکے دے دانے ورگا بارود

زیادے دا بُرج: نسوآل، تحصیل	رند: موری، سوراخ
چنیوٹ، ضلع جھنگ	رند: چاندی یاں سونے دے سکے اُتے
سا دیہاڑی: ہک دیہاڑ وچ ای، اکے	بنی مہر
دن ای	رنگ چوہانی: چوہاناں ورگا رنگ
سار دے دانے چین: لوہے دے	رنگیاں: رنگن دی آواز، مجھ دی آواز
ہتھیاراں نال لڑائی کرنی	رَو: رائے، دھڑ، حمایت
ساس: سانس	رواٹ: روون دی آواز
ساگا: سگواں	رویڑا: گل رو لے پائی رکھنی، رویڑ، لیڑ
سامی: قبر دا اندرلا حصہ	رہا: ٹھہرا
ساٹنگ: سنگ، ساتھ، ساٹکا، نیزہ	رہائی: رہا چھڈی، رہ گئی، ناکام ہو گئی،
سانوری: دھریس دی ہک قسم	تھک کے کھلو گئی
ساء: سواد	رہندن: رہندے ہن
سبیل: اتفاق	رہنیں: رہنیاں ہن
سپاوے: سپاوا، لکڑی دا سٹینڈ جیہیں اُتے	ریاڑاں: ریاڑ، لاڈ توں کیتی ضد
توڑے دار بندوق رکھ کے	ریڈھ: وٹ، ڈکھ
چلائی جاندی ہے	ریس: رشک، کسے دو جے ورگا کوئی عمل
ستی: سیالاں دا ہک وڈکا، جیہدے ناں	کرن دی خواہش
تے ستیانہ (ضلع جھنگ) پنڈ	زری: سنہری طلے والا کپڑا
ہے	زعم: گمان، خیال

ستراری: سترہی، کچی ڈھیری
 سترھاڑ: سترہا، سترہی، قلام
 سترہ: بہن یا سون کان بھونیں اُتے ککھ
 پرالی گھنتی
 سترھیں: سترھ نال
 ستراد: ستراد جپا
 ستران: ستراندے نیں، ستروانا پسند
 کردے نیں
 ستریسیں: توں ستریں گا
 سترہ: خبر، توجہ
 سترہاں: کم سترھے ہونے شروع ہو
 جاوے، کم سنور جاوے
 سترہانا: موضع سترہانا، تھانہ قادر پور،
 تحصیل تے ضلع جھنگ
 سترہایا: سترہ کیتوس
 سترہوریا: سترہور، لال دھوڑا، اک قسم دا
 ہاتھی
 سترھے: سترہا، سترہا، نرا، نرول، سترے
 دا سترہا

سر: سوما، تالاں، اجبہا پانی جیہڑا
 آپ مہارا وگدا پیا ہووے
 سر دول: شیر، بہادر
 سرگانی: سرگانے نسوآتیاں دی
 سرن: سان، ہتھیار تیز کرن والا پتھر
 سروا ہے: سرواہی، دو دھاری تلوار
 سرریلاں: کھیلاں، سردے بوٹے دا گاچا
 سفیل: فصیل، اُچی کندھ، قلعے دی کندھ،
 'بھ کے پیریں چکیاں لے
 سفیل پٹا
 سگند: قسم
 سگھر: چنگا گھر، دفاعی پوزیشن
 سلاری: دھاری دار سوتی کپڑا
 سلہاں: سلاہاں، سراہاں، تعریفاں
 سلہیٹیاں: سیانیں، سیالاں دیاں سوانیاں
 سماںل خان: سماںل خان ترہانا سیال،
 جیہوں اک لڑائی پاروں
 چنھاں چھڈ کے راوی تے وسنا
 پیا۔ مراد فتیانے دے وڈکے
 وی سماںل خان دے نال ای

ایہہ بُوہ چھڈ گئے ہان
 سب: جتی تھکڑا چنگا پاونا، زیبائش،
 سجاوٹ
 سمت: سال، ورہا، بکرماجیت توں شروع
 ہو یا سن
 سموہ: اکٹھ
 سنج سوتے: سوتا ہونیاں نال ای
 سنجیں: سنج، اکٹھے کیتے ہوئے
 سندا: سونا
 سنداری: کٹے یاں بکرے دی کھل لاه
 کے اوہنوں سی دتا جاندا ہے
 تے پھیر دریا ترن لئی ورتی
 جاندا ہے
 سنگولی: مکی سانگ، نیزہ
 سنھ: تھاں، جاہ، اجبہی تھاں جتھے چور
 سوراخ کردا ہے
 سنی پھوسی لت نہ دھرنی: رولے لڑائی
 توں بچ کے رہنا
 سنے: سمیت
 سواندری: ساویں ون والا
 سو بھ: سجاوٹ
 سو جا سلطان: شجاع سلطان، اورنگ
 زیب ولوں یار بیگ چدھرڑ
 نوں ڈھیہا خطاب
 سو جھ: سُدھ، پتہ
 سوختے: سڑی ہوئی گل، طعنہ
 سوڑ: گھیو یاں تیل نوں گرم کر کے
 اوہدے وچ گوشت بھننا
 سوؤا: چنگے ول والا، سستا
 سومے: سوما، سدھرا، بارشی پانی داراہ
 سوہندی: چنگی گدی، زیب دیندی
 سہانا: سوہنا، سوہنا لگنا
 سہاوی: سوہنی، سندر
 سہیلی: چالا، ادا
 سیاپے: پچھانیا جاوے
 سیت: جھٹ، لکھ، لمحہ
 سید بہرام: موضع رتا، تحصیل تے ضلع
 جھنگ
 سیدھ: طاقت نال سدھیاں کرنا

سیر: بڈھ، سوما، سدھرا، بارشی پانی دا راہ
 سلیھے: برچھا، نیزے دی ہک قسم
 سیوا: بندوق یاں توپ دا فار
 شتری: اٹھ اُتے رکھیا جان والا دھونسا
 شست پکاونا: نشانہ نہنا
 شم: دستہ، قبضہ
 شہمیر: خان شہمیر، صاحبان دا بھرا، کھیوے
 ماہنی دا پتر
 شیخ جلیل: تھانہ دھرکھانا والا، تحصیل
 ساہیوال، ضلع سرگودھا
 شیرشاہ: شیرشاہ سید، موضع موندرا
 شریہ، تحصیل تے ضلع جھنگ
 صقیلا: صیقل کیتا ہویا
 صیقلی گر: صیقل گر، ہتھیار صاف کرن
 والا، پان چاڑھن والا
 طباخ: تھالی چہا بھانڈا
 طیلین: طیلہ وچ، اصطل وچ
 طعما: باز نوں شکار سے دکھایا جان والا
 گوشت جیس توں اودھی بھکھ

دودھی ہے
 ظلاً: عزت
 عار: شرم، عیب
 فذر: فخر
 فردکے: تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا
 قادرا واہد: قادر آباد، تحصیل پھالیہ، ضلع
 منڈی بہاؤ الدین
 قضیہ: جھیرا، فساد
 قلیہ: قلیہ، بھنا ہویا گوشت
 قہقہہ دیوار: اک فرضی دیوار، کچھ
 لکھاریاں دا خیال ہے کہ
 دیوار چین نوں ای آکھیا گیا
 ہے
 کاجاں: کاج، شادی، ویاہ، خوشی دی
 تقریب
 کارا: وعدہ
 کارن ہاری: سخت، مہلک
 کاگت: کاغذ
 کاگل: کاگت، کاغذ

کٹورے: مٹی دے بھانڈے، ہن ایہہ
 لفظ کانسٹیبل واسطے وی درتیا
 جاندا ہے جیویں منگر
 کچھی: دریا دی لاگوین زمین، کچھی سونے
 دی کچھی
 کڈھو: کڈھن والا، کڈھن والے
 کڈھین: کڈھیاں ہن
 کرڑے: سخت، اوکھے
 کرمانی: ایران دے شہر کرمان دی بنی
 تلوار
 کرن: راجا کرن
 کرناں آلی: الدانا ریلوے سٹیشن دے
 لاگے اک رہنا
 گرنگ: ہڈیاں دا ڈھانچہ
 کروان: کارواں
 کرولے: بے
 کڑاؤ: کڑاؤن والا، کڑو دین والا، خفیہ
 خبر پہنچاؤن والا
 کڑپے: کاوڑ پن، کاوڑ کرنی
 کا لو آنا: کالو نسو آنے دا
 کالو وال: تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 کامن: جاڈو، ویاہ ویلے لاڑھے نوں
 دوہٹی دے وس کرن لئی
 سالیاں جو گچھ کردیاں جاں
 کہندیاں ہن
 کانڈی آلا: موضع کانڈی وال، تحصیل
 چنیوٹ، ضلع جھنگ
 کانے آلی: تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ،
 ضلع جھنگ
 کاہ: کاوڑ
 کاہن: کرشن مہاراج
 کبے: کبے، گنبد
 کپر: نکلے پانی وچ بہوں تکھا ویہن
 کتھیاں: کتھنا، شاعری کرنا
 کٹاسے: کٹاس، جہلم ضلعے وچ پانی دا
 سر، ایس تھاویں بابے گورو
 نانک ہوریں وی پرچار لئی گئے
 ہان
 کٹک: لشکر

کمرے: کمائے، جُٹے دا کم دی پیہہ وچوں
 نکلیا ہونا
 کملی: گھوڑیاں دی ہک نسل، اجمو آنے
 بھٹیاں دیاں گھوڑیاں
 کنچیل: سونا
 کندرکی: کندرکی جھلار، موضع بنڈیاں
 سیداں، تحصیل تے ضلع جھنگ
 گنڈ: ونگ، بنھ
 گنٹلیا: کن وچ ہولی چہی گل کیتی
 کنگل: لڑن والا
 کنونی: کن دے سوراخ اُتے ماس، کن
 دا اسم تصغیر
 کنیوں: کنی توں، پاسیوں
 گوت: کھادھ، خوراک
 کوٹ بھائی خان: تحصیل شاہ پور، ضلع
 سرگودھا
 کورڑے: کوڑے
 کوڑھی: سیالاں دا ہک وڈکا
 کوڑھے: کوچھے
 کڑچولیاں: کڑچولی، بندوق یاں توپ دا
 اُچھاڑ
 گسجھیں: بھیڑا بھادا
 کسیاں: تھوڑیاں، گھٹ
 گکاک: کوکن والا
 ککھ نہ ڈنگنا: (مجا) معمولی جیہی خطا وی
 نہ کرنی، ککھ دے نالوں وی
 گجھ نہ لاہنا
 کل: کالی دیوی
 کلاچا: کلائی
 کلاوے بھرے: چھالاں مارے
 کرتار: کرتار
 گلے: اپٹھے
 کلور: تھانہ کانڈی وال، تحصیل چنیوٹ،
 ضلع جھنگ
 گلی: بدامی تے سنہری رنگ دا بھے مارن
 والی گھوڑی
 کلھوٹیاں: وڈے بھڑولے
 کمتا: کمایا

کھتروس: سٹور	کوسیوں: کوسا، تھوڑا جیہا گرم، تھوڑا جیہا
کھتیاں: (کھتے + آں) کھتا، پیرتے	سڑکار
ککر دے ڈھنگراں دی سلھ	کوکیندا: کوکدا ہويا، کوکاں ماردا ہويا
یاں وڈا گٹھا	کولی: سینہ
کھڑتراں: کھڑیاں ہونیاں، گواچیاں	کوہاڈا: کوادا، کمزوری یاں خوف پاروں
ہونیاں	کمبئی، ٹٹیا من، بھیڑے دل
کھگھل: کھگل، ہک رُکھ	نال
کھگھورنا: کھگھورنا، کھگھو را مارنا	گوبھی: کالیاں اکھیں والا شکاری پنچھی
کھلوٹا: کئی ہوئی فصل دا ڈھیر	کہاں: شور، رولا
کھمب: دریا دی من دی پڑی	کہیں: کسے
کھنا: تلوار دی ہک قسم	کیاڑی: حلق، جبراء، گردن دا پچھلا حصہ
کھنٹو: کھنن والے، کھینن والے	کبیر: تیر
کھوڑ: گھوڑے دے گل دی رسی	کچکی: پھل دار بوٹی، کچک دا پھل
کھوڑی: اٹھاں ڈاچیاں دا گھیرا بنا کے	کیس: سردے وال
بہنا	کبیر: شیر
کھوہ: گھتھا ہويا مال، کھسی ہوئی کائی چیز	کبندی: کبندی
کھوہوں: کھوہ، کھسی ہوئی شے	کھاپ: خاتمہ، موت
کھوہی کھوہی: گھتھی ہوئی، چوری دا	کھاڈی: کھاڈی
مال	کھسیر: کھسیرا، پھاسنا

کھوئے: کھوآ، مٹھائی لئی تیار کیتا دودھ،
 گنگڑی
 دودھ نال بنی مٹھائی
 گلا چے: چکھے
 کھیڈ سائیں: اسیں کھیڈاں گے
 گلیاں: دو پہاڑیاں دے وچوں راہ
 کھیوے: مست، مستی وچ
 گما: واہر دا نکانہ
 کھیویانی: کھیوے خان ماہنی دی اولاد
 گنجا تلا: تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع
 جھنگ
 گنچھا: گنجیفہ، اک کھیڈ جیہدے وچ
 گٹے: گردناں، گل
 گنچھیاں: گا دھیاں، گا دھی، کھوہ دے پیلان نوں
 96 پتے، اٹھ رنگ تے تن
 ٹورن لئی پیٹھن دی گدی
 کھڈاری ہوندے ہن
 گاہ: کٹی ہوئی فصل وچوں دانے کڈھن
 گنے: ٹوٹے
 لئی داندان نوں ٹورنا
 گوت: گل بھر جاونا
 گچک، چچن والی چیز
 گوٹکے چباونا: مشری دی ڈلی مونہہ وچ
 رگپاں: گپیاں، گردناں
 رکھنا
 گرڈی: پیلے تے رتے دا بھے ماردا
 گوچھی: دیاہ مرنے اُتے پروہنیاں دی
 گھوڑیاں دا رنگ، گرڈے
 تعداد جیہڑی ہو ویلے کھانا
 رنگ دی گھوڑی
 کھاوے
 گر متے: مشورہ
 گوشے: کونے
 گر نے: تحصیل بھلوال، ضلع سرگودھا
 گوگڑ: دودھیا ہو یا ڈھڈھ
 گرہیانی: گرہ، نپنا، گل، دھاگہ
 گوٹا: سہاگا، سونے نوں چمکادن والی پان
 گل بکھڑی: گل دکڑی، گل ونگڑی،

گہکدے: خوشی دی آواز، مستی بھرے
 بول
 گہنا: گہنا خان، بیوی بھنو دا وڈا پتر
 گہیر: گہمیر، جنگ وچ اپنی تھاں توں
 نہ ہن والا
 گیٹیاں: پیچ نما لکڑ دیاں گیٹیاں، مجرم
 نوں اچھے کاٹھ مار کے لکڑی
 نوں کسن لئی ورتیاں جان دیاں
 ہان
 گیرا: گیرا، چکر، بھنوالی
 گیر: چکر، پھیرا
 گیلی: پہاڑ دی ٹکی پڑی
 گینڈے دے گھسے: گینڈے دے چم
 نال بنے گھسے، جیہناں نوں
 چور جھیں گائیں دے سنبال
 تے پا دیندے ہن۔ انج ڈنگر
 دا گھر البھنا مشکل ہو جاندا
 ہے
 گیو ہے: گیانیں
 گھاتاں: گھات، داء
 گھاری: گھاتک، قتل، قہاری
 گھائیاں: ڈھول و جاون والیاں کامباں
 گھتاہاں: اسیں گھتے
 گھتھی: گھسی، اُکی، چکی
 گھچیٹ: تھوڑی گل نوں ڈھیر ودھائی رکھنا
 گھرکی: موضع مارکھ، تھانہ کانڈی وال،
 تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 گھر تڑ: گھر تل
 گھریندن: گھر دے نیں
 گھسائیے: پُکائیے
 گھلن: کشتی کرن
 گھلیسا نیں: اسیں گھالاں گے
 گھمے: گھم دی آواز، ہمت نال تلوار
 مارن
 گھنوناں: گونج دار آوازاں
 لاگا: لگ، سمبندھ
 لاؤ نارنگ: کڑانا بار دا ہک پرانا رہنا
 لاہاں: رسیاں
 لاہنو: اُتر نوں

لاہے: فائدے، نفعے	لئی: لے کے
لتاڑے: لتاں نال دباوے، مدھولے	لئین: لئیاں ہن
لتھیڑے: لتھڑے ہوئے	لئیا: لحاظ
لڑ: پلو، دریا دی پھاٹ	لیارے: سجرے
لسکن: لشکن	لیاندوس: اوس لیاندا
لک: لکاں دی جُوہ	لیلاں: گھوڑیاں دی اک نسل
لگن والے، چوری کرن والے	مادا: گندگی، ڈھوڑ
لکھانا: لکھنا، ویکھنا، تاکنا، ٹارگٹ، نشانہ	ماداں: محبت خان ماہنی دی بھین
لکھس: ایس لکھے	مارو بیلا: چھاں دے کنڈھے اُتے موضع
لکھمن: پچھمن	مارو، تھانہ بڑانا، تحصیل
لگا: سنسان، غیر آباد، کسے پہرے توں	چینیٹ، ضلع جھنگ
بناں	ماسر: ماسی دا خاوند
لنڈا: جیہدی پوچھل وڈھی ہووے، مجرم	ماسی ویرٹھا: کھو کچھ ہوونا، رچیا مچیا ہوونا
لنگ: پردہ، ستر، عزت	مام: زور، ہمت
لو بھیا: لو بھیا، لالچی	مانج: بھانڈے نوں سواہ مٹی نال چنگا
لو تھال: لاشاں	صاف کرنا
لوٹی: لٹ مار، لٹن دا عمل	مانگنی: خورے گھوڑی دا نال
لویرٹ: لپیڑ	مانگنی: موضع مانگنی، تھانہ بھاگٹانوالا، تحصیل
لہنگے: لاکھے، گھاٹے	کوٹ مومن، ضلع سرگودھا

ماولے: ماکے، ماں دے بھراتے پتیر،	مجھ منی: فتح دی منت منن ویلے مجھ نیک
مے	ہستی دی راہ تے دیون دا
ماہ ملی دی خنگاہ: مہاں ملی دی خانقاہ،	ارادہ کرنا
تھانہ قادر پور، تحصیل تے ضلع	مدت: مدد
جھنگ	مدیں: مد، خماری، آکر
ماہل: کھوہ دی ماہل جیس نال لوٹے	مدھانی وڈھ: جمع دا نشان (+) مدھانی
بدھے ہوندے نیں	دے اگلے سرے وانگ
ماہلڑے: ملھو، ڈھول دا اک تال	مڈھ: مڈھ رانجھا
ماہنو: منس، بندہ	مرالیں: مرالیاں دی جُوہ، بلوچاں دی
ماہنی: سیالاں دا وڈکا	ال
متے: متا، مشورہ	مرولی دا ٹک: پئی اُتے تک دینا
مٹ: مٹی، مٹکا	مرولیاں: اجوکا نال معظم آباد، تحصیل
مٹی: برابر	کوٹ مومن، ضلع سرگودھا
مٹیلا: مٹیلا ہرلاں، تحصیل کوٹ مومن، ضلع	مساہرے: مسعار، مثاللاں
سرگودھا	مستک: متھا
مٹین: مٹدے ہن	مسوان: ہندواں دے مردے ساڑن دی
مجا کھاں: مذاق	تھاں
مجال: کھوپڑی دی اندرلی ہڈی	مشریاں: مصریاں
مجھ: میچھ	مُشکن: کالے رنگ دی گھوڑی

مقال: گل، گفتگو، کلام	کے کسے ہور شے نوں لاوئی
مک: رلنا، ملنا	موراں: مگراں
مُگل: مغل	موکلے: گھلے
ملاحظہ: ملاحظہ، لحاظ، مروت	مونہہ دروہیں: آہمنے ساہمنے
ملک علی: ملک علی خاں، شہمیر خاں ماہنی	مونی: جنگلی گاں
دا پتر تے کھوے خان ماہنی دا	موہریاں: موہری، بندوق یاں توپ دی
پوترا	نالی دا اگلا حصہ
ملویر: ماسے دا پتر	مہابا: وڈیائی، موہ
ملھیاں: ملھا، جنگلی بیر	مہاگ: ماجھ، مجھیں
من: کنڈھا	مہانا: ملّاح
منس: جی، فرد، بندہ	مہڈا: اجیتی تھاں جتھے نوان تے اچان
منگو: مہاگ، مجھیں دا ترنڈا	رلدی ہووے
منگواڑی: منگو، مہاگ، مجھیں دا چھیڑ	مہریں: سوانیاں
منگینی: موضع منگینی، تھانہ بھوانا، تحصیل	مہلا: وڈا، بزرگ، وڈیائی
چنیوٹ، ضلع جھنگ	مہنگیں: نہنگ، تحصیل ساہیوال، ضلع
منین: مندے نیں	سرگودھا
منیندا: مندا، گل تسلیم کردا	مہیر: مہاڑ، جدے مونہہ لگا ہووے، رُخ،
موآ: مر یا ہو یا، موٹیا، موت	پاسا
مواتا: گھاہ کانیاں دی گٹھی نوں اگ لا	مہینا: مہین

میاں مہرن: حضرت حافظ دیوان دا
 نئی: نٹ دی مونٹ
 چاچا، اوہناں دے ناں تے
 ندھے: ندھ، مقابلے لئی شرط لاون
 ای موضع مہرن باقر ہے۔ تھانہ
 نرور: نل پور، گوالیار دے لاگے راجا نل
 بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 دی راجدھانی، چُنیا ہو یا نر
 میانی: تحصیل بھلوال، ضلع سرگودھا
 نَسٹل: بے غم، بے فکر
 میڈھیاں: مردیاں سوانی دیاں گندیاں
 نَسنگ: بناں سنگ، بے جھجک
 ہونیاں لٹاں
 نسوآل: نسوآنیاں دی جوہ، تھانہ کانڈی
 میراخور: گھوڑیاں دے اصطلح دا انچارج
 وال، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 میڑھ: اجیہی رسی جیہڑی دو تن جنوراں
 نفراں: نوکراں
 دے گل اکٹھی ہوندی ہے
 نُقرے: نُقرا، چٹا گھوڑا
 میلکھ: لوکاکی، خلقت
 نُقل: شراب انیم دا سواد وٹاؤن لئی مونہہ
 دے گھتی کائی شے
 میلو: میلن والا، میلن والے
 وچ گھتی کائی شے
 مینہگلا: مینہ، بارش
 نکا: خاص لمبائی گروں تھاداں دا ملاپ،
 مینیں داسر: تحصیل سلانوالی، ضلع سرگودھا
 بارتے دریا داسرا، بارتے
 پہاڑ داسرا
 ناند: ناد، سینگے، سنت فقیر کولوں لکڑی
 دی نکڑی دم کروا کے مجھ دے
 نکھتی: نکلی
 گل وچ گھتی جاندی ہے
 نگارے: نقارے
 ناڑیوں: نڑ دے وٹے رسے توں
 نکال: حلق، کھال وچ پانی دی خاص
 نامکاں: چھمکاں
 مقدار

نگھاری: نگھارے، کھا دھے
 نمک: نمک، وقار، رُعب، سندرنا
 نندرناک: نیندر کرن والے
 نندل: نندک، چنگے نوں مندا آکھن والا
 نوڑے: نئے بیڑے
 نواں کوٹ: موضع نواں کوٹ، تحصیل
 بھلوال، ضلع سرگودھا
 نو تھینہہ: شاہ لطیف دے نو پینڈ، ماہ ملی،
 ٹاہلی بھٹیاں، چک بھٹیاں، ٹاہلی
 شاہ لطیف، کرمی والا، شاہ مراد،
 بھاونا، ہتھالیاں سکھالیاں
 (اجوکا سردارے والا) مرالہ
 نوراتا: نوراتاں تیکر، ہندواں دا اک
 تہوار جیہڑا نوراتیں منایا ویندا
 ہے
 نورنی: نویں ویاہی ہوئی
 نو سلطان: چدھرڑاں دا خطاب، اوہناں
 دے آکھن موجب دلی اُتے نو
 چدھرڑ حکمران رہے ہن
 نہاری: گھوڑے لئی مسالہ
 نہیڑے: تباہی، بربادی
 نہیں: نہیں دی جمع، وادی، جوہ
 نیارے: نرالے
 نیچے: کپڑے
 نیوندر: شادی دے موقعے اُتے گھتی
 بھاجی
 نیہنن: زوریاں احسان نال جھکا لینا
 نیہورے: نخرے
 وات: مونہہ، دہن
 واٹاں: رستے، پتے
 واچاں: گلاں، وعدے
 واچن: آکھن، پڑھن
 واچنا: بولنا
 واد: چرچا، مشہوری
 وار بٹھنا: کسے کم لئی دن مخصوص کر لینا
 واک: واری، اتفاق
 وان: بان، بول، آواز
 وانا: وان، بول، الا
 وانی: بانی، شاعری

واہدی: ویلا، چنگی گھڑی	کے بقایا دینا
واہڑیاں: ویہڑیاں	وڑاہاں: اسپں وڑ جاویے، داخل ہوویے
واء سلاط: وا شکھا، مندے بول، غیبت	وڑترے: مثال
وائی: افواہ	وڑھا: وسیا
وایا: چوڑائی	وڑھیاں: ویڑھاں گا
وتھ: فاصلہ	وسرسائیں: اسپں وساراں گے
وٹ گیٹ: داہ پترا	وسروس: بھلس، بھلن
وٹا بھننا: (حجا) منگی مہلت دے درمیان	وٹھانا: ظاہر کرنا، بیان کرنا
حملہ کر دینا، گوڑ کرنا	وگاڑی: وگ توں
وجارا: وج توں	وگاڑیاں: وگ توں، ڈاچیاں یاں گائیں
وجھ: ونبھ	وا چھیڑ
وجھل: چدھڑاں دا وڈکا، چودھری	وگویاں: سگویاں دا اُلٹ، متبادل
جھامب دا پیو	ولدے: پرتا وے، جواب
ووسن: وویاں ہن	ون: وے دی مونٹ، ہک سوانی دا دوجی
ور: پسند، چون، فائدہ	نوں بلاون یاں مخاطب ہوون
ورکی ماناں: ورکاں دی جوہ مانا نوالا	ون: بناں، بغیر
ورہو: وِس، زہر	وناسری: نباتات
ورھاڑاں: وڑھ، فساد	وناہ: نقصان، قتل، بربادی
وڑاوا: وڑاون، اپنا حساب یاں رقم رکھ	ونجے: جاوے

ہاویاں: ہاواں، ہوکیاں، ہائے ہائے	ونجیے: ونجائے نیں، ضائع کیئے نیں
کردے رہن دی حالت	وند: ٻند، قطرہ، من دی معمولی جیہی گل
ہبرکارے: چنگی واٹنا، چنگیاں خوشبوواں	ونکی: کاوڑ
ہُبرکارے: ہبکن توں	ویاہ: بیاس دریا، بیاس دے دوالے دی
ہُملی: ہُملی، دوویں پیر جوڑ کے اچانک	جُوہ
چھال مارن دا عمل، سنھلن دی	ویتری: ویتر، بیونت، سلانی لئی کپڑے
حالت	دی کاٹ
ہمھے: سمھے	ویدا: وعدہ
ہتیارا: ظالم	ویڑھی: ویڑھے گئے آں، گھیرے وچ آ
ہتھرادھ: ہتھ نال اُگاونا، خود کاشت	جاونا
ہٹھاڑ: پٹھلا پاسا، دریا دے لاگے والی	ویسا: چدھڑاں دا وڈکا
زمین	ویسر: وِرسی، مسکراہٹ
ہٹھالے: ہٹھ والے	ویسرا: بے فکر، ڈھلا
ہجھ: سمیٹ	وینی: کلانی، گسنی
ہجھیاں: ہجھا، مٹانے تے پٹ دی	ویوہ: زہر
وچکاری ہڈی	ویہت: جہلم دریا، جہلم دریا دا وسیا
ہڈکا: آس، توقع	ہاتھاں: ہاتھ، تہہ، بہوں ڈونگھیاں
ہڈوں: اُکا ای	ہاٹھاں: سٹگھنے بدل، لشکر
ہڈوانیاں: تربوزیاں	ہانک: پکار

ہڈیں جھورا پونا: (مخا) ساری عمر دا
 پچھتاوا لگ جانا
 پڈھا: اخیر
 ہڈ: سواد
 ہرولی: رولا، شور
 ہڑبے: کھکھاڑی، جبرے دی ہڈی
 ہڑیال: اڑیال، جنگلی لیلیا
 ہس: گل دا زیور
 ہک بکڑی: گل کسے پاسے لاوئی
 ہکارا: ہکلا، اکلا، اجیہا ساک جیہدا وٹا سٹا
 نہ ہووے
 ہکدے: ہک پاسے
 ہکر: یاں تاں
 ہکسے: اکے ای
 ہکو: اکو، اک ای
 ہکے: یاں تاں
 ہل پلر: ہل جُل
 ہلر: ہلا شیری
 ہلکا: ہلا، نتار، جیویں بوتل دچوں شربت
 پیندیاں پہلاں ہلائی دا ہے
 ہلکاری: چکائی
 ہلوفے: گلے
 ہندر: ہنر، کولھو دے اندر والی لوہے دی
 لٹھ
 ہندے آلی: شاہین آباد، تحصیل تے ضلع
 سرگودھا
 ہنڈیاں: اوہ لکھت جیہڑی ساہوکار کسے
 دوجی تھاؤں رقم وصولن کان لکھ
 دیندا ہے، چیک
 ہنکار: ہنکن توں، گھوڑے دی آواز
 ہنوت: ہنومان
 ہنیوں: ہنا، گھوڑی دی کاٹھی دا اگلا سرا
 ہوانے: مجھ گاں دے تھناں دا اُتلا حصہ
 ہوٹا: کمی
 ہوٹھ جھورانے: ہوٹھاں توں جھورا دسدا
 پیاسے
 ہوڑیا: روکیا، منع کیتا
 ہوڑے: روکے، منع کیتیاں

ہوک: مجھیں نوں اٹھاون یاں ٹورن
ویلے چھیڑو دیاں آوازاں
ہوکائی: ہوکا دیوایا ہے، نیوندریاں ویل
ہوئی
ہولی گھنتی: ہولی والے دن جیویں اک
دو جے تے رنگ سٹی دی ہے
انج لہو وگنا، خون خرابہ کرنا
ہونگر: مجھیں نوں بلاون دی آواز، ہوں
ہوں دی آواز کڈھنی
ہیٹریاں: ہیٹریاں، ٹوہ لائیاں
ہیل: سوکھا کم، بے پرواہی
پینہہ: منجی والما بازو
یکمن: برکت، وقار

سوے

مڈھلے سوے

- بہرام، میر، میر معظم، میر چوغطہ۔ رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پیپل بھٹا۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔
- جانی، میاں۔ ”نورے چدھر ڈی وار 2۔“ راوی سرفراز میراٹی۔ سرو والا۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔

ثانوی سوے

اُردو پنجابی کتاباں

- اعجاز، اے۔ ڈی۔ کال بلیدی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء۔
- بلال زبیری۔ تاریخ جھنگ۔ جھنگ: جھنگ ادبی اکیڈمی، 1976ء۔
- بھاشا و بھاگ۔ پنجابی کوش۔ پہلی، چوتھی، پنجویں، چھیویں جلد۔ پیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب،
1990ء۔ دوجی جلد۔ 1988ء۔ تیجی جلد۔ 1967ء۔
- حکم چند، نشی۔ تاریخ ضلع ملتان۔ لاہور: نیواپریٹل پریس، 1884ء۔
- سعید بھٹا۔ کمال کہانی۔ لاہور: سانجھ، 2006ء۔

- شارب، پروفیسر۔ کنیں بُدے۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء۔
- فرید، بابا۔ آکھیا بابا فرید نے۔ مرتب۔ محمد آصف خاں۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء۔
- محمد اطہر علی۔ اورنگ زیب کے عہد میں مغل امراء۔ مترجم۔ امین الدین۔
دہلی: ترقی اُردو بیورو، 1985ء۔
- محمد باقر، داکٹر۔ پنجابی قصے فارسی زبان میں۔ جلد اول۔
لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1957ء۔
- ناجھا، کاہن سنگھ۔ گورشد رتنا کر مہاں کوش۔ پٹیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1981ء۔
- نارنگ، گوپی چند، ڈاکٹر۔ ہندوستانی قصوں سے ماخوذ اُردو مثنویاں۔ لاہور: سنگ میل،
2003ء۔
- وارث شاہ۔ ہیر وارث شاہ۔ مرتب۔ شیخ عبدالعزیز۔ لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی،
1964ء۔

عربی لغتاں

- عبدالحفیظ بلیاوی، ابوالفضل، مولانا۔ مصباح اللغات۔ لاہور: المصباح، سن، ن۔
- وحید الزماں قاسمی کیرانوی، مولانا۔ القاموس الوحید۔ لاہور: ادارہ اسلامیات، 2001ء۔

انگریزی کتاباں

- Banga, Indu. Agrarian System of The Sikhs. New Delhi:
Manohar, 1978.
- Bharucha, Rustom. Rajasthan An Oral History.

- New Delhi: Penguin Books,2003.
- Cohn,Bernard.S. Colonialism And Its Forms of Knowledge.Delhi: Oxford UP, 1997.
- Griffin,Lepel H. The Punjab Chiefs. ed. Colonel Charles Francis Massy,Rev.ed.1st, W.L.Conran, H.D.Craik,Rev.ed.2nd. Lahore: Sang-e-Meel,2004.
- Murray,James, A.H. et al., eds. The Oxford English Dictionary.2nd ed. 20 vols. Oxford: Clarendon, 1989.
- Platts,John.T. A Dictionary of Urdu Classical Hindi And English. Lahore: Sang-e-Meel, 1994.
- Powell, Baden. The Land-Systems of British India. vol3. Oxford: Clarendon, 1892.
- Punjab Government. Imperial Gazetteer of India Punjab. vol.II Lahore: Aziz Publishers, 1976.
- . Punjab District Gazetteers: Jhang District. Lahore: Government Printing, 1930.
- . Punjab District Gazetteers: Montgomery District. Lahore:Government Printing Punjab,1932.
- Singh,Bhagat. A History of The Sikh Misals Patiala:Punjabi University, 1993.

Singh, Chetan. Region And Empire, Punjab In The
Seventeenth Century. Delhi: Oxford UP, 1991.

Wilson, H.H. A Glossary of Judicial And Revenue
Terms. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1968.

رسالے

- بہرام، میر، میرچو غلط۔ ”مدح حضرت حافظ دیوان چشتی قادری۔“ پنجم 4.11-12
(2002ء): 114-120۔
- سعید بھٹنا۔ ”بیوی بھٹو“۔ ساہت 1.1 (1996ء): 181-82۔
- ”بھٹیاں بلوچاں دی وار۔“ کھوج 24.2 (2002ء): 105-159۔
- ”حضرت حافظ دیوان۔“ حق نما 4.6-8 (1996ء): 65-75۔
- ”جمین خان چدھرڑ۔“ پنجم 4.10 (2002ء): 27-40؛
4.11-12 (2002ء): 80-96۔
- ”مالی بھٹی۔“ پطرس 26 (2005ء): 116-121۔
- سعید بھٹنا، ڈاکٹر۔ ”نورے چدھرڑ دی وار۔“ اورینٹل کالج میگزین 79. 291-92
(2004ء): 189-232۔
- سعید خاور بھٹنا، ڈاکٹر۔ ”نورے چدھرڑ دی وار۔“ پنجابی یونیورسٹی سہیا چار پتر کا 4
(2006ء): 81-98۔

"Bangaru Laxman as Hanuman and Buffalo

Nationalism." 2007.10 Jul. 2000

<<http://ambedkar.org/News/hl/Laxmanas.htm>>.

گل بات

چوغطہ میراٹی۔ گل بات۔ پیپل بھٹا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔ 10 جولائی 2002ء۔
سارنگ نسوآنا، ملک۔ گل بات۔ موضع مارکھ۔ تھانہ کانڈی وال۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔ 5 جنوری 2007ء۔
سرفراز میراٹی۔ گل بات۔ سرو والا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔ 26 دسمبر 2001ء۔
عمر حیات للیرا، چودھری۔ گل بات۔ موضع ٹبی للیرا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔
27 مئی 2007ء۔

نال

احمد (دیکھو احمد خان، حیات خان دا)	آباد خان 36
احمد (دیکھو احمد اعوان)	آجم 154, 159
احمد 136	آدم، محمد 231, 280
احمد 152	آہلا 154
احمد 256	آہلا 164
احمد 216	آہلا 153
احمد 287	آہلا 251
احمد، ہاشمے دابلوچ 155	آہلا (دیکھو آہلا، خان دا)
احمد، پہاڑ دا 167	آہلا، خان دا 153, 231, 280
احمد، شیر دا (دیکھو احمد، شیر دا بھٹی)	آہلا، محمد 230, 280
احمد، شیر دا بھٹی 198-9	آہلا، مراد دا 153
احمد، لال دابلوچ 116, 121, 126-39	آہلا، نور دا (دیکھو آہلا، نور دا بھٹی)
احمد خان (دیکھو احمد، لال دابلوچ)	آہلا، نور دا بھٹی 198-9
احمد خان (دیکھو احمد خان، حیات خان دا)	آہلا تھابل (دیکھو آہلے نور دے تھابل)
احمد خان (دیکھو احمد خان سیال، نواب)	آہلو سرگانا (دیکھو آہلو ہریانا)
احمد خان، حیات خان دا 118-9, 133-4, 136,	آہلو ہریانا 261
140-3, 163, 165-6, 170	آہلے 147
احمد خان سیال (دیکھو احمد خان سیال، نواب)	آہلے، نور دے تھابل 154, 198-9, 204-7
احمد خان سیال، نواب 181, 184, 186, 188,	آہلے تھابل (دیکھو آہلے، نور دے تھابل)
205, 207, 211, 213-5, 217	آہلے داراء گلام (دیکھو گلام آہلے دا)
احمد دا شاما، گورو 244, 252, 255	آہلے دے صاحب (دیکھو صاحب، آہلے دا)
احمد راء 252	ابھولا 335
احمد شاہ 182	احمد (دیکھو احمد، لال دابلوچ)

116, 119, 136, 165-6, 168-74, امیر	167 یار احمد
177	احمد، سنے دا (دیکھو احمد اعوان)
امیر، پناہ دا (دیکھو امیر، پناہ دا بھٹی)	159 احمد
امیر (دیکھو امیر، سلطان دا)	161-2, 166 احمد
امیر (دیکھو امیر پڑیاں)	305, 336-7, 340-1, 344 احمد اعوان
امیر، پناہ دا بھٹی 2-261, 250, 153	احمدے 210
امیر، سلطان دا 145-8, 154, 156, 180, 189,	احمدے (دیکھو احمد اعوان)
193, 195-6, 198, 201, 203,	احمدے ملک (دیکھو احمد اعوان)
221, 231, 280	ادھم، خان 84
امیر پڑیاں 7-195, 192, 189	اروڑ 335
امیر چند 271, 274, 297	اسلم کولسری 19
امیر راء (دیکھو امیر، پناہ دا بھٹی)	اکبر 24, 69, 168, 174
امیر راء (دیکھو امیر، سلطان دا)	اگرخان 12, 137
امیر سپر اسادی کا 241, 258	اگو 80, 93
امیر کھوکھو 146	اللہ جوایا 2-201
امیرا (دیکھو امیر پڑیاں)	اللہ جوئے (دیکھو اللہ جوایا)
امیرے 142, 192	اللہ داد، پہاڑ دا بلوچ 138, 142, 157-9, 222
امیرے سپرا (دیکھو امیر سپر اسادی کا)	اللہ داد بلوچ (دیکھو اللہ داد، پہاڑ دا بلوچ)
اورے 283	اللہ دین 201
اورنگ (دیکھو اورنگ زیب)	الیہا (Ilaiah) 309
اورنگ زیب 12, 21, 25, 30, 89, 110, 182	اماں حوا 46
اوما 308	امپرل گزٹیر آف انڈیا پنجاب 23, 184
ایدل 287, 332	امجد سلیم 19
ایسٹ انڈیا کمپنی 13, 115, 182	امرنگھ 155-6
باہر 171	

22, 70 بلال زبیری	269 بایرانی
166 بلند	باز، میاں 6-115، 3-32، 9-18
302 بلی بہادر	باشے خان 155
16 پلے شاہ	باقرا 247
168 بوٹا	بالا راجا 154
129 بوگھاما چھی	باوا آدم 46، 234، 320
251 بہاب	باہلک 136، 220
بہاب (دیکھو بہاب کالو آنا)	باہو 218
بہاب (دیکھو بہاب للیرا)	بخت جمال 202
بہاب، خان (دیکھو بہاب للیرا)	بخشا 258
بہاب سنگرا 149، 151	بخشے 220
بہاب کالو آنا 6-155، 150	بدن ہزاری، بھائی 272
بہاب للیرا، 271، 285، 296، 301، 328، 337	بدھن 154
340، 342	برخوردار 136، 140
بہاب، ہستے، متعلم دے دانگرا (دیکھو بہاب سنگرا)	برخوردار 165، 216، 222
بہاول 250	برہان، خان 85
بہاول 287	برہما 306
بہاول (دیکھو بہاول، کندے دا)	بکھو، چودھری (دیکھو بکھو للیرا)
بہاول (دیکھو بہاول للیرا)	بکھو للیرا 73، 83
بہاول، کندے دا 3-231	بکھے 257
بہاولا (دیکھو بہاولا للیرا)	بگا (دیکھو بگانسو آنا)
بہاولا للیرا، 271-2، 274، 289، 295-300	بگا، پلھو دا (دیکھو بگانسو آنا)
302-4، 335	بگانسو آنا، 6-241، 7-234، 188، 15، 182
بہاولے (دیکھو بہاولا للیرا)	248، 268، 287
بہرام، سید 209	بگے (دیکھو بگانسو آنا)

289 پلھا	12, 17, 20-3, 25, 32-3, 51, 71, میر، بہرام
219 پلھو	74-8, 110-1
188, 234, 246 پلھو	بہرام ڈھا ڈھی (دیکھو بہرام، میر)
112 پلیٹس	بی بی سرودل 92
190 پناہ، راء	بیگ 85
244 پناہ، راء	بیگ 287, 332
پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیر: جھنگ ڈسٹرکٹ, 117	بیگ (دیکھو یار بیگ)
178-9, 185	بیگ، پہاڑ دا 142, 157
پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیر: منگلوری ڈسٹرکٹ 21	بیوی بھنو 73, 75, 82, 84
23 پیچم	بھائی خان، نواب دا, 153, 155, 211, 213
81 پہاڑ	243
پہاڑا شیرا (دیکھو شیرا گورو پہاڑا دا)	بھری 81
پہاڑا دے داد (دیکھو اللہ داد، پہاڑا دابلوچ)	بھرو 57
161-2, 166 پہاڑا	بھگت سنگھ 183
35, 49, 52, 62-4, 68, 76, 94, پیر خان	بھلا 220
107	پاکھرے سلطان 210
258 پیرا	پاہنو (دیکھو پاہنو، احمد دا)
72, 75, 82, 84 پیروچ	پاہنو، احمد دا 203-4, 226, 250, 252
پیروچ خان (دیکھو پیروچ)	پاہنوسو آنا 189
220 پیرے	پٹھانا 287, 332, 335
252 پھستا	پٹھانا (دیکھو پٹھانا، ملک)
پھستا (دیکھو پھستا، طاہر دا)	پٹھانا، ملک 211, 213, 223-4, 226, 246
24, 34-5, 39-40, 45, 47, 51, پھستا، طاہر دا	پٹھانے (دیکھو پٹھانا، ملک)
80, 84-5	پٹھانے (دیکھو پٹھانے داراء برہانا)
146 پھستا کھی	پٹھانے داراء برہانا 250, 252

جانی (دیکھو جانی، میاں)	پھتساں (دیکھو پھتساں بل کھا تو)
جانی، میاں، 12, 15, 17, 22, 25, 69-72,	پھتسو 224, 246
74-5, 77-8, 99	پھتسو، بہاب دے (دیکھو پھتسو چوہان)
جانی بیگ 85, 89	پھتسو، مجدد 143
حسرت 91	پھتسو چوہان 162
حسرت (دیکھو حسرت، نورے دا)	پھتسو میڑا 262
حسرت، نورے دا، 35, 49, 52, 62-4, 68, 76,	پھتسو بل (دیکھو پھتسو بل خان ماہنی)
92	پھتسو بل خان ماہنی، 24-5, 35-6, 38, 40, 44-7,
جسوندر سنگھ، ڈاکٹر 19	51, 54, 56-7, 63-4, 72-3,
چکا (دیکھو چکا، نواب دا)	75, 79-81, 85, 87-8, 90
چکا، نواب دا، 287, 289, 332, 335	پھتسو بل کھا تو، 51, 63, 66, 68, 72, 75-6,
چکا ممبڑ 241	85, 100, 108
چکے 240	پھولے لے سنگھ 146
چکے (دیکھو چکھتیار)	تاتار (دیکھو تاتار خان بلوچ)
چکے (دیکھو چکھتیار خان)	تاتار خان بلوچ 214-6, 222
چکھتیار 240, 250	تاج خان (دیکھو تاجا، جمین دا)
چکھتیار خان 73, 85-6	تاجا (دیکھو تاجا، جمین دا)
جل (دیکھو جلا، بہاب دا)	تاجا، جمین دا، 24-5, 34-5, 39-40, 44-5, 47,
جلا (دیکھو جلا، بہاب دا)	51, 72-3, 80, 153
جلا، بہاب دا، 271, 287, 290, 293-4, 298,	تاجے (دیکھو تاجا، جمین دا)
301-2, 305, 332, 335-42,	تاریخ جھنگ 70
344	تاریخ جھنگ سیال 25, 184, 281
جلال 260	تیور شاہ 182
جلے (دیکھو جلا، بہاب دا)	ٹھوبا 301, 304
جلیا (دیکھو جلا، بہاب دا)	ٹھوبے (دیکھو ٹھوبا)
جلیسن 152, 199	ثناء اللہ بھٹی، راء 19

جمال 191	جمال (دیکھو جمال، چودھری)
جمال خان 83	جمال، چودھری، 12, 23-5, 28, 34, 39, 69,
جمال خان (دیکھو جمال خان منکسی)	72, 80, 82, 85, 93-4
جمال خان منکسی 271, 291, 293	جھنڈا 154
جمالا 159	جھنڈا 262
چند، جمال دا 34	جھنڈا 250
جونیہ چراک رانا (دیکھو چراک جونیہ)	جھنڈا (دیکھو جھنڈا، قادودا)
جونیہ چوہان 160	جھنڈا (دیکھو جھنڈا اعوان پناہ دا)
جهان خان سیال، 22, 25, 70, 73-4, 90,	جھنڈا اعوان پناہ دا 252, 254
92-4, 96	جھنڈا (دیکھو جھنڈا جونیہ)
جهانا 160	جھنڈا، قادودا، 116, 126-9, 131-2, 134,
جهانا (دیکھو جهانا، زیادے دا)	153, 160, 192, 194, 211
جهانا (دیکھو جهانا، شادودا)	جھنڈا، مانکے دا 155, 159, 250
جهانا، زیادے دا 244, 250, 252, 263	جھنڈا پر بانیں (دیکھو جھنڈا، مانکے دا)
جهانا، شادودا 271, 288-9, 291-2	جھنڈا جونیہ 161-2, 164, 167
جهانا اعوان 241	جھنڈا چدھرڑ 167
جهانگیر 24, 69	جھنڈا گلوتر کمال دا 245
جهانے (دیکھو جهانا، زیادے دا)	جھنڈا امومن 149
جهانے، شادودے للیرے (دیکھو جهانا، شادودا)	جھنڈے 257
جهانیا (دیکھو جهانا، زیادے دا)	جھنڈے (دیکھو جھنڈا، قادودا)
جهیت مال، 31, 78, 80, 83, 95-6, 98-9,	جھنڈے، شکرودے 201
102-3, 106	جھنڈے دا عالم (دیکھو عالم، راء)
جهیل 252	جھنڈے نسو آنے 231
جهوا 159, 250	جھنڈا بھروانا 150, 167
جهویا دھر کھان محمودا 147	چاوا 287, 289, 332, 335

چوہڑشاہ (دیکھو چوہڑشاہ، سید)	181, 226	چاہنگو بھٹی
چوہڑشاہ، سید	296, 336	چراک جوئیا
چوہڑل	162	چگتا (دیکھو چگتا، پناہ دا)
چوہڑا چھلی (دیکھو چھلی چوہڑا)		چگتا (دیکھو چگتا، محمد دا)
چیتن سنگھ	26, 30	چگتا، پناہ دا
چھٹا شاہ سید	138-9	چگتا، محمد دا
چھلی (دیکھو چھلی چوہڑا)		چگتے
چھلی چوہڑا	189, 194-5, 197	چگتیا (دیکھو چگتا، پناہ دا)
حاجی	210	چنگی
حاجی میراٹی، بگھاڑے میراٹی دا	198	چودھری (دیکھو نور اچدھرڑ)
حاجی عثمان (دیکھو حاجی عثمان، حضرت)		چودھری مرجا (دیکھو مرجا، سلیمے دا)
حاجی عثمان، حضرت	253, 259	چوغط (دیکھو چوغط، میر)
حافظ دیوان، حضرت	20-1, 110-1	چوغط، میر
حاکم راء	271, 274, 296-7	12-3, 15-8, 22-3, 110-1, 115,
حاکما	148, 154	168, 197, 226, 234, 236-7,
حاکما (دیکھو حاکما سوہمی)		244, 268, 270, 272, 277,
حاکما (دیکھو حاکما علیانا)		283, 304, 306, 316, 318,
حاکما، صابو، پناہ دے دا	153	320-1, 325, 331-2, 335,
حاکما سوہمی	154, 167-8, 231	338
حاکما علیانا	180, 198-200, 248	چوغط خان
حاکما چھی	146	17-20, 110-1, 116
حاکے (دیکھو حاکما)		چوغط ڈھاڈھی (دیکھو چوغط، میر)
حاکے (دیکھو حاکما علیانا)		چوغطیا (دیکھو چوغط، میر)
حاکے (دیکھو حاکے گدڑی)		چونڈا چدھرڑ
حاکے گدڑی	118, 139-42	270
		چوہڑ
		252-3
		چوہڑ
		264
		چوہڑ
		189, 193-5
		چوہڑ، جیون دا
		148

خان (دیکھو جہان خان سیال)	246	حا کو
خان (دیکھو گہانا خان)	262	حسن
خان (دیکھو محبت خان ماہنی)	96, 125, 325	حسنؒ
خان احمد (دیکھو احمد خان، حیات خان دا)		حسن (دیکھو حسن بھٹی، راء)
خان بیگ، احمد، شیر دے دا 153, 231, 280		حسن، کندے دا (دیکھو حسن بھٹی کندے دا)
خان بیگ، راء احمد دا (دیکھو خان بیگ، احمد، شیر دے دا)		حسن، نور دا (دیکھو حسن سنگرا)
خان پہاڑ 138		حسن بھٹی، راء 95, 163
خان پختو ہل (دیکھو پختو ہل خان ماہنی)		حسن بھٹی کندے دا 241-2
خان حیات 130-1, 133, 135-6, 170		حسن سنگرا 230, 280, 296
خان دلدار 136, 161		حسنا (دیکھو حسنا، باقرے دا)
خان دیوان (دیکھو مومہن لال)		حسنا، باقرے دا 241, 247
خانانا چھی 267		حسینؒ 125, 130, 325
خانے (دیکھو خانے ملک)		حسین 191
خانے ملک 190, 210		حشمت 289, 335-6, 341
خانو 250		حضرت شاہ (دیکھو شاہ علی، حضرت)
خانو، جھامب دا 34		حکیم چند، نئی 275, 277
خضر 227, 250-2		حکیم 152, 159, 240
خضر 128-30, 142, 167		حماد الرحمن 19
خضر (دیکھو خضر، نورے دا)		حمین (دیکھو حمین، جھامب دا)
خضر، راء 154		حمین، جھامب دا 24, 34-5
خضر، نورے دا 35, 37, 49, 52, 57, 62-4,		حمین خان (دیکھو حمین، جھامب دا)
67-8, 71, 74, 76, 87, 89,		خاتونؒ 125, 325
92, 95, 100, 104-6		خان 262
خضر کیرا 214		خان (دیکھو احمد، لال دا بلوچ)
		خان (دیکھو احمد خان سیال، نواب)

داتا چودھری 83	خضر خان (دیکھو خضر، نورے دا)
دُرگا 309	خضر فقیر، میاں 167
دل سنگھ کال گڑھی ہے 272	خضرا (دیکھو خضر)
دُلا 289	خواجه خضر 2-311
دُلا 148, 154	خواجه 136
دُلا 122, 174-5	خیر 287, 296, 332, 335
دُلا 145, 167	خیر شاہ 111, 134
دِلا (دیکھو دِلا لیرا)	خیر اکھوگر 336
دِلا، بہاب دا (دیکھو دِلا لیرا)	خیر و 159
دُلا، مراد دا 164	خیر و 73, 84
دُلا، نامدار دا 153	خیرے (دیکھو خیر)
دُلا، نورے دا 35	خیرے 132, 136-8, 153, 161
دِلا لیرا 187, 230, 232, 271, 280-2,	داو 88
287-94, 296, 298, 301-2,	داو (دیکھو اللہ داو، پہاڑ دا بلوچ)
305, 322-8, 330, 332-3,	داو، پناہ دا (دیکھو داو، پناہ دا بھٹی)
336-42, 344	داو، پناہ دا بھٹی 3-242, 15,
دلا ور 341	داو، پہاڑ دا (دیکھو اللہ داو، پہاڑ دا بلوچ)
دلا ور میر (دیکھو دلا ور امیراٹی)	داو ادا عوان دانے دا 254
دلا ور امیراٹی 52, 64-6, 73, 102, 197	داو ادا جانی (دیکھو جانی، میاں)
دل پذیر بھیروی، مولوی 18	داو ادا ورا (دیکھو دلا ور امیراٹی)
دِلُوٹھیا 189, 193	داو و 252
دِلُوٹھیا (دیکھو دِلُوٹھیا)	دارا 301
دِلے (دیکھو دِلا لیرا)	دارا شکوہ 21, 110, 141
دُلے (دیکھو دُلا)	داریا (دیکھو دارا شکوہ)
دلہا (دیکھو دِلا لیرا)	دانے 152, 240

رام 91, 308, 343	دیل (دیکھو دیل پڑیا)
رام داس 275-6	دیل پڑیا 189, 194, 196-7
رامائن 313	دودائی 152, 159, 240
رانجھا 28, 312, 315-6	دولت 21, 35, 37, 40-3, 49, 52, 62, 64,
راء (دیکھو امیر، سلطان دا بھٹی)	68, 76, 87, 94, 106-7
راء صاحب (دیکھو صاحب، بھائی خان دا، راء)	دہسر 102
راء لطف (دیکھو لطف بھٹی)	دی اوکسر ڈانگش ڈکشری 112-4
راءڈ 104	دی پنجاب چیفس 21, 272, 275-6, 279
رائے 113	دینا گھار 157-8, 259
رتا موچی 208-10	دیوان (دیکھو سادان مل، دیوان)
رتن چند 144-5	دھیان سنگھ 279
رتن چند 188, 231-2, 280	دھیدو (دیکھو رانجھا)
رسالو 287, 302, 328-9, 338	ڈنگا 161-2, 164, 166-7
رستم 156	ڈھاہر 81
رستم بھڑوچا 313-5	ذوالقرنین 311
رنجیت سنگھ (دیکھو رنجیت سنگھ، مہاراجا)	راجا 253
رنجیت سنگھ، راجا (دیکھو رنجیت سنگھ، مہاراجا)	راجا (دیکھو راجا، آلے دا)
رنجیت سنگھ، مہاراجا 22-3, 122, 184-6, 188,	راجا (دیکھو راجا، حشمت دا)
212, 273, 279, 281	راجا، آلے دا 146, 158, 231-2
رنجھینے (دیکھو رانجھا)	راجا، حشمت دا 157, 160
رندور حمان 147	راجے 228
رنگو 168	راجے (دیکھو راجا، آہلا دا)
روڈاوا گھرا 146, 227-8	رادھا 308
روشن (دیکھو روشن جسر)	راستی (دیکھو راستی، بیوی)
روشن جسر 204, 206	راستی، بیوی 72, 75, 79

ساون مل، دیوان، 12، 15، 22-3، 112، 116،	روشن سنگرا کا لوڈا 210
122-3، 163-4، 169-70	روشنا موچی 160
172-6، 187، 230-1، 245،	روشنے 206، 210
272-6، 278-83، 285،	روٹی 290
288، 293، 297، 303، 322-3	ریحانا 289-90
سپاہ سنگھ 179، 182، 185، 189، 191	ریحانا (دیکھو ریحانا، بہادرے دا)
ستار 83	ریحانا، بہادرے دا 336-7، 343-4
سترا نا، شیخ 69	زیادا 289
ستی 88	زیادا، احمد داراء، 152-5، 159-60، 181،
ستی 137	226-30، 237، 239-40، 242،
سجاول (دیکھو سجاول، موہلے دا)	245، 249-52، 260-1، 263-4
سجاول 250، 252	زیادا، خیر دا 258
سجاول، موہلے دا، 120، 145، 148-9، 157-8،	زیادا، راء (دیکھو زیادا، احمد داراء)
162-4، 167-8	زیادا، سنگھرے دا، 15، 182، 234-9، 241،
سجاولا (دیکھو سجاولا اعوان)	244-6، 260
سجاولا 332	زیادا، ملک (دیکھو زیادا، سنگھرے دا)
سجاولا، بہادر دا اعوان (دیکھو سجاولا اعوان)	زیادا نسوآنا (دیکھو زیادا، سنگھرے دا)
سجاولا اعوان، 182، 234-5، 238، 241، 305،	زیادے (دیکھو زیادا، احمد داراء)
320-7، 330، 332-3، 336-43	زیادے (دیکھو زیادا، سنگھرے دا)
سجاولے اعوان (دیکھو سجاولا اعوان)	زیادے، مسو دے 248
سختی 268	زیادیا (دیکھو زیادا، احمد داراء)
سداد (دیکھو سداد، پیرودا)	ساجھڑی 247
سداد، پیرودا 72-3، 80، 83-4	ساجد، غلام حسین 19
سدو 88	سارنگ نسوآنا، ملک 179
سردار (دیکھو سردار بخش، کریم دا)	ساون مل (دیکھو ساون مل، دیوان)
سردار بخش، کریم دا 164-5، 167، 231-2	

سہاگل 169	سر دول، بی بی 92
سہاگل (دیکھو سہاگل، راء)	سرفراز (دیکھو سرفراز میراٹی)
سہاگل (دیکھو سہاگل، سگھر ے دا)	سرفراز میراٹی 17, 70-1
سہاگل، بخش دا 142	سعادت یار خان (دیکھو شہادت خان کھیرا)
سہاگل، راء 170, 243	سکندر 301
سہاگل، سگھر ے دا 235, 239, 241, 244-6	سکھا 220
سہاگل خان 12, 77, 85	سگھر 210, 224-5
سہاگل کلوکا بہاب دا 187, 230, 232, 280	سگھر دے سہاگل (دیکھو سہاگل، سگھر ے دا)
سہاگلا (دیکھو سہاگل، سگھر ے دا)	سگھر 160
سہانگا گدھل 265-6	سگھر ے نسوآ نے (دیکھو سگھر)
سمبھا 309	سلطان (دیکھو سلطان، سلیمے دا)
سمو 94	سلطان 287, 328
سمو (دیکھو سہاگل، سگھر ے دا)	سلطان، راء 156, 203, 221
سمو (دیکھو سمو، گنجے دا)	سلطان، سلیمے دا 21, 35, 42-4
سمو، گنجے دا 235, 250, 252, 254	سلطان خان چچھ 174-5
سوجا سلطان (دیکھو یار بیگ)	سلطان سکندر 311
سو پارا 137	سلطان شاہ 74
سوئی مہینوال 310, 312	سلطان محمود 24, 69
سید جلال 209, 302, 337	سلطان محمود (دیکھو سلطان محمود بلوچ)
سید خاں لکھڑ 12, 122, 175	سلطان محمود بلوچ 157, 161-2, 169
سینی 289	سلیم (دیکھو سلیمیا)
شاد دھوکھر 209	سلیم الرحمن، مچر 19
شاشو (دیکھو شاشو نسوآ نا)	سلیم خان (دیکھو سلیمیا)
شاشو ملک کسمانا (دیکھو شاشو نسوآ نا)	سلیمیا 30, 34-5, 67, 71-2, 76, 94, 99
	سہاگل 136

شوق رشید 19	189, 208, 211, 213, 217-8, 222-4, 287
شکرو (دیکھو شکرو سنگھا)	222-4, 287
شکرو، راء 164	شامو 148
شکرو سنگھا 146, 148, 154, 198-9, 204-6	شامو 219
شو 308	شامو (دیکھو احمد دا شاما، گورو)
شہا بل 287	شاہ جہان 30
شہا بل (دیکھو شہا بل، سگھرے دا)	شاہ دارے (دیکھو دارا شکوہ)
شہا بل، سگھرے دا 236, 241	شاہ زمان 182
شہادت خان (دیکھو شہادت خان لکھیرا)	شاہ تھیرا 136
شہادت خان لکھیرا، 12, 21, 29, 32, 42-4, 77,	شاہ سلطان 107
110, 122, 175	شاہ شہا بل 198
شہادت موچی 209	شاہ عبداللاں 198
شہرا 288	شاہ علی، حضرت، 45, 84, 125, 190, 210, 286,
شہرا جوکا 271, 277, 285, 290	325, 341
شہرے (دیکھو شہرا جوکا)	شاہ غریب 152, 155, 199
شہیر (دیکھو شہیر خان)	شاہ نواز (دیکھو شاہ نواز بھٹا، میاں، پیرزادہ)
شہیر خان 25, 85, 87	شاہ نواز بھٹا، میاں، پیرزادہ 111, 134
شہیر ڈھڈھی، خان، 12, 77, 85	شاہستہ نزہت، ڈاکٹر 19
شہیرا 154	شہنم اسحاق 19
شیخ عبداللہ، حضرت 20	شہیگ 83
شیر 225	شہیگ 141
شیر 189	شدو وینس 254
شیر خان 94	شرشتا 277, 285
شیر شاہ، 181, 189, 208-10, 213-4, 216,	شرشتے (دیکھو شرشتا)
221-2, 264	شرف دین، میاں 161

صاحب (دیکھو صاحب، آپلے دا)	شیر شاہ مہینیں گل دا (دیکھو شیر شاہ)
صاحب، آپلے دا 128, 130, 145, 164	شیر محمد بھٹی، راء 19
صاحبان 75	شیرا 149
صادق، سلیمے دا 35	شیرا (دیکھو شیرا گورو پہاڑ دا)
صالح (دیکھو بگنا نسو آتا)	شیرا (دیکھو شیرے سنگھے)
صدر 94	شیرا جھلو 202
طاہر 221	شیرا گورو پہاڑ دا 244, 252, 255
طاہر (دیکھو طاہر خان چدھرڑ)	شیرن پیر (دیکھو شیر شاہ)
طاہر، جھامب دا (دیکھو طاہر خان چدھرڑ)	شیرے 220
طاہر خان چدھرڑ 34, 35, 72, 75, 153	شیرے سنگھے 148-9
طاہرا گورو محمد دا 244, 252, 256	صایو 250
عارف (دیکھو عارف، راء)	صایو دھر کھان 153
عارف، راء 150, 163, 199	صاحب 152, 163
عالم (دیکھو عالم، راء)	صاحب 189, 193-4, 196-7, 200, 204-5,
عالم، راء 145, 164, 166	213, 226, 228, 233, 243,
عالما، جکو دا 245-6	247-8, 261-2
عالما کھول 266	صاحب (دیکھو صاحب، بھائی خان دا، راء)
عالو (دیکھو عالما، جکو دا)	صاحب، بھائی خان دا، راء 22-3, 112, 119-20,
عبدالغنی 89	154, 163-4, 168, 170-7,
عبدلویں 87, 92	194, 231-3, 248, 280
عجمت برج 119, 165, 167	صاحب، پہاڑ دا 164, 166
عجمت گورو 228-9	صاحب، سلطان دا 159
عرفان حبیب 26	صاحب خاں 25
عزت بخش (دیکھو عزت بخش ریمان)	صاحب 167
عزت بخش ریمان 185-6	صاحب (دیکھو صاحب)
	صاحب (دیکھو صاحب، بھائی خان دا، راء)

فتح خان بلوچ 8-207، 5-204، 181	عزت بیگ (دیکھو مینوال)
فتح کھاتو (دیکھو پھستو بل کھاتو)	عزرا نیل 156، 252، 339-40
فصول خاں (دیکھو پھستو بل خان ماہنی)	علیٰ (دیکھو شاہ علی، حضرت)
فرید 19	عمر 287
فرید، بابا 317، 312	عمر، نوردا 180، 197
فرید پرہائیں 289	عمر حیات للیرا، چودھری 270
فقیر 165، 119	عمر راز، مہینیں 253
فیصل چپا 19	عمر قصائی 153
قادا 157	عُمر (دیکھو عمر اویہنی)
قادا 164، 145، 166	عُمر اُگھگھ 245
قادا، سکے دا 9-148	عمر اویہنی 52، 55
قادری بخش (دیکھو قادا و بھٹی)	عمرے 325
قادو 209	عنایت 152، 159، 240
قادو 246	عنایت 72
قادو 265	عنایت 250
قادو (دیکھو قادا و بھٹی)	عنایت جو گیا 253
قادو بھٹی، 80-179، 154، 142	عنایت خاں 187
185، 189-200، 204-5، 213،	علیٰ، جھامب دا 34
226-8، 244، 247-8، 261	غازی، خاقان حیدر 19
قادو دے کندے (دیکھو کندا، قادا و دا)	غلام حسین بھٹا، میاں، پیرزادہ 111
قادے، سکے دے (دیکھو قادا، سکے دا)	غنی (دیکھو غنی پڑیاں)
قاسم 202	غنی پڑیاں 231، 233
قاسم 207، 212	فتح خان (دیکھو پھستا، طاہرا)
قاسم 290	فتح خان (دیکھو پھستو بل خان ماہنی)
قاسم 335	فتح خان (دیکھو فتح خان بلوچ)

24-5, 35, 40, 44-7, 51, 80	کرتلی، مسن دا	160	قاسم، حاجی
228	کرمو	144	قطب
104	کرن	253	قطبا
	کرم (دیکھو کرم، راء)		کال (دیکھو کال)
144, 154, 164, 168-70, 176	کرم، راء	190, 210	کالو
	کرم بخش (دیکھو کرم، راء)	166	کالو آہلا
103	کرپما		کالو مالک مسور (دیکھو مسورا، کالو انسو آنا)
154, 163-4, 194, 224	ککا		کابن (دیکھو کرشن، مہاراج)
	ککے، قادو دے (دیکھو ککا)		کٹو (دیکھو کٹو، موہلے دا بھٹی)
	ککے راء (دیکھو ککا)		کٹو (دیکھو کٹو جوئے)
	ککلیا (دیکھو ککا)	15, 120-1, 128-30,	کٹو، موہلے دا بھٹی
31, 50, 60, 77-8, 95-6, 99, 116,	کل	137-8, 142-5, 164, 167,	
125-6, 130-2, 151, 158,		177	
190, 194, 198, 200, 205,			کٹو جوئے
218-9, 227, 234, 239, 242,			کرشن، مہاراج
260, 293, 323, 327, 331-4,			154
344			کرم
270	کُلا		کرم (دیکھو کرم، راجے دا)
290	کلاسم		کرم، پناہ دا بھٹی
35, 49, 52, 62-4, 68, 76, 94, 107	کلو		کرم، راجے دا
	کلیات شاہ عظیم		کرم، راء پناہ دا (دیکھو کرم، پناہ دا بھٹی)
	کمال خان (دیکھو کمال خان منگسی)	247, 261, 287	کرم، مرشدے دا بھلوانا
	کمال خان منگسی		کرم، بھلوانا (دیکھو کرم، مرشدے دا بھلوانا)
	کمال دین (دیکھو کمال دین، میاں)	184	کرم سنگھ دولو
	کمال دین، میاں	278	کرم نارائن
	ککیر		کرتلی (دیکھو کرتلی، مسن دا)

کھیوے خان ماہنی 25, 67, 72, 86, 88	کندا (ویکھو کندا، قادودا)
گاجی 210	کندا (ویکھو کندا، مالی دا)
گاگز کاوا 52, 64	کندا، قادودا 154, 163-4, 194, 198,
گاما (ویکھو گاما، برخورداردا)	200, 222-4, 231-3, 248,
گاما، برخورداردا 136, 139-40, 142, 145,	280,
157-8, 167	کندا، مالی دا 340-1, 344
گامے، ہوت دے 143	کندا، مسودا (ویکھو کندا، مسودا)
گامے خان (ویکھو گاما، برخورداردا)	کندا 228
گامیا (ویکھو گاما، برخورداردا)	کندا (ویکھو کندا رراء)
گرفن 278	کندا، مسودا 240, 265
گل محمد اشیر (ویکھو شیر شاہ)	کندا (ویکھو نوراء، کندا)
گلاب سنگھ، راجا 12, 23, 122-3, 172-3,	کندا اورا (ویکھو اورا، کندا)
187-8, 234, 279-81, 322	کندا رراء 229, 251
گلام (ویکھو گلام، آہلے دا)	کندا (ویکھو کندا، قادودا)
گلام، آہلے دا، 150-1, 154, 231, 241-2,	کوڑھی 81
280, 289 ?	کوہن، الیس۔ برنارڈ 283
گلام نسو آنا 189	کیا 223
گلو 253	کیا (ویکھو کیا چا)
گلو 219	کیا، میر 311-2
گلو 258	کیا چا 15, 73, 75, 83-4
گلو 265	کیے (ویکھو کیا چا)
گلو، چلتے دے گلے 259	کیے ڈھاڈھی (ویکھو کیا، میر)
گلو بھٹی 265	کھیم چند 172, 280
گلو میکن 264	کھیوا (ویکھو کھیوے خان ماہنی)
گنجبا (ویکھو گنجبا بھٹی)	کھیوا خان (ویکھو کھیوے خان ماہنی)

گہنا خان 72-3, 82, 85, 89	گنجا، احمد دا (دیکھو گنجا بھٹی)
گہنا خان بلوچ 116, 119, 133-5, 137, 142,	گنجا بھٹی 182, 234-9, 241-2, 250,
163, 165, 168-73, 177	317, 320
گہنا ماچھی (دیکھو گہنا، مرے ماچھی دا)	گنچے (دیکھو گنجا بھٹی)
گہنے (دیکھو گہنا)	گنڈا سنگھ، سردار 184
گہنے (دیکھو گہنا خان)	گوپال 308
گہنیا (دیکھو گہنا خان)	گوپلی ناتھ 308
گہنیا (دیکھو گہنا خان بلوچ)	گودھا (دیکھو گودھا ماچھی)
گیتا 313	گودھا ماچھی 146, 168
گھر بلا 154	گورنکھ رائے 272
گھما 147	گورونانک، بابا 269
گھنا (دیکھو گھنا للیرا)	گوش (دیکھو گوشا، مسودا بھٹی)
گھنا، سلطان دا (دیکھو گھنا للیرا)	گوش مجرم دا 247
گھنا للیرا 270-1, 328	گوش، مسودا (دیکھو گوشا، مسودا بھٹی)
لال 335	گوشا، مسودا بھٹی 152-3, 252, 265-6
لال خان (دیکھو لال خان بلوچ)	گوشا مہوٹا 146
لال خان بلوچ 180, 197, 204, 209	گولڈسٹکر، پروفیسر 307
لالا 246	گولے، خان 83
لالاجی (دیکھو ساون مل، دیوان)	گہنا 157
لالا سچ 232	گہنا 137, 153
لائکو، مسودا 224	گہنا (دیکھو گہنا، مرے ماچھی دا)
لچھمن ملک 253	گہنا (دیکھو گہنا خان بلوچ)
لدھا 258	گہنا، حیات دا (دیکھو گہنا خان بلوچ)
لطف بھٹی 119-20, 144, 162, 164-6, 168,	گہنا، مرے ماچھی دا 157-8, 161, 168
	گہنا خان (دیکھو گہنا خان بلوچ)

مجا سنگھ 197	174, 233
محبت (دیکھو محبت خان ماہنی)	لکھا، نورے دا 35
محبت، راء 166	لکھمن 102
محبت خان (دیکھو محبت خان ماہنی)	لکھمیر 87, 92
محبت خان ماہنی، 24-5, 51-3, 57-8, 60-8,	لکھے 325
73-7, 86-9, 92, 97-100,	لنگر 152-3, 240, 251
103-6, 109, 121, 129	لنگر 166-9
مخسبتا (دیکھو محبت خان ماہنی)	لنگر (دیکھو لنگر، قادودا گلوتر)
محرم 161	لنگر، قادودا گلوتر 227-8
محرم (دیکھو محرم، توکل دا چدھرڑ)	لودی کا 12, 77, 86
محرم چدھرڑ (دیکھو محرم، توکل دا چدھرڑ)	لودی سکے (دیکھو لودی کا)
محرم، توکل دا چدھرڑ 181, 189, 194, 226-30	لہنے 287
محکم چند، دیوان 272	ماجھی 290
محمد 225	ماجھی 335
محمد 218	ماداں 100
محمد 341	ماڑے ماجھی 229
محمد 119, 136, 162, 165, 167-9	مالی 206
محمد (دیکھو محمد، دلا وردا بلوچ)	مانک 289
محمد (دیکھو محمد، راء بہاب دا)	مانک مومنا نا 12, 228
محمد، ایدل دا 287	مانکے پر پائیں 155, 250
محمد، یاہلک دا 136, 139-40	ماہلی 62, 189, 201
محمد، بہاب دا (دیکھو محمد، راء بہاب دا)	ماہلڑا 290
محمد، دلا وردا (دیکھو محمد، دلا وردا بلوچ)	ماہنی 81
محمد، دلا وردا بلوچ 141-3	ماہنی کوڑیا نا 208, 210
محمد، راء بہاب دا 250-1, 265	متے دا احمد (دیکھو احمد اعموان)

مراد، سلطان دا (دیکھو مراد، سلطان دا بھٹی)	محمد اطہر علی	30
مراد، سلطان دا بھٹی 9-198, 195	محمد بیگ	105
مراد، محمد دا (دیکھو مراد، محمد اسنگرا)	محمد حنیف	107
مراد، محمد اسنگرا 9-198	محمد خان	162
مراد دھر کھان عمر دا 260	محمد خان	171
مراد دھر دھلا کھو کھر 150	محمد خان	294
مراد سو بھٹی 147, 154-5, 168	محمد شاہ	60-5, 67, 73, 95, 97
مراد کھر سو لمیر دا 257	محمد یار (دیکھو محمد یار، بھائی خان دا بھٹی)	
مراد لوہار 6-145	محمد یار، بھائی خان دا بھٹی	154, 198
مراد دا 160	محمد ا	159
مراد، پہاڑا نا نا ئی 3-262	مدھرا	246
مراد اقصائی 137	مراد	149
مر تفضی (دیکھو شاہ علی، حضرت)	مراد	166
مر جا 206	مراد	191
مر جا (دیکھو مر جا بھٹی)	مراد	287, 332, 335
مر جا (دیکھو مر جا سو بھٹی)	مراد	152-3
مر جا، سلیمے دا 35, 73, 82	مراد	189, 193, 196, 200, 204-5, 213,
مر جا بھٹی 7-226, 229-30	226, 228, 233, 243, 247-8,	
مر جا سو بھٹی 121, 146-7, 154, 168	261-2	
مر جا نون 167	مراد (دیکھو مراد سو بھٹی)	
مر بے 289, 301	مراد، پناہ دا (دیکھو مراد سو بھٹی)	
مر بے 257	مراد، چھنڈے دا	164
مر بے (دیکھو مر جا)	مراد، دلیر دا	253
مر بے (دیکھو مر جا سو بھٹی)	مراد، راء	265
مر بے (دیکھو مر جا، سلیمے دا)	مراد، راء (دیکھو مراد، سلطان دا بھٹی)	

204-5, 207-8, 211-20,	مرجے خان (دیکھو مرجا، سلیمے دا)
223, 226, 234, 246, 248	برداد 12, 223
مسورے (دیکھو مسورا، کالودا نسوآنا)	برداد کھچی، زیادے دا 258
مشری 210	مریلے، پہلووان 24
معظم، میر 17-8, 23, 111	مستی 161
مکھننا سہانا 150-1, 155-6	مستی ماچھی 168
کھننا کھوکر 154	مسن 25
مگل بھرت احمد دا 244	مسن 81
مئل 160	مسندا 115
مل (دیکھو ملا، بہاب دا)	مسو 219
مل (دیکھو مل، شیردے)	مسو 167
مل، شیردے 224-5	مسو (دیکھو مسو، احمد دا)
مل سنگھ 220	مسو 128, 130, 139-40, 142, 154
مل قتال 193, 221	مسو 161, 164
ملا (دیکھو ملا، بہاب دا)	مسو، احمد دا 152-3, 159, 228-9, 251
ملا، بہاب دا 271, 287, 290, 298, 301-2,	مسو، خان دا 153
332, 335-6, 338	مسو، شیرے دا 161
ملک (دیکھو مسورا کالودا نسوآنا)	مسو، محمد یاردا (دیکھو مسو، محمد یاردا بھٹی)
ملک علی (دیکھو ملک علی خاں)	مسو، محمد یاردا بھٹی 144-5
ملک علی خاں 25, 85, 87	مسو، بھٹی 217
مکا میر 119, 165	مسو، جھمٹ 138-9
ملکو 73	مسو میراٹی سیدو دا 267
ملے (دیکھو مل، شیردے)	مسور، ملک (دیکھو مسورا، کالودا نسوآنا)
ممندا سہانا 305, 324, 326	مسورا (دیکھو مسورا، کالودا نسوآنا)
ممندا نون 208-9	مسورا، کالودا نسوآنا، 181, 186, 188-9, 200-1,

موئدا موئا 154	موو (وئكو موو، بئآ وروا)
موهلا (وئكو موهلا، قاءووا)	موو (وئكو موو مووچئ، رتے دا)
موهلا، قاءووا، 127، 131-5، 137، 142، 148-9،	موو، بئآ وروا، 161-2، 164، 166-7،
151-2، 154، 159-60، 163،	موو مووچئ (وئكو موو مووچئ، رتے دا)
180، 194، 197، 200-1،	موو مووچئ، رتے دا 137-8، 209-10
203-6، 211، 213، 217-8،	منبا 148، 154
223-6، 243، 246، 263	منبا چوهرز 231
موهله (وئكو موهلا، قاءووا)	منگا 329
موهليا (وئكو موهلا، قاءووا)	موو دريا 24، 69
موهبن (وئكو موهبن، مياں)	موو دين كا ٹھيا 12، 122، 175
موهبن، مياں، 24، 69-70	موو جم 154، 159، 206
موهبن لال 212، 214، 216-7، 223	موو جم ناوري 147
مها بھارت 307	موو جو 262
مھارا جا (وئكو رنجيت سنگھ، مھارا جا)	موسئ، جھامب دا 34
مھارا سنگھ، سردار 184، 272	موکھا (وئكو موکھا الليرا)
مھرا (وئكو مھند، مھرا)	موکھا الليرا 271، 277، 287-94، 298،
مھرا 250	301-2، 336
مھرا 209، 213	موکھے (وئكو موکھا الليرا)
مھرا 244، 252، 257	مولراج، 12، 15، 22، 119، 169، 172،
مھرے (وئكو مھرا)	181-2، 187-8، 230-2، 245،
مھرے 132	271-3، 275-82، 285، 290-2،
مھند 220	295، 297-8، 300-3، 305،
مھند، مھرا 297-9، 303-4	322-5
مھنگرا 88	مولراج، ديوان (وئكو مولراج)
مھيش ماروئي (وئكو مھو رگا)	مولراج، لالا (وئكو مولراج)
مياں (وئكو جاني، مياں)	موو منا چا 167

نارنگا (دیکھو نارنگ نسوآ نا)	میر (دیکھو میر، خدا یاردا)
نارنگا ہر یا 255	میر، خدا یاردا، 116, 119, 136, 141-2,
نانا (دیکھو نانا، بر خورداردا)	162, 165, 167-74, 177
نانا، بر خورداردا 136, 157	میر چو غطے (دیکھو چو غطے، میر)
نامدار، میاں 219	میرک 81
نامو، عجمت دا گورو 240, 244, 252	ناپو (دیکھو ناپو، پٹھانے دا)
نانک چند 272	ناپو، پٹھانے دا 241, 247
نانگ سلطان، حضرت 69	نا بھا، کا ہن سنگھ 113
ناہلا 270	نا تو (دیکھو نا تو چو ہڑا)
نبی بخش آگواہی 113	نا تو (دیکھو نا تو دولتانا)
نیولین 13	نا تو چو ہڑا 204, 206
نتھو 250	نا تو دولتانا 180, 200-2
نتھو (دیکھو نتھو، احمد دا گورو)	نا جو 162
نتھو، احمد دا گورو 244, 252, 256	نادر شاہ 182
نتھو (دیکھو نتھو نسوآ نا)	نارو، 50, 77-8, 99, 105, 116, 126,
نتھو سرکھانا 265	131, 151, 158, 190, 194,
نتھو سمورتانے دا 266	205, 218, 227, 234, 239,
نتھو نسوآ نا 181, 231-3, 248	260, 293, 327, 331, 333-4
نجات 12	نارنگ 224
نجم حسین سید 19	نارنگ 231
ندو، جھامب دا 34	نارنگ، جکودا (دیکھو نارنگ نسوآ نا)
نڈھے حسنانے 153	نارنگ (دیکھو نارنگ نسوآ نا)
نزا بت (دیکھو نزا بتا اللیرا)	نارنگ، حاجی دا چا 231, 233
نزا بتا (دیکھو نزا بتا اللیرا)	نارنگ نسوآ نا، 181-2, 187, 189, 194, 206,
نزا بتا اللیرا، 272, 277, 287, 289-90	210, 230-3, 243, 246-7,
	249, 268, 280

نیازی، اگر دابلوچ 138، 133-4، 130-1، 116	292-3، 298-304، 332، 335-6
نیکا 335	نزاہتے (دیکھو نزاہت اللیرا)
دارت شاہ 4-313، 16	نسو 179، 194، 202-3، 205
داگھ، الاول دا (دیکھو داگھ پیر دکا)	نکے 83
داگھ پیر دکا 167، 293	نوسلطان 82
داگھ دراہ (دیکھو ہستاد گھ دراہ)	نونہال سنگھ 169، 174
دو جھل 80، 93	نواب، بھائی خان دا 241، 243
دوہے راء 191	نوتا، امیر ممبڑ دا 234-5، 238، 241، 320
دریام 149	نوتاممبڑ (دیکھو نوتا، امیر ممبڑ دا)
دریو، جھامب دا 34	نور 154، 287
دساوا 164، 166، 168	نورا احمد اعوان 253
دساوا 287، 289، 332، 335	نور خان، چودھری (دیکھو نورا چدھرٹ)
دشنو 307	نور محمد، مولوی 183، 187، 281
دلسن - ایچ - ایچ 114	نور نول (دیکھو نورا چدھرٹ)
دلکنز 306-7، 309	نورا 159
دلی داد خان سیال، نواب 33، 185-6	نورا (دیکھو نورا چدھرٹ)
دلی داد سیال (دیکھو دلی داد خان سیال، نواب)	نورا، سلیمے دا (دیکھو نورا چدھرٹ)
دلپا 250	نورا، صدر سلیم دا (دیکھو نورا چدھرٹ)
دلپا (دیکھو دلپا، پٹھانے دا)	نورا، کندردا 207، 244، 287
دلپا، پٹھانے دا 223، 241، 246	نورا چدھرٹ 14-5، 20-2، 24-5، 28-9،
دو نجر 81	32، 34-55، 57-66، 68،
دیسے 80، 85	70-80، 82-6، 90-4، 96-107،
ہاشما 148، 154	109-11، 159، 193، 197، 228
ہاشما (دیکھو ہاشما سو بھی)	نورن لائی 189
ہاشما سو بھی 168، 231	نول (دیکھو نورا چدھرٹ)
	نیازی، اگر دابلوچ (دیکھو نیازی، اگر دابلوچ)

یاسر دیوان 19	ہاشمے 145
یزید 125	ہستا، راء کندر دا 252
	ہستانسوآ نا 7-196, 193, 189
	ہستا دا گھوراہ؟ 7-336
	ہستے ملک (دیکھو ہستانسوآ نا)
	ہسو، جھامب دا 34
	ہشو (دیکھو ہشو جو نیا)
	ہشو، مردادا 252
	ہشو ہسٹر 2-201
	ہشو جو نیا 264, 253, 237
	ہمایوں 171
	ہنؤ نٹ 102
	ہوشناک راء کھتری 272
	ہیر 316, 333
	ہیر را نجھا 5-312, 310
	ہیر وارث شاہ 28, 312
	یار بیگ 49, 40-3, 29, 25, 21
	52-3, 55, 57-65, 67-8, 73,
	76, 88-9, 91-6, 99-105,
	109, 121, 129, 161, 193
	یارا 288
	یارا، چشمت دا 344, 340-1, 335
	یارو (دیکھو یار بیگ)
	یارو 166
	یارے 167
آریہ 307, 315	

توماں وڑھیاں

بنگالیاں 113	آہیر 149
بہاب کے (دیکھو بہاب کے للیرے)	اُہیرے 121
بہاب کے للیرے 272, 281, 285, 290-1,	احموآنی (دیکھو احموآنے)
293-5, 298, 300-3, 324,	احموآنے 159, 234, 238, 250
332, 337-8	احموآنیاں (دیکھو احموآنے)
بہاب للیریاں کیاں (دیکھو بہاب کے للیرے)	اسالت کے 188, 234
بہادر کے (دیکھو بہادر کے اعوان)	اعوان 14, 111, 160, 191, 252-4, 270,
بہادر کے اعوان 323-4	287, 305, 321, 324-7, 332,
بہیل کے 287	336-43
بھمدانے 212, 247	اعواناں (دیکھو اعوان)
بھپلا 176	امیر کی 156
بھٹ 11	انگریزاں (دیکھو گورے)
بھٹی 14-5, 29, 35, 110-11, 116-9,	اُورا 168
125-7, 129-30, 132-4, 140,	ایدل کے 340-1
143-8, 150-7, 159-60,	پار کے 152
163-4, 166-73, 175-6,	پانہمن 57, 129, 217, 343
178, 180-2, 185-90, 192,	پانہمنی (دیکھو پانہمن)
194-5, 198, 200-1, 203-5,	پڑھن کے سگھے 147-8, 154
228-34, 208-17, 223-6,	بلوچ 14-5, 110-2, 116-8, 120-1,
237-42, 244-5, 247-8, 250,	125-30, 133-44, 147-8,
260, 262-3, 280, 252, 254,	151-2, 155-7, 159, 161-4,
296	168-9, 171-2, 174, 190-1,
بھٹیاں (دیکھو بھٹی)	207, 222, 239, 280
بھٹیاں 111, 134	بلوچاں (دیکھو بلوچ)
بھرت 203, 244	

179, 189, 197-200, 202-3, 205, ٹوٹا	121, 132, 190, 234 بھروانا
207, 221	بھروانے (دیکھو بھروانا)
ٹھٹھیا راس 235, 317	بھسین 148
ٹھٹھیاں 191	بھلوانا 249, 261, 328
جاٹ (دیکھو جاٹ)	بھلوانے (دیکھو بھلوانا)
جپا, 73, 75, 82, 84, 143, 180-1, 197,	بھو چرے 299
232-3	پھریانے 95
جپے (دیکھو جپا)	پٹھان 37, 182-3, 256, 311
جپیاں (دیکھو جپا)	پُر بانے 247
جٹ 52, 179, 295, 337	پرہائیں 155
جسپال 121, 162, 211	پڑیاں 191-3, 195, 231-3
جسرو 103, 106, 202	پڑیاں (دیکھو پڑیاں)
جکیرے 299	پتجالی (دیکھو پتجالی)
جلال خنانے 185, 212, 215, 220	پتجالیوں 13, 19, 115
جلال خنانیاں (دیکھو جلال خنانے)	پنڈی آلے بھٹی 29, 35
جنجوسے 35, 59, 194	پہاڑ کے، راء 152, 240, 263
جویئے 161-2, 166, 253, 264-5, 290	پھرنانا 257
جویاں (دیکھو جویئے)	تاتاریاں 216
جھامب کے، چودھری 82	تاجے کا 29, 35, 73
جھلو 201-2	تاجے کے (دیکھو تاجے کا)
جھنڈے کا 233	تارڑ 247
چھانے 129, 252	ترک 311
چچکانیاں 337	ترگرڑ 175
چدھرڑ 14, 22-4, 30-1, 33-5, 40, 48,	ٹوانا 179, 271, 288
51, 56-8, 63-5, 67-8, 70-2,	ٹوانے (دیکھو ٹوانا)
74-6, 88, 92, 96, 100, 105,	

- 159, 250 خوشحال پرہائیں کے
 خیر و کے چے 323
 خیرے کے 119, 157, 165
 خیرے کے قصائی 258
 دانے کے 160
 دراناں 292
 دراوڑ 309
 دولتانا 176, 201-2
 دولتانی (دیکھو دولتانا)
 دیوان کے (دیکھو دیوان کیاں)
 دیوان کیاں 123, 169, 273-4, 276, 285,
 291, 295, 300
 دھڑ کھاناں 288, 344
 دھڑ دھلے 146
 دھنگانے 267
 ڈاہے 176
 ڈب 175
 ڈھاڈھی 11, 71-2, 82-4, 115, 118,
 127, 130, 138, 141-2, 155,
 163, 191-2, 194, 219, 221-2,
 260, 269, 327, 336
 راجپوت 179
 راجیاں (دیکھو رنجیت سنگھ کے)
 راجھا 247, 249, 264-5
 راجھے (دیکھو راجھا)
 رانے 166
- 107, 109, 190-91, 200, 218
 220, 226, 255, 270
 چدھرڑ (دیکھو چدھرڑ)
 چدھرڑاں (دیکھو چدھرڑ)
 چدھرڑکی (دیکھو چدھرڑ)
 چگتے 88, 104
 چگتیاں (دیکھو چگتے)
 چوہاناں 161
 چوہڑ 81, 194-5, 252-3, 264
 چھانگا 69
 حسن کے (دیکھو حسن کے راء)
 حسن کے، راء 152, 159, 240
 حسین کے 154
 حکمانا (دیکھو حکمانے)
 حکمانے 250, 261
 حجانے پرا 323
 خان حیات کے 131, 145, 163, 166
 خان دلدار کے 161
 خاناناں (دیکھو بلوچ)
 خانو کا 265
 خانے ملک کی (دیکھو خانے ملک کیاں)
 خانے ملک کیاں 190, 205
 خنانا 201, 244, 246, 247
 خنانے (دیکھو خنانا)
 خنانیاں (دیکھو خنانا)

سلطان کیاں (دیکھو سلطان کے، راء)	راواں (دیکھو کھول)
سلیم کے (دیکھو سلیم کے)	راہو آئیاں 337
سلیمے کا (دیکھو سلیمے کے)	رسالو کے، مہر 304, 332
سلیمے کے 29, 33, 35, 43, 60, 76, 92,	رشید پوریے سیال 29, 35
100, 105, 109	رمانے 148-9
سلھئییاں (دیکھو سیال)	رنجیت سنگھ کے 230
سموخان کیاں 84-5	روسیاں 13
سموکیاں (دیکھو سموخان کیاں)	رومیوں 306
سنارا 223	ریحان 185, 190-1, 259
سندے 176	ساون بل کے (دیکھو دیوان کیاں)
سنگرا 181, 218, 230-1, 280	سبانے 327
سنگراواں (دیکھو سنگرا)	سپہرا 231, 258, 270, 329
سنگھے 148-9, 206	سپراواں (دیکھو سپرا)
سو بھی 147, 154	سچاوالے کے لودھرے 323
سو بھیوں (دیکھو سو بھی)	سُر بانے 231
سیال 33, 51, 63, 65, 71-2, 74, 92, 96,	سرکھانے، لک 263
99, 102, 143, 179, 184-6,	سرگانی (دیکھو سرگانے)
190-1, 201, 205, 208, 215,	سرگانے 181, 186, 211, 214, 219, 222-5,
218, 220, 224, 326, 333	238, 246, 250, 260
سیالاں (دیکھو سیال)	سرگانیوں (دیکھو سرگانے)
سید 36, 60, 64, 67, 107-8, 190, 209,	سگھر کیاں 235
215, 297, 314	سلطان کے 253, 264
سیداں (دیکھو سید)	سلطان کے (دیکھو سلطان کے، راء)
شاہ جیونا ناسید 117, 213	سلطان کے، راء 119, 144, 154, 163, 174,
شہیگ کے 297	200
شہا بل کیاں 287	

تصانیف 258	شیخ چوہڑ کے 214
کاٹھیے 121, 132, 270, 299, 329	شیخلی کے 214
کاٹھیاں (دیکھو کاٹھیے)	شیر کے 137, 208-10, 217
کالو آنا 234, 241	صاحب کیاں (دیکھو صاحبانے)
کالو آنے (دیکھو کالو آنا)	صاحبانی (دیکھو صاحبانے)
کاویں 106	صاحبانے 192, 199, 207
کاہنگی 179, 203, 221, 232-3, 237, 243,	صدر سلیم کے (دیکھو سلیم کے)
245-6, 251, 256, 261, 268	صوبے کے 160, 166
کاہنگیاں (دیکھو کاہنگی)	طاہرانا 29, 35, 53, 72
کبھار 145-6	طاہرانیاں (دیکھو طاہرانا)
کسمانا 121, 162, 181, 186, 203, 205,	عرب 311
208, 211, 214-5, 217-20,	عرفانے بھٹی 152, 180, 182, 197, 207,
224-5, 246-8	211
کسمانے (دیکھو کسمانا)	عرفانیاں (دیکھو عرفانے بھٹی)
کلواڑ 106	عمرے کے گھگھ 323
کلو کے 218, 231-2	عنایت کے بھٹی 153
کلوکیاں (دیکھو کلو کے)	فرانٹیش 176, 276-7, 302
کلی بھٹی 181-2, 226, 241, 243	فرانٹیشیاں (دیکھو فرانٹیش)
کلیار 137, 271, 290	فرنگیاں 104
کلیاں (دیکھو کلی بھٹی)	فوجے خان کے 136, 144
کملانے 175, 323	قادو کے 111, 128, 137, 144, 149,
کملانیاں (دیکھو کملانے)	154, 160, 163, 174, 204,
کندر کے 240	227
کوڑیاں 208	قتل باش (دیکھو قتل باش)
کچھی 252	قولباش 104, 176, 276

لائی 3-192	کھراں 1, 120-46, 163
لائی 178	کھراں (دیکھو کھراں)
کک 168, 197, 206, 231-2, 240, 244,	کھکھراں، موچی 160
249, 260, 291, 328	کھنجرے کے نمبر 323
لکاں (دیکھو لک)	کھوکھراں 145-6, 148-51
لکھنا نیاں 337	کھیوے آلے ماہی 29, 35
للیرے 14, 111, 231, 269-71, 277,	کھیویانا 68, 81, 101
281, 286-7, 289-93, 295,	کھیویانی (دیکھو کھیویانا)
298, 303-5, 324, 326-7,	گا دھی 149
332, 334-6, 339-40, 344	گامے کے 136
للیریاں (دیکھو للیرے)	گڈڑی بھٹی 138
لنگر کے 240	گرنے پٹھان 210
لنگڑیاں 299	گلو تراں 228
لوہار 118-9, 139-40, 146, 160, 165,	گنچے کی 235, 245, 317
195, 343-4	گودھے رام کے 260
ما تھ 259	گوردو 203, 252, 255-7
ماہنی 14-5, 22, 24-5, 29, 31, 33,	گورے 113, 115, 122, 284
35, 40-1, 46, 48, 51, 53-6,	گوندل 204, 206, 254, 328
55, 58, 60, 62-3, 65-8,	گہنے خان کے (دیکھو گہنیانے بلوچ)
70-8, 80-1, 91, 94-6, 98-9,	گہنیانے (دیکھو گہنیانے بلوچ)
102-3, 106-7, 109, 230	گہنیانے، بلوچ 152, 161, 171
ماہنیاں (دیکھو ماہنی)	گیٹھے 276
مٹلی کے سپر 285	گٹھکھ 247
محمد کے 295	گٹھنے خان کے (دیکھو گٹھنے کے للیرے)
مرالی 175	گٹھنے کے للیرے 287, 295, 336-7
مرجانا (دیکھو مریجے کے للیرے)	

174, 228, 250, 263-4, 340,	287, 323, 326, 330, مرے کے للیرے
342	337
71-2, 115, 128, 195, 221 میرزادہ	مرے کیاں (دیکھو مرے کے للیرے)
(دیکھو میرزادہ)	مرمانے 247
17, 20, 32, 50, 52-3, 57-8, 64-7, میراٹھ	مرہٹیاں 182
73, 140, 153, 155, 260,	مزاری 143
267, 269, 286	مغل 12, 15, 31, 39, 50, 74, 93, 96,
247, 262 مڑے	137, 142, 183, 270, 292,
233 میکناں	296, 311, 329, 334, 344
153 نارنگ کا	مغلانیاں (دیکھو مغل)
250 نارنگ کے، راء	مگل (دیکھو مغل)
156 نارو	ملک (دیکھو اعوان)
52, 262-3 نائی	ملک (دیکھو چھانے)
234 تھو کے	ماکانا 242
176, 276 نجیب	ممڑ 231
14-5, 111, 143, 178, 180-2, نسوانے	منکسی 111, 269-70, 277, 291, 293-5,
186-94, 198, 200-3, 206,	298
208-9, 223, 226, 234, 240,	منکسیاں (دیکھو منکسی)
242, 245, 247, 249-50,	موچی 147, 209
253, 259, 261, 280	موسن 149, 252
نورکی (دیکھو نور کے)	موہل 258
144, 163, 242 نور کے	موہلے کے بھٹی 151, 285
285 نور کے سنگرا	مہرو کے 277, 285
281, 302, 305, 324, 326 نول	مہرہٹیاں 66, 68, 76
270 نہلیرے	میدوانے 246
46 وٹو	میر 71-2, 81, 135, 144, 153, 155,

دچھڑانے 267

دھسے کے (دیکھو دھیانے)

131, 136, 142, 145, 152, 190, دھیانے

192, 196, 200, 202, 237,

241, 243, 251, 261, 323

دھیانیاں (دیکھو دھیانے)

دساوے آئیاں 143

دینس 145, 254

دہنی 55

دشو کے 253

دھلا نیاں 323

دوت 126

دروا آنے 164

درواء کے 152

درو کے چودھری 93

آسیاں آلی 1-240-5-234

تھاں

برانج 315	انک 250, 292
برصغیر پاک و ہند 26	احمد آلے 155
برطانیہ 13	ارٹ 8-247, 5-224, 181
بروے 286	ارٹس (دیکھو ارٹ)
بڑانا, 152-3, 155, 157, 181-2, 204,	استنبولوں 24, 69-70
226-8, 234, 239, 242,	اسلام آباد 314
246-52, 254, 259, 262-8,	اصحاب دے لہے 201
291	افغانستان 13
بڑانا، تھانہ 271, 273	اکال گڑھ (دیکھو علی پور چٹھا)
بڑانے (دیکھو بڑانا)	اگرے آلا 152, 154-5, 160
بگھنوں 168	اگرے آلے (دیکھو اگرے آلا)
بہور 129	الدانا 180
بنگال 113	الوار۔ بھرت پور 313
بنوں 13, 123, 155, 169, 339	امبراسر (دیکھو امرتسر)
بُونگا 34	امرتسر 184, 218
بہاب دی 181, 217-8, 220, 224-5, 248	امیر بھٹی دی جھلار 342
بہاول (دیکھو بہاول پور)	انھیرے چک 181
بہاول پور 13, 123, 158, 290	ایرانے 210
بہاولے آلا 250	اینو 7-286
بیر آلا 34	باتر دی ٹھٹی 117, 147-8
بھاگ ناڑی 286	بجلی 46, 286
بھہڑانے 181, 213	بدو وال 115
بھٹنیر 126	بڈھی ٹھٹی 1-200

پنڈ 86	بھٹی دے چک 13, 127, 221
پنڈی آلا 237, 249	بھسیناں واٹھٹا 147
پنڈ (دیکھو پنڈ دادن خان)	بھکھر 13, 123
پنڈ دادن خان 186, 212-3, 286	بھکھی 138
پنڈیل بھٹا 17, 20, 23, 110-1	بھلوال 260
بھتو داسر 316, 333	بھوانا، تھانہ 23, 69
پھیرو 115	بھو چریں 98, 295
تاجا تخت پور 34	بھوڑانی، 71, 117, 137, 147, 152-5, 157,
تپا کالووال 179, 185, 247	180-1, 201, 204-5, 223-4,
ترگڑیں 323	226-8, 237, 264, 267-8
تریموں 189, 213	بھوسیاں پنڈیاں 144
تھل 271, 289	بھیرہ 185-8, 212-3, 279-80, 322
ٹاک 168, 339	بھیرے (دیکھو بھیرہ)
ٹامنی (دیکھو ٹمن)	پاکستان 314
ٹاہلا 239	پتیاں آلا کھوہ 59
ٹبی (دیکھو ٹبی اللیرا)	پٹیالہ 13, 123, 168
ٹبی اللیرا، 271-2, 287, 292, 295-6, 300,	پٹیالے (دیکھو پٹیالہ)
304-5, 324, 326, 337	پشاور 130, 185
ٹے (دیکھو ٹبی اللیرا)	پشور (دیکھو پشاور)
ٹمن 13, 118, 123, 136, 140, 195,	پکے نولاں 301, 305, 324
210, 222, 232, 316, 333	پنجاب 11, 13, 16, 19, 26-7, 30, 74,
ٹھٹا (دیکھو ٹھٹا عمرا)	76-8, 113, 121, 123-4, 126,
ٹھٹا عمرا، 117, 137, 180, 200, 205, 227,	182-3, 185, 202, 269, 272,
237	284-5, 308, 310, 313-4,
ٹھٹی 149	316-7, 319, 322, 332
	پنجابے (دیکھو پنجاب)

290, 292, 295, 297-9,	87, 153, 186, 230, 280, 323 ٹھٹھی
301-3, 305, 343	ٹھٹھی جلال دی 208
24, 117, 178-9, 270 جھنگ، تحصیل	ٹھٹھے عمرے (دیکھو ٹھٹھا عمرے)
17, 20, 23-4, 69, 72-3, 110-1, جھنگ، ضلع	ٹھٹھیاں 127
116, 178-81, 186-7, 271,	جائیسلس 249
273, 305	جی 338
جھنگوں (دیکھو جھنگ)	جلھ 117, 137, 198, 205, 237
جھنگے (دیکھو جھنگ)	جلھے (دیکھو جلھ)
جھوک 137, 145, 148, 150	جمننا 312, 315-6
جھوکیں (دیکھو جھوک)	جھوں 137, 187-8, 229, 279, 286
چاوے 131, 225, 260-1	جن (دیکھو جن بھروانا)
چوڑا 168	جن بھروانا 270, 296, 336
چراکے آلی 226	جنگوعیاں دی ڈھاک 194, 340
چک 77 جنوبی 181	جودھی 213
چلوکا 231, 247-8, 266-7	جہانیاں 331
چلوکے (دیکھو چلوکا)	جہلم 13, 118, 123, 158
چلی 286	جھامرے 340
چناب (دیکھو چناب)	جھنڈا 202, 205
چنڈل (دیکھو چناب)	جھنڈے (دیکھو جھنڈا)
چنڈلے (دیکھو چناب)	جھنگ 13, 22, 26-7, 49, 57, 70, 73, 77,
چندو دے سر 227	90-4, 97, 117, 119, 123,
چنھاں 15, 17-8, 20, 26, 32-3, 39, 45,	130, 139, 158, 169, 177,
49, 53, 64, 71, 75-7, 79, 82,	179, 181-4, 186-8, 211,
109-10, 116-20, 124, 126,	213, 215, 217, 220, 223-4,
131, 135, 146, 151, 170,	230-3, 245, 268, 271, 273,
173, 184, 189-92, 208, 211,	276-80, 282, 285-6, 288,

دندے (دیکھو دندا)	217, 234, 263-4, 271, 282,
دودا	285-6, 299, 319-20, 323,
دورٹا	328-33, 341-2
دورے بھتکسیں	33, 35-8, 48-9, 184-5, 279
دیرے	17, 20, 23-4, 69, 72-3, تحصیل
دھرکھاناں آلے	110-1, 117, 178-81, 271,
دھنا تھوری	273, 281, 305, 322
دھنی	چوکن جھلار ہریاں دی 337
دھوکھر	چوکیے 331
دھولری	چیلیا نوالا 115
ڈاہریں	چھتا 116, 130, 133-4, 145, 152-9,
ڈٹیں	161, 172-3
ڈپھر کے	چھ 137
ڈوگھے مگلاں دے	حبیب دے واڑے 181, 204
ڈیرہ غازی خان	خان گڑھ 273
ڈیرے	خرسانوں 104
ڈھاگ (دیکھو پنجوعیاں دی ڈھاگ)	خوشاب 119, 123, 136, 265
ڈھلے	خوشاب، ضلع 116
راجستھان	خون پور دھوکھر (دیکھو دھوکھر)
راوی	نیرے دی ٹھٹی 153, 157
رتیوں	خیوا 13
رجا دے آلی	در بار جہانیاں پیر 126
رجولی	دلی، 24, 27-8, 30, 34, 37-40, 45, 49,
رام دیا نے	70, 88, 137, 152, 185
ردانا	دلیوں (دیکھو دلی)
	دندا 286, 329

305, 324, 326	سائل ہرل دے کوٹ	رمدانے (دیکھو رمدانا)
126, 133, 168, 286, 312, 316	سندھ	روس 13
234	سون سکیسر	زیادے دائرہ ج 295
286	سوئن	ساچھا 154
138	سہاوے	سالم 131
113	سیدوالا	سانڈر بار (دیکھو سانڈل بار)
179	شاہ پور	سانڈل بار 14, 55, 68, 211, 270, 286
117, 178	شاہ چیونا	ساہیوال 163, 172, 174, 181-2, 271, 290
	شاہ شین (دیکھو شین)	ساہیوال، تحصیل 179
13, 46, 123, 127, 221	شاہ ولایت	سہراؤں 115
	شاہ ولایتی (دیکھو شاہ ولایت)	سجوری 137
276	شجاع آباد	سدروال 85
273	شورکوٹ	سدھرانے 149, 160-1
234, 238	شیخ جلیل	سدھرانے (دیکھو سدھرانے)
24, 73-4, 100, 103, 295	شین	سرگودھا، ضلع 179-81, 271
	شینوں (دیکھو شین)	سرگودھے 178, 183
310	عرب	سر والا 17, 72, 186, 230, 280, 323
155	علی پور	سر والا (دیکھو سر والا)
272	علی پور چٹھا	سرہند 185
289	عمر آلیوں	سکال دا سر 241
59	عنایت پور	سکھر 139
188, 224, 231-2, 247, 280, 296	فروکیاں	سلانوالی، تحصیل 181
	فروکیں (دیکھو فروکیاں)	سلیمان 26, 40, 274, 296
144	فوجے دیاں ٹھٹیاں	سلیمان دی ماڑی 38, 40, 55, 80
186, 212-3, 216, 219, 223	قادر آباد	سلیمان دے محل (دیکھو سلیمان دی ماڑی)

ککریخین 59	قادر پور 157
ککری آلا 249	قادر پور، تھانہ 116, 181
گل، 20, 34, 49, 68, 70, 76	قادر اواہد (دیکھو قادر آباد)
109-10, 180, 197, 323, 337	قادیان دا ٹھنڈا 147
ککری، 34, 68, 76, 95, 97, 180, 198	قندھار 54, 82, 137, 190, 226, 268
296, 323	کابل 75, 79, 142, 243, 286
کلکتہ 13	کالووال 186, 214, 260
کلور 247	کالووال، تحصیل 187
کلوکا 180-1, 187, 199, 230, 232, 280	کانڈی آلا 198, 204, 247-8, 259, 302
کلوکے (دیکھو کلوکا)	کانڈی وال، تھانہ 179
کلوکین (دیکھو کلوکا)	کانے آلی 237
کمالیے 21, 29, 42, 122, 175	کاواں آلی (دیکھو کاواں آلی نون)
کنجری آلے لٹھلہ 203	کاواں آلی نون 180, 189, 204, 228
کندرکی 325, 336	کچھی 95, 278, 286
کوٹ (دیکھو کوٹ سلطان)	کچھیوں (دیکھو کچھی)
کوٹ بھائی خان 231, 233	کرناں آلی 203-4, 234-5, 237, 240
کوٹ خان 117	کروے 201, 214, 224, 250, 254
کوٹ سلطان 117, 137, 146, 154, 169	کرولیوں (دیکھو کروے)
211-2, 227	کڑانا 26, 40, 131, 152, 189, 199, 208, 226-7, 247, 295, 316, 333
کوٹ سہائل دے (دیکھو سہائل ہرل دے کوٹ)	کڑانا بار 148, 178, 194
کوٹ کھائی دا (دیکھو کھائی دے کوٹ)	کڑانے (دیکھو کڑانا)
کوٹ موہلے دا (دیکھو موہلے دا کوٹ)	کڑانے دی بار (دیکھو کڑانا بار)
کوٹ نرور 108	کڑانیوں (دیکھو کڑانا)
کوٹ وسادا 69, 71	کشمیر 123, 251
کوٹ وساوے (دیکھو کوٹ وسادا)	

گنگے (دیکھو گنگا)	کوٹے 197
گوار دھن 315	کوٹے (دیکھو کوٹ بھائی خان)
گو جری 212	کوٹیس (دیکھو کوٹ سلطان)
گوندلاں دی بار 286	کچ 108, 126, 165
گوندلیں 190, 298	کھائی دے کوٹ 15, 111, 116, 119,
گونگا 154	163-4, 168-9, 172
گھر کی 226	کھریں 55, 190, 211
گھوڑی آلے 157, 160, 180, 201-2	کھڑکن 187, 281
گھوڑی آلیوں (دیکھو گھوڑی آلے)	کھڑکین (دیکھو کھڑکن)
لاؤ نارنگ 160	کھگھل جھامرے 209
لاؤ واہد 13, 294	کھلو 305
لالیاں 132, 190, 212, 214, 216-7	کھولیاں آلے 289
لالیے (دیکھو لالیاں)	کھیوا 14, 24-5, 33, 46, 49, 53, 57,
لالیہیں (دیکھو لالیاں)	62-3, 65-8, 73, 75-6, 91,
کلیں 132, 190, 231	109
کھنڈو 168	کھیوے (دیکھو کھیوا)
کلیانی 337	گجرات 13, 92, 123, 143, 194
لہور 13, 27, 30, 34-5, 37, 39-41, 43,	گجراتوں (دیکھو گجرات)
49, 65, 67, 85, 88, 95, 101,	گرنے 247
172, 174, 184-6, 229, 234,	گڑھر مے 12, 223
258, 279, 318	گوتریں 147, 295, 328
لیہ 273, 278, 292	گنجاتا 237
لیے (دیکھو لیہ)	گنگ (دیکھو گنگا)
ماجھی سالم 13, 123, 156, 195, 286	گنگا 31, 96, 129, 223, 312
ماجھے 321, 323	گنگوں (دیکھو گنگا)

مکران	126	ماچھیوال	69
کے	301	مارو	323
مکھیانی	297	ماڑی (دیکھو سلیمان دی ماڑی)	
مکھیانے	215, 286	ماڑی کبے دی	69
ملتان	13, 39, 85, 112, 115, 119, 123,	ماڑی شاہ بخیرے	139
	172, 186-8, 195, 210, 232,	مانگنی	212-3, 215, 242
	234, 272-4, 278-80, 285,	مانگنیاں (دیکھو مانگنی)	
	302, 310, 318, 322	ماہلی	179-80
مرالے (دیکھو لوٹھینہہ مرالے)		ماہلی دی خنگاہ 2-201, 189, 62,	
منچر	107	متوکیاں بھٹکیاں	302
منکیرے	133	متھر (دیکھو متھرا)	
منگینی	49, 53, 82	متھرا	108, 315
منگنیوں (دیکھو منگینی)		متھر وے	199
مومن دے کوٹ	191	مٹلیا	291, 328
مونداشتر بہہ	181, 208, 289	مٹیلے (دیکھو مٹلیا)	
موندال داشر بہہ (دیکھو مونداشتر بہہ)		مٹھن کوٹ	13, 119, 123, 298
موندے (دیکھو مونداشتر بہہ)		مٹھیاں	231
موہلے دا کوٹ	116-7, 132, 135-7, 142-3,	محمد آلے	201
	150, 154	مدکی	115
موہنودڑو	306	مدینے	301
مہنگ	179, 189	مڈھرا نچھیاں	186
مہنگیں (دیکھو مہنگ)		مراد آلا	148
میاں مہرن	59	مرالیں	323
میانی	186, 212-3	مرولیاں	337
میںیں دا سر	247, 249	مصر	306
نتھوکیں	328		

ہندے آلی 204 178-81, 185-8, 191, 198, 213, نسوآل
226, 232-3, 235, 237, 242,
247, 254, 260
نکا 295
نوٹھنہہ (دیکھو نوٹھنہہ مرالے)
نوٹھنہہ مرالے 33, 60-1, 67, 73, 92,
97-8, 105
نواں کوٹ 247
نہنگ (دیکھو نہنگ)
نیلے 290, 328
وادے سندھ 312
واڑے (دیکھو سلیمان)
واہل 154
وٹوئیں 270, 329
وٹھکی 198
وچکارے ایشیا 13
وچھ 286
ورکی ماناں 292
ویاہ 286, 328
ویہت 17, 32, 126, 134, 147, 162-4,
168, 170, 209, 285-6, 329,
331
ہڈے 161
ہرلیں 55, 190
ہڑپا 306, 310
ہندوستان 13, 30, 182